

**С. НААМАТОВ АТЫНДАГЫ
НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
МАГИСТРАТУРА, АСПИРАНТУРА
ЖАНА ДОКТОРАНТУРА ЖОГОРКУ МЕКТЕБИ**

Жантаев А. С., Жаңыбаева М. А., Мокеева А. М.

**ПЕДАГОГИКАЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИКТИН
НЕГИЗДЕРИ**

Лекциялар курсу

Бишкек – 2024

Рецензенттер:

А. К. Макеев – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
А. Д. Жунусакунова – педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Ж 72 Жантаев А. С., Жаныбаева М. А., Мокеева А. М. Педагогикалык чеберчиликтин негиздери: студенттер, магистранттар, аспиранттар үчүн лекциялар курсу – Б.: 2024. – 172 б.

Лекциялар курсу аталган дисциплинанын башкы темалары боюнча окуу материалын, темаларга ылайык негизги адабияттардын тизмесин, ошондой эле өз алдынча билим алуу үчүн адабияттарды камтыйт. Бул лекциялар курсу студенттердин, магистранттардын, аспиранттардын кошумча аудиториядан тышкаркы (өз алдынча) ишин уюштуруу үчүн да, лекциялык жана семинардык сабактарга даярдануу үчүн да колдонула алат.

С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин Магистратура, аспирантура жана докторантура жогорку мектебинин илим, өнүктүрүү жана басма ишмердүүлүгү бөлүмү басмага сунуш кылган.

Б 4603000000-05

УДК 37.013.2
© Жантаев А. С. ж.б.,
2024

МАЗМУНУ

Киришүү	4
I Бөлүм. Педагогикалык чеберчилик жана педагогикалык ишмердүүлүк	5
1-лекция. Педагогикалык ишмердүүлүктүн бөтөнчөлүгү	5
2-лекция. Педагогикалык чеберчиликтин маңызы жана анын түзүмү	14
3-лекция. Мугалимдин ишиндеги актерлук жана режиссерлук чеберчиликтин элементтери	32
4-лекция. Мугалимдин педагогикалык техникасы жана аны калыптандыруунун жолдору	40
II Бөлүм. Педагогикалык өз ара аракеттешүү чеберчилиги	62
5-лекция. Мугалимдин кеби анын кесиптик өз ара аракеттешүүсүнүн негизги каражаты катары	62
6-лекция. Педагогикалык баарлашуу чеберчилиги	74
7-лекция. Педагогикалык такт жана мугалимдин чеберчилиги	83
8-лекция. Педагогикалык ишмердүүлүктөгү чыр-чатактар, алардын маңызы жана чечилиши	94
9-лекция. Мугалимдин ишиндеги сезимдер	104
10-лекция. Ынандыруу жана ишендирүү педагогикалык процесстеги таасир кылуунун ыктары катары	112
III Бөлүм. Окуу-тарбия процессин уюштуруудагы мугалимдин чеберчилиги	122
11-лекция. Педагогикалык эмгектин маданияты	122
12-лекция. Мугалимдин азыркы сабакты уюштурууга карата чыгармачылык мамилеси	130
13-лекция. Тарбиячынын чеберчилиги	141
Өзү билим алуу үчүн адабияттар	155
1-тиркеме. Маалыматтамалык материал	157
2-тиркеме. Өзүн текшерүү үчүн тесттер	166

КИРИШҮҮ

Өсүп келаткан муунду калыптандыруунун милдеттеринин көп түрдүүлүгү менен татаалдыгы азыркы учурда педагогикалык чеберчилик проблемаларын окутуу жана тарбиялоо теориясы менен практикасы үчүн өзгөчө актуалдуу кылат.

Бул лекциялар курсунда педагогикалык чеберчилик мугалимдин кесиптик билимдери менен билгичтиктеринин комплекси катары да, педагог тарабынан ага педагогикалык милдеттерди майнаптуу чечүүгө жардам кылуучу жөндөмдүүлүктөр менен инсандык сапаттардын жыйындысын көрсөтүүгө негизделген өнөр катары да, педагогикалык ишмердүүлүктүн оптималдуу натыйжаларга жетишүүгө жол берүүчү белгилүү бир деңгээли катары да түшүндүрүлөт.

Педагогикалык чеберчилик мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө окуу-тарбия ишинин бардык түрлөрүн оптимизациялоого, аларды окуучунун инсанын ар тараптуу өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө, анын дүйнөкөрүмү менен жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга багыттоого жол берет.

Мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгү окуучулар менен баарлашууга негизделгендиктен, окуу куралында келечектеги педагогдорго педагогикалык баарлашуу технологияларын өздөштүрүүгө, тарбиялануучулар менен карым-катнаштарды майнаптуу башкарууга, педагогикалык жактан максатка ылайыктуу өз ара мамилелер тутумун курууга, педагогикалык кепти кесиптик баарлашуунун негизги каражаты катары майнаптуу колдонууга, окуу-тарбия процессинин жүрүшүндө пайда болгон карама-каршылыктар менен чыр-чатактарды конструктивдүү чечүүгө, ынандыруу жана ишендирүү ыкмаларын окуучуга коммуникациялык таасир кылуунун ыктары катары билгичтик менен ишке ашырууга жол берүүчү материалдар да топтоштурулган.

I БӨЛҮМ. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИК ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮК

1-лекция. Педагогикалык ишмердүүлүктүн бөтөнчөлүгү

Планы:

1. Мугалим – мектептеги борбордук фигура, окуу-тарбия ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруудагы анын аныктоочу ролу
2. Педагогикалык ишмердүүлүк түшүнүгү жана анын түзүмү
3. Мугалимдин эмгегинин бөтөнчөлүгү

1. Мугалим – мектептеги борбордук фигура, окуу-тарбия ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруудагы анын аныктоочу ролу

Азыркы этапта өлкөбүздө жүрүп жаткан ири социалдык-экономикалык кайра түзүүлөр билим берүү тутумуна, мектеп окуучуларын окутууну жана тарбиялоону жүзөгө ашырууга түздөн-түз тийиштүү.

Өсүп келаткан муунду турмушка даярдоодо чечүүчү роль мектеп мугалимине таандык. Бүгүн коом педагогдун инсанына жана ишмердүүлүгүнө принциптүү жаңы талаптарды коюп, анын кесиптик чеберчилигинин калыптангандыгын талап кылууда. Анткени, дал ушул мектеп мугалими окутуунун жана тарбиялоонун максаттары менен милдеттерин ишке ашырат, окуучуларды өнүктүрүүгө жана ар түрдүү инсандык сапаттарын калыптандырууга багытталган алардын активдүү окуу-таанымдык, эмгектик, коомдук, көркөм-эстетикалык жана спорттук-саламаттыкты чындоочу ишмердүүлүгүн уюштурат.

Окуучуларга билим берүүдөгү жана тарбиялоологу мугалимдин аныктоочу ролу жөнүндө мектеп практикасынын көптөгөн мисалдары айтып турат, бул тууралуу өткөндүн жана учурдун көптөгөн чыгаан педагогдорунун айткандары бар. Алсак, Я. А. Коменский «Улуу дидактикада» минтип ырастаган: «Өзүнүн адептүүлүгү менен көрүнүктүү болгон адамдардын эң мыктылары мугалимдер болушсун, – окуучуларды эң чынчыл жашоого түртүү үчүн көбүрөөк таасирдүү эң сонун каражат ушул».

Атактуу математик М. В. Остроградский жазган: «Жакшы мугалим жакшы окуучуларды жаратат».

Бүгүн мектептерде окутуунун жана тарбиялоонун жогорку сапатына жетишкен, усулдук чыгармачылыкты көрсөткөн, алдыңкы педагогикалык тажрыйбаны байыткан мугалимдер эмгектенишет. Бирок, бир катар себептерден улам азыркы билим берүү мекемелеринде педагогикалык ишмердүүлүктү жогорку кесиптик деңгээлде жүзөгө ашы-

рышкан мугалимдер жетишсиздиги фактысын айтпай коюуга болбойт. Андан дагы, мугалимдердин кесиптик өсүү деңгээлинин төмөндөөсүнө карай белгилүү тенденция байкалууда. Бул биздин республиканын социалдык-экономикалык турмушунун көп сандаган кыйынчылыктарына да, орто жана жогорку атайын окуу жайларда мугалимдерди даярдоо процессиндеги олуттуу кемчиликтерге да байланыштуу, кээде аларды бул татаал проблемага карата анча туура эмес психологиялык-педагогикалык орнотмолордун кесепети катары кароого болот. Бирок мугалимдин коомдук абалы жана кесиптик кадыр-баркы көп даражада анын өзүнөн: анын турмуштук турумунан, адамдык касиеттеринен жана сапаттарынан, эрудициясынан жана аткарган педагогикалык ишмердүүлүгүнүн сапатынан көз каранды, бул анчалык жөнөкөй эмес. Анткени, мугалимдин иши өтө татаал ишмердүүлүктү түрлөрүнө кирет. Бул өңүттө мугалимдин алдында кесиптик проблемалардын бүтүндөй бир катары пайда болот. Педагогикалык теорияны терең билүүсү да ал өз ишмердүүлүгүндө туш болгон кыйынчылыктарды азайта албайт. Чындыгында педагогикалык теория окуучуларды окутууну жана тарбиялоону кантип жүргүзүү керектиги жөнүндө жалпыланган жоболорду камтыйт, анда балдарга мамиле кылуу, алардын жаш курактык жана жеке өзгөчөлүктөрүн эске алуу жөнүндө жалпы усулдук идеялар бекитилет. Практика болсо конкреттүү менен жекеченин чоң ар түрдүүлүгү болуп чыгат да, көп учурда педагогикалык теорияда түз жооптор болбогон суроолорду астыга коёт. Ошондуктан мектепте педагогикалык процессти кесипкөйлүк менен жүргүзүүгө чакырылган мугалимден педагогиканын теориялык принциптерин терең жана ар тараптуу билүү гана эмес, ошондой эле кеңири практикалык даярдыгы, педагогикалык ой жүгүртүүсүнүн ийкемдүүлүгү, педагогдук ой жүгүртүүнүн ийкемдүүлүгү, окуу-тарбия ишмердүүлүгүнүн милдеттерин чыгармачылык менен чечүү билгичтиги талап кылынат, бул түпкү эсепте анын кесипкөйлүк деңгээлин аныктайт.

2. Педагогикалык ишмердүүлүк түшүнүгү жана анын түзүмү

Татаал педагогикалык кубулуш катары мугалимдин ишмердүүлүгү эмнени берет? Б. Т. Лихачев аны төмөнкүчө аныктайт: «Бул экономикалык, саясий, адеп-ахлактык, эстетикалык максаттарга ылайык жаш муундарды жашоого аң-сезимдүү даярдоого багытталган чондордун коомдук пайдалуу ишмердүүлүгүнүн өзгөчө түрү» [2, 57]. Ал "тарбиялоо" жана "педагогикалык ишмердүүлүк" түшүнүктөрүн өз ара байланыштырып, педагогикалык ишмердүүлүк тарбия менен бирдиктүү, бирок андан айырмалуу өз алдынча коомдук кубулуш экендигин баса көрсөтөт. Адамдарды тарбиялоо дайыма, коомдук өнүгүүнүн ар кандай стадиясын-

да бүткүл коом, коомдук мамилелердин жана коомдук аң-сезимдин формаларынын бүткүл тутуму тарабынан жүзөгө ашырылат. Педагогикалык ишмердүүлүк коомдук кызмат катары тарбия процессинде келип чыгат жана педагогдор, атайын даярдалган жана окутулган адамдар тарабынан ишке ашырылат. Алардан айырмаланып, билим берүү процессине катышкан көптөгөн чондор балдар менен болгон өз ара мамилелеринин тарбиялык маанисин түшүнүшпөйт, көбүнчө педагогикалык максаттарга карама-каршы аракеттенишет жана иш жүргүзүшөт. Тарбиялоо жана педагогикалык ишмердүүлүк бир эле учурда биримдикте жана карама-каршылыкта турушат. Тарбиялоо – объективдүү мыйзам ченемдүү тарыхый процесс, ал эми педагогикалык ишмердүүлүк болсо ошол процесстин субъективдүү чагылышы катары анын алкагында келип чыгат жана тарбиялык практиканын негизинде өнүгөт. Педагогикалык ишмердүүлүк турмуштун талабынан, объективдүү тарбиялоо процессинен артта калып, прогрессивдүү коомдук тенденцияларга карама-каршылыкка кире алат. Илимий педагогикалык теория тарбиянын мыйзамдарын, жашоо шартынын тарбиялык таасирин жана алардын талаптарын изилдейт. Муну менен ал педагогикалык ишмердүүлүктү зарыл болгон ишенимдүү билимдер менен куралдандырат, анын майнаптуулугун шарттайт, педагогикалык ишмердүүлүк менен прогрессивдүү коомдук кубулуштардын ортосунда пайда болгон карама-каршылыктарды чечүүгө түрткү болот.

Б. Т. Лихачев коомдук кубулуштар катары тарбиялоодогу жана педагогикалык ишмердүүлүктөгү жалпы менен ар түрдүүнү, бирдиктүү менен өзгөчөнү туюндурган төмөнкү жоболорду аныктайт:

1. Педагогикалык ишмердүүлүк тарбиялык мамилелердин тереңинде объективдүү процесстердин субъективдүү чагылдырылышы, өсүп келе жаткан муундун калыптанышына аң-сезимдүү кийлигишүү катары жаралган.

2. Тарбиялоо – педагогикалык ишмердүүлүккө караганда кыйла кеңири категория. Педагогикалык ишмердүүлүктү пайда кылып жана аны менен биримдикте болуп, тарбиялоо педагогикалык ишмердүүлүк менен балдарды максаттуу даярдоонун өнүгүп жана өзгөрүп жаткан турмуштун талаптарынан артта калуу менен шартталган карама-каршылыктарга жана шайкеш эместиктерге кире алат.

3. Тарбиялоонун арналышы – адамдардын турмуштук зарыл керектөөлөрүн канааттандыруу. Педагогикалык ишмердүүлүктүн максаты – өсүп келаткан адамдын бүткүл балалык жашоосун педагогикалык таасир менен камтуу, анын инсандык сапаттарын калыптандыруу.

4. Тарбиялоодо балдарга таасир этүүнүн каражаттары инсандын калыптанышынын натыйжаларынын күтүүсүздүгүнө алып келген

коомдук мамилелердин бүтүндөй жыйындысы жана балдардын активдүү өз алдынчалыгы болуп саналышат. Педагогикалык ишмердүүлүк болсо баланын жеке калыптанышындагы белгилүү бир стихиялуулукту жеңет, анткени ал атайын уюштурулгандыктан, анда белгиленген максаттарга жетүү үчүн балдардын ишмердүүлүгүнүн түрлөрү жана каражаттары кылдат тандалып алынат.

5. Тарбиялоого бардыгы: чоңдор жана балдар, жаратылыш жана айлана-чөйрө, заттар жана кубулуштар катышат. Педагогикалык ишмердүүлүктү коомдук идеалдарды ишке ашырууга, бала жайгашкан коомдун жана жаратылыштын, чөйрөнүн таасирин уюштурууга чакырылган атайын даярдалган педагогдор жүзөгө ашырышат.

7. Коомдун өркүндөөсүнө жараша тарбиялоо менен педагогикалык ишмердүүлүктүн жакындашуусу болуп өтөт. Анын аң-сезимдүү катышуучуларынын чөйрөсү кеңейет (тарбиялоо кызматын жүзөгө ашырышкан социалдык педагогдордун, өндүрүштүк насаатчылардын, педагогикалык билимдүү ата-энелердин; чоңдор менен балдардын коомдук уюмдарынын пайда болушу).

Ошентип, педагогикалык ишмердүүлүк – бул өз алдынча коомдук кубулуш, коомдун эң маанилүү кызматтарынын бири. Ал өзүнүн курамы боюнча татаал, көп кырдуу.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн түзүмүн Ф. М. Гоноволдин [1], Н. В. Кузьмина [2], В. А. Слостенин [4], А. И. Щербаков [7] ж.б. изилдешкен. А. И. Щербаковдун педагогикалык ишмердүүлүктү өзүнүн бөтөнчө түзүмү бар татаал динамикалык тутум катары изилдөөсү анын негизги элементтерин бөлүп көрсөтүүгө жол берди:

- конструктивдүү,
- уюштуруучулук,
- коммуникациялык,
- маалыматтык,
- өнүктүрүүчүлүк,
- багыттоочулук,
- мобилизациялык,
- изилдөөчүлүк же гностикалык.

И. Ф. Харламов педагогикалык ишмердүүлүктүн түзүмүн кеңири мүнөздөйт. Ал кесиптик билгичтикке ээ болуу, аны өркүндөтүү жана педагогикалык чеберчиликти иштеп чыгуу үчүн мугалимге педагогикалык ишмердүүлүктүн түзүмүн жана аны менен байланышкан теориялык билимдердин, практикалык билгичтикке жана көндүмдөрдүн тутумун майда-чүйдөсүнө чейин элестетүү зарыл экендигин баса белгилейт [6]. Психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдүн негизин-

де ал педагогикалык ишмердүүлүктүн төмөнкүдөй өз ара байланышкан түрлөрүн аныктайт:

1. Диагностикалык ишмердүүлүк (окуучуларды изилдөө жана алардын өнүгүү деңгээлин, окутулгандыгын жана окутулуучулугун, тарбиялангандыгын жана тарбиялануучулугун аныктоо менен байланышкан).

2. Багыттоочулук-прогностикалык ишмердүүлүк (мугалимдин окуу-тарбия ишмердүүлүгүнүн сызыгын, мугалимдин ишинин ар бир этабындагы анын конкреттүү максаттарын жана милдеттерин аныктоо, анын натыйжаларын божомолдоо билгичтигинен көрүнөт).

3. Конструктивдүү-долбоорлоочулук ишмердүүлүк (багыттоочулук-прогностикалык ишмердүүлүк менен табигый түрдө байланышкан: эгерде мугалим өз ишинде тигил же бул натыйжаны божомолдосо, ага анын мазмунун курууну, долбоорлоону, конкреттүү окуу-тарбия ишмердүүлүгүн мерчемдөөнү билүү зарыл).

4. Уюштуруучулук ишмердүүлүк (окуучуларды белгиленген окуу-тарбия иштерине тартуу жана андагы алардын активдүүлүгүнө түрткү берүү менен байланышкан).

5. Маалыматтык-түшүндүрүүчүлүк ишмердүүлүк (ишмердүүлүктүн бул түрүн аткарып мугалим окуу-тарбия процессинин уюштуруучусу катары гана эмес, илимий, дүйнө көрүмдүк жана моралдык-эстетикалык маалыматтын эң маанилүү, бирок жалгыз эмес булагы катары да чыгат. Педагог окуу материалына кандай ээлик кылгандыгынан анын түшүндүрүүсүнүн сапаты, анын мазмундуулугу, логикалык ырааттуулугу, жандуу деталдар жана фактылар менен каныккандыгы көз каранды болот. Тилекке каршы, өз предметин жетишсиз билүүсү себебинен ишмердүүлүктүн бул түрүн начар өздөштүргөн мугалимдер көп, бул жалпы эле окуучуларды окутууга жана тарбиялоого терс таасирин тийгизет).

6. Коммуникациялык-түрткү берүүчүлүк ишмердүүлүк (окуучуларга мугалимдин инсандык сүйкүмдүүлүгү, адеп-ахлактык маданияты, окуучулар менен чыныгы педагогикалык баарлашууну уюштуруусу, аларды өзүнүн оң үлгүсү менен коомдук тажрыйбаны өздөштүрүү боюнча активдүү ар түрдүү ишмердүүлүккө түртүү билгичтиги көрсөткөн таасир менен байланышкан. Ишмердүүлүктүн бул түрү балдарды сүйүүгө, аларга чын дилден мамиле кылууга, педагогдун инсанынын гуманисттик багытталгандыгына негизделет).

7. Талдоочулук-баалоочулук ишмердүүлүк (мугалимдин окутуунун жана тарбиялоонун жүрүшүн талдоо, алардын оң жактарын аныктоо, балдар менен иштөөнү уюштурууда өзүнүн жана башка-

лардын каталарын жана кемчиликтерин көрө билүү, мектеп окуучуларын окутуу жана тарбиялоо ишмердүүлүгүнүн жетишилген натыйжаларын салыштыруу, аларды кесиптештеринин натыйжалары менен салыштыруу билгичтигинен көрүнөт. Педагогикалык ишмердүүлүктүн бул түрү мугалимдин окуу-тарбия ишин өркүндөтүүнүн жана анын кесиптик жактан өсүшүнүн жолдорун издөөсүнө түрткү болот).

8. Изилдөөчүлүк-чыгармачылык ишмердүүлүк (бул компоненттин маңызы педагогикалык теорияны колдонуу табияты боюнча мугалимден белгилүү бир чыгармачылыкты талап кылаарында турат, анткени педагогикалык идеялар типтүү окуу-тарбия кырдаалдарды жана жоболорду чагылтышат, аларды конкреттүү педагогикалык шарттарга ылайыкташтыруу зарыл. Бул шарттар ар түрдүү, кээде кайталангыс, ошондуктан мугалим тигил же бул педагогикалык үлгүнү практикада колдонуп, белгилүү бир чыгармачылыкты көрсөтүшү керек. Мындан тышкары, мугалим жаңы нерсени чыгармачылык менен түшүнүп, өнүктүрүшү керек, бул мурдатан белгилүү теориянын алкагынан чыгат жана аны тигил же бул өлчөмдө байытат. Кээде мугалим өзү жаңы нерсени түзө алат, ал теорияны байытуучу чыгармачылык педагогикалык тажрыйбага айланат).

Педагогикалык ишмердүүлүктүн түзүмү, мугалимдин билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн маңызы жана тутуму ушундай, аларга ээлик кылуу анын кесиптик чеберчилигинин калыптануусу менен өнүгүүсүнүн негизинде жатат.

3. Мугалимдин эмгегинин бөтөнчөлүгү

Мугалимдин ишине коюлган жогорку талаптар ал аткарган ишмердүүлүктүн татаалдыгы менен гана эмес, анын айкын билинген бөтөнчөлүгү менен да шартталган.

В. А. Сухомлинский тарабынан бул жаатта мугалимдик кесип – бул адам таануу, адамдын татаал руханий дүйнөсүнө тынымсыз, эч качан бүтпөс сүнгүү деген башкы тезис алдыга коюлган. Ушул тезиске байланыштуу автор педагогикалык ишмердүүлүктүн төмөнкүдөй бөтөнчө мүнөздөмөлөрүн сунуштайт:

1. Биз жашоодогу эң татаал, баа жеткис, эң кымбат нерсе – адам менен иш жүргүзөбүз. Анын өмүрү, ден соолугу, акыл-эси, кулк-мүнөзү, эрки, жарандык жана интеллектуалдык жүзү, анын турмуштагы орду жана ролу, бактысы бизден, биздин билгичтигибизден, чеберчилигибизден, өнөрүбүздөн, акылмандыгыбыздан көз каранды.

2. Баланын акылдуу, билгич. чебер, даанышман тарбиячысы болгондо гана адамдын табияты толук өлчөмдө ачыла алат.

3. Биздин эмгегибиздин объектиси – калыптанып келе жаткан инсандын руханий жашоосунун эң назик чөйрөлөрү – акыл-эси, сезимдери, эрки, ишеними, өзүн аңдоосу. Бул чөйрөлөргө ошолор – акыл-эс, сезим, эрк, ишеним, өзүн аңдоо менен гана таасир кылууга болот. Мектеп окуучусунун руханий дүйнөсүнө таасир этүүнүн эң маанилүү шаймандары – мугалимдин сөзү, курчап турган дүйнөнүн жана көркөм өнөрдүн кооздугу, аларда сезимдер – адам мамилелеринин бүткүл эмоциялык диапозону эң айкын чагылдырылган жагдайларды түзүү.

4. Педагогдун чыгармачылыгынын эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – анын эмгегинин объектиси (ошол эле учурда педагогикалык процесстин субъектиси) – тынымсыз өзгөргөн, дайыма жаңы, бүгүн кечээкиден башка бала. Биздин эмгегибиз... бизге өзгөчө, эч нерсеге тендешсиз жоопкерчиликти жүктөйт [5].

Бөтөнчөлүктүү коомдук кубулуш катары чыгып, педагогикалык ишмердүүлүк төмөнкү компоненттерден турат:

- ишмердүүлүктүн максаты;
- педагогикалык ишмердүүлүктүн предмети;
- педагогикалык эмгектин каражаттары;
- педагогикалык эмгектин субъектиси;
- педагогикалык эмгектин натыйжалары.

Педагогикалык эмгек максатка ылайыктуу ишмердүүлүк катары адамдын инсанын өнүктүрүү жана калыптандыруу үчүн шарттарды түзүүгө, демек өсүп келаткан муунду калыптандырууга багытталган. Бул мурунку муундардын тажрыйбасын өздөштүргөн адам менен аны жаңыдан өздөштүрүп жаткан адамдын ортосундагы өз ара аракеттешүү процесси. Педагогикалык ишмердүүлүк аркылуу муундардын коомдук уламдуулугу, өсүп келаткан адам коомдук байланыштардын калыптанган тутумуна кирүүсү жүзөгө ашырылат, өнүгүп келаткан инсандын коомдук тажрыйбаны өздөштүрүүдөгү табигый мүмкүнчүлүктөрү ишке ашырылат. Педагогикалык ишмердүүлүктүн максаттуу компонентинин бөтөнчөлүгү анын максаты дайыма «социалдык буяртма» болуп саналгандыгында турат.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн предмети да бөтөнчө. Бул табияттын өлүү материалы эмес, кайталангыс жекече сапаттарга ээ, учурдагы окуяларга өзүнүн мамилеси, түшүнүгү бар активдүү адам. Балага мектепте бир эле учурда башка факторлор (мугалимдин педагогикалык таасири гана эмес) да таасир кылышат. Алар көбүнчө стихиялуу, көп кырдуу, ар кандай багытта таасир кылышат. Ошондуктан

тан педагогикалык эмгек бардык таасирлерди, анын ичинде тарбиялануучунун өзүнөн келип чыккан таасирлерди, б.а. инсанды уюштурууну жана тарбиялоону да, кайра тарбиялоону да, анын өзүн тарбиялоосун да бир эле учурда түзөтүүнү болжойт. Эң башкысы, окуучу жана анын мамилелери педагогдун эмгегинде анын предмети (объектиси) катары гана эмес, субъектиси катары да чыгышат, анткени педагогикалык процесс тарбиялануучуну өзү билим алууга жана өзүн тарбиялоого багыттаганда гана майнаптуу болот. Анын үстүнө, өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндө окуучу гана эмес, педагог да өзгөрөт, анткени окутуу жана тарбиялоо процесси андагы кээ бир сапаттарды өнүктүрөт жана башкаларыны басып салат.

Педагогикалык эмгектин субъектиси менен каражаттары да бөтөнчөлүктүү. Эмгектин аткаруучусу (педагог) – субъект жана таасир этүүчү негизги каражат – педагогикалык процессте бир бүтүнгө жуурулушкандай болот. Тарбиялануучуга таасир этүүнүн негизги шайманы – мугалимдин инсаны, анын билимдери жана билгичтиктери, сезимдери жана эрки, жеке көрүнүүлөрү. Педагогикалык эмгектин башка каражаттары, биринчиден, капиталдык каражаттар (имарат, кааналар, жабдуулар ж.б.у.с.); экинчиден, учурдагы колдонуу каражаттары болуп чыгышат, аларга төмөнкүлөрдү киргизишет:

- визуалдык (көрүмдүк), анын ичинде кайталангыс предметтер же алардын ар кандай эквиваленттери; алардын арасында табигыйды (жаратылыш), көлөмдүүнү (муляждар), сүрөттүктү (карталар), символдукту (сүрөттөр, иллюстрациялар), графикалыкты (графиктер, диаграммалар, жадыбалдар, схемалар ж.б.у.с.) бөлүп көрсөтүшөт;
- аудиалдык (угумдук), аларга радиону, магнитофонду, музыкалык шаймандарды ж.б.у.с. киргизишет;
- аудиовизуалдык (угумдук-көрүмдүк), аларга кино жана видеотехниканы, компьютерлерди киргизишет.

Педагогикалык иштин субъектилери мугалим, ата-энелер, окуучулардын референттик топтору, мектеп жана класс жамааттары, кесиптештер, мектептин администрациясы болуп саналат.

Педагогикалык эмгектин жыйынтыгы да бөтөнчөлүктүү – коомдук маданияттын белгилүү бир жыйындысына ээ болгон адам. Бирок эгер материалдык өндүрүштө эмгектин өнүмүн алуу менен өнүгүү процесси аяктаса, анда педагогикалык ишмердүүлүктүн өнүмү – коомдук мамилелердин жыйындысындагы адам (инсан) – андан ары өзүн-өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүү.

Ошентип, мугалимдин башка адамдын инсанына, тагдырына тий-

гизген таасири анын мектепти бүтүшү менен эле аягына чыкпайт, кээде өмүр бою уланат.

Бул ойду советтик көрүнүктүү педагог В. А. Сухомлинский «Мугалимге жүз насаат» деген китебинде негиздеген: «Педагогикалык эмгектин түпкү натыйжасын бүтүн эмес, эртең эмес, ал эми узак убакыттан кийин көрүүгө болот. Сиздин балага жасаганыңыз, айтканыңыз, ынандыра алганыңыз, кээде беш-он жылдан кийин таасир кылат» [5, 423].

Ошентип, биз педагогикалык ишмердүүлүктүн эң маанилүү өзгөчөлүгү, ал башынан аягына чейин – адамдардын өз ара аракеттешүү процесси болуп саналгандыгы деген тыянакка келебиз. Адам педагогикалык ишмердүүлүктүн предмети дагы, көп жагынан – анын куралы, каражаты жана пөнүмү дагы. Демек, түпкү жыйынтыкта социалдык факторлор менен аныкталган педагогикалык ишмердүүлүктөгү окутуунун жана тарбиялоонун максаттары, милдеттери жана усулдары, инсан аралык мамилелер түрүндө жүзөгө ашырылат. Бул мугалимдик кесипти тандап алган адамга өзгөчө талаптарды коюп, анын кесиптик чеберчилигинин калыптангандыгын талап кылат.

Адабияттар:

1. Гोनоболлин Ф. Н. Книга об учителе. – М.: Просвещение, 1965. – 260 с.
2. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1967. – 183 с.
3. Лихачев Б. Т. Педагогика: Курс лекций. – М.: Юрайт, 2000. – 523 с.
4. Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы. – М.: Прометей, 1991. – 158 с.
5. Сухомлинский В. А. Избранные произведения. В 5-ти т. – Т.2. – Киев: Рад. школа. – 535 с.
6. Харламов И. Ф. Педагогика. – Мн.: Университетское, 2001. – 272 с.
7. Щербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования. – Л.: Просвещение, 1967. – 147 с.

2-лекция. Педагогикалык чеберчиликтин маңызы жана анын түзүмү

Планы:

1. Мугалимдин педагогикалык чеберчилиги түшүнүгү
2. Мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин түзүмү. Педагогикалык чеберчиликтин түзүмүндөгү кесиптик жарамдуулук
3. Мугалимдин кесиптик билимдери педагогикалык чеберчиликтин маңыздык компоненти катары
4. Мугалимдин инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы
5. Педагогикалык жөндөмдүүлүктөр
6. Педагогикалык техника
7. Педагогикалык чеберчиликтин чен-өлчөмдөрү

1. Мугалимдин педагогикалык чеберчилиги түшүнүгү

Педагогикада мугалимдин педагогикалык чеберчилигин өнүктүрүү маселеси кыйла активдүү изилденип жатат. Педагогикалык чеберчилик проблемасы бир аз карама-каршылыктуу мүнөз күтөт. Кээ бир авторлор мугалимдин чеберчилиги түшүнүгүнүн маңызын аныктоодо баштапкы жобо катары анын кесиптик-инсандык касиеттерин жана сапаттарын алышат. Башка изилдөөчүлөр мугалимдин кесиптик чеберчилигинин маңызын анын педагогикалык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү көз карашынан ачып беришет. Албетте, эки мамиле тең жашоого укуктуу. Анан дагы алардын кайсынысы кыйла артыкчылыктуу, демек, кыйла туура деген суроо туулат.

Бир катар окумуштуулар мугалимдик чеберчиликтин маңызын аныктоодо мугалимде өнүккөн кесиптик жана инсандык касиеттер менен сапаттардын барлыгынан чыгышат (А. И. Щербаков, В. А. Сластенин, А. И. Мищенко, И. А. Зязюн ж.б.).

Алсак, А. И. Щербаков педагогикалык чеберчиликти мугалимдин илимий билимдеринин, усулдук билгичтиктеринин, көндүмдөрүнүн жана жекече сапаттарынын жуурулушуусу аныктайт.

Украиналык педагогдор (И. А. Зязюн, И. Ф. Кривonos, Н. Н. Тарасевич ж.б.) педагогикалык чеберчиликти «кесиптик ишмердүүлүктү өзү уюштуруунун жогорку деңгээлин камсыздаган инсандын касиеттеринин комплекси» катары түшүнүүдөн чыгып аныкташат [6, 10]. Педагогдун ушундай эң маанилүү касиеттерине алар анын инсанынын гуманисттик багытталгандыгын, мугалимдин кесиптик билимдерин, педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүн жана педагогикалык техникасын киргизишет.

В. А. Сластениндин берген аныктамасы жогорудагы аныктамага дал келет жана анын мүнөздөмөлөрүн кандайдыр бир деңгээлде толуктап турат: “Мугалимдин чеберчилиги, - анын пикири боюнча, - педагогикалык процесстин жогору майнаптуулугун аныктаган инсандын инсандык-иштиктүү сапаттары менен касиеттеринин жуурулушуусу”. Жеке алсак, автор андан салыштырмалуу өз алдынча төрт элементти бөлүп көрсөтөт: балдардын жамааттык жана жекече ишмердүүлүгүн уюштуруучунун чеберчилиги; ынандыруу чеберчилиги; билимдерди өткөрүп берүү жана ишмердүүлүктүн тажрыйбасын калыптандыруу чеберчилиги; жана акырында педагогикалык техникага ээ болуу чеберчилиги [7].

Жогорудагы аныктамалар кандайдыр бир даражада мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин маңызы жөнүндө түшүнүк беришет. Бирок башынан эле ишмердүүлүктү туюндурган (В. Даль боюнча, чеберчилик – кол өнөрчүлүк, билгичтик, өнөр) “чеберчилик” түшүнүгүн, аталган авторлор башкысы мугалимдин инсанынын касиеттери жана сапаттары аркылуу аныкташат. Чеберлик болсо адамдын касиеттеринен гана эмес, анын ишмердүүлүгүнөн да көрүнөт, аны жүзөгө ашыруу үчүн, албетте, белгилүү бир касиеттер да керек. Бирок касиеттер – бул чеберчиликтин өбөлгөлөрү, анын көрүнүшүнүн жана өнүгүшүнүн шарттары. Семантикалык жактан педагогикалык чеберчилик мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн жогору деңгээли менен байланышкан, ал билгичтиктерге, көндүмдөргө жана инсандык касиеттерге негизделген. Демек, кесипкөйлүктүн жогору деңгээлине жетүү үчүн мугалимге кесиптик билгичтиктер менен көндүмдөрдү, белгилүү бир инсандык сапаттарды өнүктүрүү, калыптандыруу, өркүндөтүү жана ошонун негизинде өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүн өркүндөтүү зарыл. Бул эки милдет өз ара тыгыз байланышта болсо да, баары бир теңдеш болуп саналбайт. Алардын биримдигине мугалимдин педагогикалык чеберчилигинде өзүнүн көрүнүшүн тапкан педагогикалык ишмердүүлүктүн эң жогорку деңгээлдеринде гана жетишилет.

Педагогикалык чеберчиликти мугалимдин кесипкөйлүгүнүн кыйла жогору же эң жогору деңгээлдеринин – педагогикалык чыгармачылыктын жана педагогикалык жаңычылдыктын негизинде жаткан анын кесиптик ишмердүүлүгүнүн жогору деңгээли катары түшүнүүнү биз А. К. Маркованын, И. Ф. Харламовдун ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен табабыз.

А. К. Маркова педагогикалык чеберчиликтин маңызын төмөнкүчө аныктайт: «Мугалимдин өз эмгегин практикада иштетилген жана усулдук иштелмелер менен сунуштарда сыпатталган үлгүлөр менен эталондордун деңгээлинде аткаруусу» [5, 51]. Ал педагогдун чеберчи-

лиги мугалимдин кесиптин негиздерин жетишерлик жогору деңгээлде өздөштүрүүсүнөн, илимде жана практикада белгилүү болгон ыкмаларды ийгиликтүү колдонуусунан көрүнөт деп эсептейт.

Мугалимдердин педагогикалык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн чеберчилик деңгээлинде изилдөөлөр анда репродуктивдүү гана эмес, чоң өлчөмдө чыгармачылык ишмердүүлүк да орун алат деп ырастоого негиз беришет. Мугалимдин эмгеги табиятынан чыгармачылык мүнөзгө ээ, анткени ал педагогдон педагогиканын жалпы теориялык жоболорун практикада аңдаштырууну жана кырдаалга жараша колдонууну талап кылат.

Педагогикалык чеберчиликтин маңызына педагогикалык ишмердүүлүктүн жеткилендиги көз карашынан аныктаманы И. Ф. Харламов берген. Ал «Педагогикалык чеберчилик, чыгармачылык жана жаңычылдык жөнүндө» [8] деген макаласында чеберчиликтин маңызын мугалимдин инсандык касиеттери аркылуу эмес, анын педагогикалык ишмердүүлүгү аркылуу ачуу керек деген оюн айтат. Автор педагогикалык чеберчиликти жалпы эле мугалимдин кесиптик-педагогикалык квалификациясын өркүндөтүү тутумунда кароо керектигин белгилейт. Мында мугалим чеберчиликке дароо эле ээ болбой турганын да эске алуу керек. Белгилүү бир убакыт ал өзүнүн кесипкөйлүгүнүн, педагогикалык чеберчиликти иштеп чыгуусунун негизи, пайдубалы болгон педагогикалык билгичтик деңгээлинде иштейт.

Педагогикалык билгичтик мугалим окуткан предметин, психологиянын, педагогиканын ченемдүү курстарын жана жеке методикаларды жетишерлик терең билүүсү менен мүнөздөлөт да, аларды практикада билгичтик менен колдонуудан көрүнөт, бул окуучуларды окутууну жана тарбиялоону жетишерлик квалификациялуу жүзөгө ашырууга жол берет.

Мына ушул көз караштан И. Ф. Харламов “педагогикалык чеберчилик мугалимдин окуу-тарбия ишмердүүлүгүнүн сапаттык мүнөздөмөсү катары жеткилендиктин жогору даражасына чейин жеткирилген анын окутуу жана тарбиялоо билгичтиги, ал психологиялык-педагогикалык теорияны практикада колдонуунун усулдары менен ыкмаларынын өзгөчө өркүндөтүлгөнүндөн көрүнөт, анын аркасында окуу-тарбия процессинин жогору майнаптуулугу камсыздалат” деп эсептейт [8, 471].

Ошентип, мугалимдин кесиптик чеберчилигинин жогоруда келтирилген аныктамаларын салыштыруу, педагогикалык чеберчилик анда мугалимдин психологиялык-педагогикалык теорияны тажрыйбада колдонуунун өркүндөтүлгөн билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн жана мугалимдин педагогикалык процесстин майнаптуулугун шарттаган калыптанган инсандык касиеттеринин биримдиги жетишиле турган ке-

сиптик-педагогикалык ишмердүүлүктүн ушундай бир жогору деңгээли болуп саналат деп тыянак чыгарууга жол берет.

Педагогикалык чеберчилик, баарыдан мурда, мугалтимдин педагогикалык жактан максатка ылайыктуу иш-аракеттери менен жосундарынан, мектеп окуучуларынын окуу-таанымдык ишмердүүлүгүн майнаптуу уюштуруу жана окуу-тарбия процессинин бардык катышуучулары менен педагогикалык баарлашууну түзүү билгичтиктеринин калыптангандыгынан, ошондой эле өзүнүн педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүн жана башка маанилүү кесиптик-педагогикалык касиеттери менен сапаттарын өзү өркүндөтүү билгичтиетринен жана көндүмдөрүнөн көрүнөт.

Педагогикалык чеберчиликтин маңызын ушундай түшүнүү чоң мааниге ээ болот. Ал педагогикалык чеберчиликти мугалимдин өтө тааал ишмердүүлүктүк-инсандык феномени катары аңдаштырууга, анын ички түзүмүн кыйла кененирээк ачууга жана аны жарамдуу калыптандыруу жолдорун туура белгилөөгө жол берет.

2. Мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин түзүмү. Педагогикалык чеберчиликтин түзүмүндөгү кесиптик жарамдуулук

Мугалимдин кесиптик жарамдуулугу – педагогикалык чеберчиликти калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн аныктоочу өбөлгөсү. Педагогикалык чеберчиликтин түзүмүндөгү эң маанилүү компонент мугалимдин кесиптик жарамдуулугу болуп саналат, анткени анын негизинде гана педагогикалык кесипкөйлүктүн жогорку деңгээли өнүгүп, калыптана алат.

Мугалимдин кесипкөйлүгүнүн ушундай жогору деңгээли жөнүндө айтып жатып, биз кесиптик жарамдуулуктун өзүнөн өзү барлыгын болжойбуз. Бирок анын педагогикалык чеберчиликтин деңгээлинде иштөөгө жөндөмдүү мугалимдин педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүн, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн, зарыл инсандык касиеттерин өнүктүрүү үчүн аныктоочу өбөлгө, негиз болуп саналышкан өзгөчө касиеттерин белгилөө абзел.

“Шыктар” түшүнүгүнүн жалпыга белгилүү мааниси – адамдын тигил же бул ишмердүүлүккө жөндөмдүүлүктөрүн аныктоочу тубаса психологиялык-физикалык касиеттери жана сапаттары – жалпысынан кесиптик жарамдуулукту «адамдын табигый өзгөчөлүктөрүнүн кайталангыстыгы менен шартталган кесиптик тагдырын таануу» (В. А. Слостенин) катары аныктоого негиз берет. Мугалимдик кесипти өздөштүрүү да белгилүү бир шыктарды талап кылат, б.а. ар бир эле адам мугалим боло албайт. Изилдөөлөрдүн натыйжасында окумуштуулар (Л. М. Ахмедзянова, Т. А. Воробьева, В. А. Слостенин, И. Ф.

Харламов, Т. А. Шингерей ж.б.) тарабынан мугалимдик кесипке болгон бир катар шыктар аныкталган.

Мугалимдик кесипке ээ болуу үчүн эң маанилүү шыктар: жалпы физикалык саламаттык, анткени мугалим педагогикалык ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруу процессинде чоң психологиялык-физикалык жүктү башынан кечирет, күчтүү типте болуусу кааланарлык дени сак борбордук нерв тутуму болуп саналышат.

Кынтыксыз, физикалык кемтиктерсиз жана илдеттерсиз, өнүккөн сүйлөө жана кабыл алуу (көрүү, угуу, жыт билүү жана даам билүү) органдарынын барлыгы да аз эмес маанилүү.

Педагогикалык кесипке болгон маанилүү шык адамдын сырткы сүйкүмдүүлүгү экендиги талашсыз, ал мугалимдин тышкы кебетесине карата педагогикалык талаптарга ылайык келген жүздүн жана келбеттин айрым бир белгилери менен шартталат.

Бирок педагогикалык тажрыйбаны изилдөөлөр, педагогикалык чеберчиликтин деңгээлинде иштөөгө жөндөмдүү мугалимдин кесиптик жарамдуулугу, зарыл табигый касиеттер менен сапаттардын барлыгы менен гана чектелбей турганын көрсөтүшөт. Педагогикалык ишмердүүлүккө жогору кесиптик деңгээлде кесиптик жарамдуулук кыйла кеңири түшүнүлөт.

И. Ф. Харламов кесиптик жарамдуулуктун маңызын педагогикалык чеберчиликте калыптандыруунун өбөлгөлөрү катары аныктайт: «Бул мугалимдин физикалык, нервдик-психикалык жана адеп-ахлактык сапаттарынын, жөндөмдүүлүктөрүнүн анын эмгегинин жогору майнаптуулугун камсыздоого чакырылган зарыл комплекси» [8]. Анын ою боюнча, мугалимдин кесиптик жарамдуулугу физикалык жана психикалык саламаттыгынын, жакшы сүйлөө жөндөмүнүн, нерв тутумунун тең салмактуулугунун ж.б.у.с. барлыгы менен байланышкан. Педагогикалык ишмердүүлүккө жарамдуулукту мүнөздөгөн инсандык сапаттарга балдар менен иштөөгө ынтызарлык, мамилечилдик, сылыктык, байкагычтык, кыялдануунун өнүгүүсү, уюштуруучулук жөндөмдүүлүктөр, өзүнө карата жогорку талаптуулук киришет. Аныктамада бул көрүнүштүн татаалдыгы, комплекстүүлүгү, анын мугалимдин кесипкөйлүгүн калыптандыруудагы аныктоочу ролу көрсөтүлөт.

А. А. Гримоть жана П. П. Щоцкий кесиптик-педагогикалык жарамдуулукту педагогикалык ишмердүүлүктүн майнаптуу аткарылышын шарттаган мугалимдин инсанынын тутумдуу сапаты катары аныкташат. Бул тутумдуу сапаттын компоненттерин карап жатып, алар мугалимдик кесипке адамдарды тандоодо ага болгон көрсөткүчтөрдү гана эмес, кесиптик жарамдуулуктун жоктугунун күбөлүгү катары педагогикалык

ишке каршы көрсөтмөлөр катары каралуучу сапаттарды (мисалы, жетишсиз акыл-эстик өнүгүүнү, аморалдуулукту, мүнөзүнүн алсыздыгын, балдарга көңүл коштукту ж.б.у.с.) да айкындоо жана эске алуу керектигин көрсөтүшөт. Каралып жаткан тутумдуу сапаттын компоненттерине А. А. Гримоть жана П. П. Щоцкий бир катар психологиялык-физикалык касиеттерди – эмпатияны, өнүккөн рефлексияны, сөздүк-логикалык эстутумду, физикалык саламаттыкты ж.б.у.с. гана эмес – «мугалимдин кесиптик жарамдуулугунун чечүүчү белгиси – анын инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы, педагогикалык ишмердүүлүккө болгон керектөөсү...» экендигин баса белгилешип, педагогикалык кесипти тандоого мотивацияны да киргизишет [3, 12].

Т. А. Шингерей [9] болочок мугалимдин негизги сапаттарын анын кесиптик ишмердүүлүккө жарамдуулугунун алкагында моделдейт:

– болочок мугалим тандаган ишмердүүлүккө шыктарга (саламаттыкка, психологиялык-физикалык тең салмактуулукка, белгилүү бир тышкы сапаттарга ж.б.у.с.) ээ болууга тийиш;

– анын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн алдын ала караштыруу керек («педагог болууну чечкен адамдын интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрү ага жалпы мүнөздөгү да, атайын да билимдердин белгилүү бир көлөмүн өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүн камсыздоого тийиш... Мугалимдин билимдериндеги башкысы – белгилүү бир тартип жана тактык, окуучулар тутумдаштырылган билимдерди гана ийгиликтүү өздөштүрө алышат. Жакшы мугалим – бул өзүнүн билимдер тутумун түзүү усулун башкаларга үйрөтүүгө жөндөмдүү адам» [9, 15]);

– болочок педагогдун адеп-ахлактык өнүгүү деңгээлин эске алуу зарыл;

– башка адамдар менен ийгиликтүү өз ара аракеттешүүгө жол берүүчү психологиялык сапаттар («оптимизм жана эмпатиялуулук, өзүн-өзү кармай билүү, өзүнө ишенүү, адамдарга жакшылык каалоочулук, өнүккөн юмор сезими, реакциянын ылдамдыгы, татаал кырдаалда багыт алуу жөндөмдүүлүгү...») да маанилүү [9, 16]).

Бул кесипжазуучулук сыпаттама толуктукка жана талашсыздыкка талаптанбайт, бирок анда адамдын педагогикалык ишмердүүлүккө кесиптик жарамдуулугунун алкагындагы касиеттеринин жана сапаттарынын эң маанилүү топтору бөлүнүп көрсөтүлгөн, мектептеги практикалык иште кесипкөйлүктүн жогорку деңгээлине, педагогикалык чеберчиликке жетишүү үчүн өбөлгөлөр аныкталган.

Ошентип, педагогикалык чеберчиликте өнүктүрүүнүн өбөлгөсү катары кесиптик жарамдуулук – бул мугалимдин белгилүү бир турмуштук

тажрыйбасы жана керек десе физиологиялык өнүгүү деңгээлинде турмуштук берилгендиги менен аныкталган татаал, жуурулушкан сапаты, анын инсандык өнүгүүсүнүн натыйжасы. Аны келечектеги мугалимдин кесиптик өзүн аныктоосу этабында диагностикалоо зарыл, анткени окутуу процессинде аны өркүндөтүүгө гана болот. Педагогдун кесибине ээ болууну каалаган жаштардын кесиптик жарамдуулугун диагностикалоо учурунда ал толук көрсөтүлө албайт, бирок тигил же бул көрүнүүлөрдө (шыктарда, же кесиптик маанилүү инсандык сапаттарда) бар деп аныкталышы мүмкүн. Анын жоктугу бардык кесепеттери менен келечектеги мугалимдин кесиптик жараксыздыгын гана көрсөтпөстөн, аны атайын окуу жайда кесиптик-педагогикалык даярдоонун пайдасыздыгын, мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн жогору деңгээлин – педагогикалык чеберчилигин өнүктүрүүгө багытталган мындан аркы күч-аракеттердин куру бекерлигин да болжолдойт.

3. Мугалимдин кесиптик билимдери педагогикалык чеберчиликтин маңыздык компоненти катары

Педагогикалык чеберчиликтин компоненттерин изилдеп, илимпоздор анын түптүү негизи, маңыздык компоненти мугалимдин кесиптик билимдери болуп саналат деген пикирди кубатташат. Педагогдун кесиптик чеберчилигинин түзүмүндөгү билимдик компонент төмөнкүлөр менен берилген:

- предмет боюнча кеңири билимдер;
- психология жана педагогика боюнча терең жана бекем билимдер;
- жалпы маданият таануучулук билимдер.

Биринчи кезекте чебер мугалимдин кесиптик билимдери предмет жана аны окутуунун методикасы боюнча терең жана бекем билимдер менен аныкталат. А. С. Макаренко көрсөткөндөй, окуучулар мугалимдеринин ашыкча катаалдыгын да, кургактыгын, алтургай кыйкымчылдыгын кечире алышат, бирок алар ишти начар билүүсүн кечиришпейт. Алар педагогдун “предметти терең билүүсүн, оюнун тунуктугун” баарынан жогору баалашат.

Убагында К. Д. Ушинский окутуу өнөрүн өнүктүрүү жана өркүндөтүү үчүн кеңири психологиялык-педагогикалык билимдердин негиз болжочу мааниси барын көрсөткөн. Ал мындай деп жазган: «Педагогика боюнча бир нече окуу китептерин гана окуган жана өзүнүн тарбиячылык ишмердүүлүгүндө ошол “педагогикаларда” камтылган эрежелер менен насааттарды, ал эрежелер менен насааттар негизделген адамдын табияты менен жанынын кубулуштарын изилдебей туруп жетекчиликке алган адамды педагог деп атай албайбыз». Анын ою боюнча, «педагог үчүн зарыл жана пайдалуу билимдердин жыйындысы ка-

тары кеңири маанидеги педагогиканы, тарбиялык эрежелердин жыйындысы катары тар маанидеги педагогикадан» айырмалоо зарыл.

Психологиялык-педагогикалык билимдер педагогиканы, психологияны, жеке окутуу методикаларын окуп-үйрөнүү процессинде гана эмес, көркөм адабиятты, тарыхый адабияттарды, этика жана эстетика боюнча китептерди ж.б.у.с. ойлуу, чыгармачылык менен окуунун натыйжасында да калыптанат. Кеңири мааниде педагогика – бул окутуунун жана тарбиялоонун максаттарын, каражаттарын, мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин негиздөөгө жол берген адамзат билимдеринин ар түрдүү аймактарынан идеяларды өзүнө сиңирген илим. Ал философия, психология, физиология, тарых сыяктуу илимдер жана бир катар антропологиялык илимдер менен тыгыз байланышта. Ошого ылайык кесипкөйлүгү жогору педагогдун билими универсалдуу болуп саналат. Ушул көз караштан алганда, мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин билимдик компоненти бир катар өзгөчөлүктөргө ээ: чебер педагогдун билимдери комплекстүүлүгү, тутумдуулугу, предмет аралыктыгы, жалпылоонун жогору деңгээли менен мүнөздөлүшөт.

Педагогикалык чеберчиликтин деңгээлинде иштеген мугалимдин кесиптик билимдеринин маанилүү мүнөздөмөсү аларды өздөштүрүүнүн жана кайра өндүрүүнүн жекече мүнөзү болуп саналат. Педагогикалык процессти майнаптуу жүзөгө ашыруу үчүн педагогго билим объективдүү түрдө зарыл: бир жагынан, анын негизинде ал окуу-тарбия ишмердүүлүгүн уюштурат, экинчи жагынан, тарбиялануучу ээ болуусу зарыл билимдерди жеткирүүчү катары чыгат. Ошол эле учурда педагогикалык чеберчиликке ээ болгон мугалимдер үчүн билимдер субъектилик маанилүү. Кесипкөйлүгү жогору мугалим өзү илимдин ар түрдүү аймактарынан окуп-үйрөнгөн фактыларды «өзү аркылуу өткөрөт», алардын негизинде өзүнүн кесиптик турумун иштеп чыгат, бул мектеп окуучуларында педагог тарабынан баяндалган ал үчүн субъектилик мааниге ээ маалыматты кабыл алууга жана өздөштүрүүгө карата оң эмоциялык мамилени калыптандыруу үчүн шарттарды түзүүгө түрткү болот. Билимдерге карата субъектилик мамиле кесипкөй мугалимге адамзат таанымынын ар түрдүү аймактарында изилденгенди конкреттүү педагогикалык кырдаалдарга ыңгайлаштырууга, мектеп окуучуларынын окуусунун субъекттүүлүгүн камсыз кылууга жол берет, бул бүтүндөй педагогикалык процессти өркүндөтүүгө чоң өлчөмдө түрткү берет.

Мугалимдин кесиптик билимдеринин инсандык боёгу анын чеберчилигинин маанилүү мүнөздөмөсү катары педагогикалык практикада учурдагы билим берүүнүн маанилүү идеясын ишке ашырууну камсыздайт, анын маңызы илимдин негиздерин окуп-үйрөнүү маанилүү

болсо да, окутуучу үчүн да, окуучу үчүн да түпмаксат болуп саналбасында турат. Ал «адамды жаңы руханий горизонтторго көтөрүүнүн каражаты катары кызмат кылууга тийиш. Бул кыймылдагы таанымдык жана эмоциялык аспектилер (окутуу жана окуу) бири-бирин өз ара толуктоого тийиш» (Р. Бернс). Жана бул көбүнчө педагогдун окуу материалын баяндоо учурунда же окуучулар менен класстан тышкаркы баарлашууда, аларга аны окуп-үйрөнүү процессинде пайда болгон өз ойлорун, сезимдерин, толгонууларын берүү, таанып билгенинин жеке өзү үчүн маанилүүлүгүн көрсөтүү билгичтиги менен шартталат.

Жогоруда саналган мүнөздөмөлөргө ылайык кесиптик билимдердин калыптангандыгы мугалимдин педагогикалык окуу жайдагы атайын даярдыгынын гана эмес, анын өзү билим алуу күч-аракеттеринин, кесиптик өркүндөөгө болгон жеке умтулууларынын да натыйжасы болуп саналат. Өзү билим алуу – мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн зарыл түрү, анын натыйжасы жаңы кесиптик билимдерди тынымсыз өстүрүү жана инсандык өнүгүү болуп саналат. Демек, мугалимдин өзү билим берүү ишмердүүлүгү да педагогикалык кесипкөйлүктүн жогору деңгээлинин маанилүү түзүмдүк компоненти болуп саналат, анын мугалимдик чеберчиликти өнүктүрүүдөгү чечүүчү мааниси ачык-айкын.

Классик педагогдор өз убагында окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүүдө мугалимдин өзү билим алуусунун маанилүү ролун белгилешкен. Көрүнүктүү орус педагогу П. Ф. Каптерев мугалимдин өзүнүн кесиптик билимдерин толуктоонун үстүнөн тынымсыз иштөөсү зарылдыгын ырастаган. Ал мындай деп жазган: «Окутуп жатып, мугалим өзү да окууга тийиш... Ал өзү жетиштүү окудум жана өнүктүм; мындан ары эч нерсени окуунун кереги жок деген байкуш ойго келген мугалимден өткөн жаман нерсе жок... Кантип ал өзү өнүгүп-өспөй туруп, өзүндө өчүп калган нерсени – билим алууга жана өнүгүүгө болгон керектөөнү, башкаларда ойгото алат?.. Адатта өзүнүн өнүгүүсүнө кол шилтеп койгон мугалимдер башкаларды да өнүктүрүшпөйт, алар болгону окутушат, б.а. катып калган формулалар менен билимдерди кабарлашат, өздөрү жаттап алганды өлүү, механикалык ык менен кабарлашат, башкысы жаттатуу үчүн гана кабарлашат».

Көптөгөн окумуштуулар азыркы этапта кесиптик-педагогикалык өзү билим алуунун татаалдыгын белгилешет, анткени, И. А. Зязюндун, Н. Н. Тарасевичтин ж.б. пикири боюнча, кесиптик билим дароо бардык деңгээлдерде калыптанууга тийиш: методологиялык (жалпы философиялык пландын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн, тарбиялоо менен окутуунун максаттарынын шартталгандыгын ж.б.у.с. билүү), теориялык (педагогиканын жана психологиянын мыйзамдарын, принциптери

жана эрежелерин, педагогикалык ишмердүүлүктүн усулдарын жана формаларын ж.б.у.с. билүү), методикалык (окуу-тарбия процессин долбоорлоонун деңгээли), технологиялык (конкреттүү шарттарда окутуунун жана тарбиялоонун практикалык милдеттерин чечүүнүн деңгээли). Татаалдыктын бул деңгээлинде өзү билим алуу процессинин майнаптуулугу мугалимдин жашоосунда өзү билим алуу ишмердүүлүгү орун алганынан гана эмес, объективдүү да, субъективдүү да мүнөздөгү көптөгөн факторлордон дагы көз каранды.

4. Мугалимдин инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы

Мугалимдин өзү билим алуу проблемаларын изилдөөлөр (О. А. Абдуллина, А. И. Гиро, В. В. Доганова, И. И. Казимирская ж.б.) эң маанилүү факторду: мугалимдин өзү билим алуу ишмердүүлүгүнүн майнаптуулугу анда инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы калыптанган шартта гана мүмкүн экендигин бөлүп көрсөтүүгө жол беришти.

Мугалимдин инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы – педагогикалык чеберчиликтин тутум түзүүчү компоненти. Окумуштуулар мугалимдин инсанынын кесиптик багытталгандыгын анын кесипкөйлүгүн өнүктүрүүнүн жана калыптандыруунун маанилүү фактору жана ошол эле учурда педагогикалык чеберчиликтин татаал түзүмүндөгү тутум түзүүчү компоненти катары карашат.

Мугалимдин инсанынын кесиптик багытталгандыгын калыптандыруунун маңызын, мазмунун жана жолдорун изилдөөнүн өзүнүн теориялык негиздери бар.

Алсак, жалпысынан инсандын багытталгандыгын изилдөөдөгү маанилүүлүк теориясы (С. Л. Рубинштейн, Н. Ф. Добрынин) мугалимдин инсанынын педагогикалык багытталгандыгынын педагогдун кесибинин коомдук маанисин, анын бардык мезгилдерде бардык адамдар үчүн өтпөй турган баалуулугун терең түшүнүү, жана демек, жеке өзү үчүн дал ушул педагогикалык ишмердүүлүктү аткаруу зарылдыгын, мугалимдин кесибине өмүрдөгү арналышы катары мамилени таануу өңдүү мүнөздөмөсүн аныктоого жол берет.

В. Н. Мясисевдин ою боюнча, инсандын багытталгандыгын мамилелер аркылуу кароого болот. Окумуштуу алардын өнүгүүсүнүн үч: төмөнкү, ортонку жана жогорку деңгээлин аныктайт, анан калса мамилелердин эң жогорку деңгээли инсандын ынанымдарынан, аң-сезиминин калыптангандыгынан, дүйнө көрүмдүк тутумунан көрүнөт. Ушунун негизинде мугалимдин инсанынын кесиптик багытталгандыгынын маңызын анда мугалимге өзүнүн кесиптик турумун иштеп чыгууга жол бе-

рүүчү белгилүү бир педагогикалык ынанымдардын барлыгы, педагогикалык ой жүгүртүүнүн (аң-сезимдин) калыптангандыгы, турмуштук маанилүү дүйнө көрүмдүк баалуулуктардын жыйындысы катары аныктоого болот.

Л. И. Божович инсандын багытталгандыгынын маңызын анын ишмердүүлүгүнүн үстөмдүк кылуучу мотивдеринин тутуму катары карайт. Ал негизги мотивдердин үч: жеке, коомдук, ишкердик топторун бөлүп көрсөтөт. Ушунун негизинде педагогдун инсанынын кесиптик багытталгандыгы деп аны өзүнүн кесипкөйлүгүн калыптандырууга жана өркүндөтүүгө түрткү берүүчү педагогикалык ишмердүүлүктүн жогору мотивациялангандыгын түшүнүүгө болот. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, мугалимдер арасында кесиптик ийгиликтерге жетүү үчүн мотивация ар кандай болушу мүмкүн: айрымдары өзүн бекемдөө, өзүн өнүктүрүү максатында жогору кесиптик натыйжаларга жетишүүгө умтулушат (жекече мотивдер), башкалары педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачыл башталмасына, барктуулугуна кызыгышат (ишкердик мотивдер), үчүнчүлөрү өзүнүн майнаптуу кесиптик ишмердүүлүгүнүн эң маанилүү мотиви катары башка адамдардын инсандык өнүгүүсүнө түрткү болуу мүмкүнчүлүгүн бөлүп көрсөтүшөт, бул түпкү натыйжада жалпы эле коомдун турмушун жакшыртууга алып келүүгө тийиш (коомдук мотивдер). Жогоруда саналган мотивдердин бардыгы педагогикалык чеберчилик деңгээлинде иштеген мугалимдин инсанынын педагогикалык багытталгандыгынын мазмуну болуп саналат. Бирок көбүрөөк жарамдуу мотив баары бир баланын инсандык өнүгүүсүнө түрткү болууга умтулуу болуп саналат, ал педагогдун балдарга болгон сүйүү, адамдарга жакшылык каалоочулук, боорукердик сыяктуу инсандык сапаттарын калыптандыруудан өзүнүн көрүнүүсүн табат. Жалпылаштыра бул сапаттарды педагогдун инсанынын гуманисттик багытталгандыгы деп атоого болот.

Окумуштуулар кесипкөй мугалимдин инсанынын педагогикалык багытталгандыгынын мазмунун ар түрдүүчө ачып беришет, анткени анын ынанымдары, педагогикалык ой жүгүртүүсү жана кесиптик туруму, ошондой эле педагогикалык ишмердүүлүгүнүн мотивдери көбүнчө мугалим жашаган мезгилдин өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды болот. Убактылуу жагдайлар көбүнчө курчап турган турмуш чындыгын болгон көрүүнү, педагогикалык кесиптин арналышын жана андагы өзүн түшүнүүнү аныктайт. Педагогдун инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгын калыптандырууга ал жашаган социалдык шарттар да таасир этет. Бирок педагогикалык чеберчиликтин бул түзүмдүк компонентин изилдөөлөрдү талдоо кесиптик чеберчилик деңгээлине жеткен мугалимдин инсанынын кесиптик багытталгандыгынын көбүрөөк жалпы, дина-

микалуу жана ошол эле учурда туруктуу мүнөздөмөлөрүн бөлүп көрсөтүүгө жол берет. Аларга биринчи кезекте, педагогго кесиптик турумун иштеп чыгууга жана өзүнүн оң Мен-концепциясын калыптандырууга, өзүнүн тарбиялануучуларында ушундай эле турмуштук концепцияны калыптандырууга таасир кылууга жол берүүчү балдарга болгон сүйүү, кесипке өмүрдөгү арналышы катары мамиле кылуу, кесиптик ишмердүүлүккө болгон чыныгы педагогикалык мотивация – башка адамдын инсандык өсүшүнө түрткү болууга умтулуу; кесиптик өзүн таануунун жана өзүн аныктоонун жогору даражасы киришет.

5. Педагогикалык жөндөмдүүлүктөр

Мугалимдин инсанынын педагогикалык багытталгандыгынын калыптангандыгы көбүнчө анын педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүнүн интенсивдүү өнүгүүсүн шарттайт, алар өз кезегинде окутуу жана тарбиялоо ишмердүүлүгүнүн майнаптуулугун жогорулатууга көмөктөшүшөт, ошондуктан окумуштуулар тарабынан педагогикалык чеберчиликтин түзүмдөгү маанилүү элементи катары каралат. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, педагогикалык жөндөмдүүлүктөр мугалимдин кесипкөйлүгүнүн жогору деңгээлин калыптандыруунун алдыңкы фактору жана ошол эле учурда анын түзүмдүк компоненти (Н. Д. Левитов, А. И. Щербаков, Ф. М. Гोनоблин, В. А. Сластенин, Р. П. Крутецкий, Н. В. Кузьмина, А. К. Маркова ж.б.) болуп саналышат.

Педагогикалык ишмердүүлүккө жөндөмдүүлүктөр «мугалимдин инсанынын педагогикалык эмгектин объектисине, каражаттарына, шарттарына жана тарбиялануучунун изделген сапаттары менен инсанын калыптандыруунун өнүмдүү моделдерин түзүүгө бөтөнчө сезимталдыкта турган жекече туруктуу касиеттери» катары (В. А. Сластенин) же «мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүүлүгүн шартташкан анын инсанынын психикалык жана интеллектуалдык касиеттеринин татаал жуурулушкан айкалышы» катары (И. А. Зязюн) каралышат.

Педагогикалык ишмердүүлүктү өзүнүн бөтөнчөлүктүү түзүмүнө ээ болгон татаал динамикалык тутум катары изилдөө, бул түзүмдүн негизги элементтерин (конструктивдүү, уюштуруучулук, коммуникациялык, маалыматтык, өнүктүрүүчүлүк, багыттоочулук, мобилизациялык, изилдөөчүлүк же гностикалык) бөлүп көрсөтүү көбүрөөк маанилүү педагогикалык: уюштуруучулук, коммуникациялык, дидактикалык, прогностикалык, суггестиялык, изилдөөчүлүк жөндөмдүүлүктөрдү жиктөөгө жол беришти (А. И. Щербаков).

Ф. Н. Гोनоблин бул жөндөмдүүлүктөрдүн мазмунун төмөнкүчө ачып берет: «Мугалим балдарды түшүнүүгө, алардан жаманды да, жакшыны да көрүүгө, алар окуу материалын кандай кабыл алып жа-

тышканын сезүүгө, алардын билимдерин жана жөндөмдүүлүктөрүн объективдүү баалоого, чыгармачылык менен иштөөгө, билимдерди башкаларга ийгиликтүү өткөрүп берүүгө, тилге жакшы ээ болууга, окуучуларды билгичтик менен уюштурууга, балдар жамаатына бийлик кылууга, педагогикалык такты көрсөтүүгө, балдарга өзүнүн энтузиазмын жугузууга, ишин сүйүүгө, өзүнө жакшы бийлик кылууга, өзүнүн сезимдерин жана жүрүм-турумун башкарууга тийиш» [2, с. 244].

Н. В. Кузьминанын пикири боюнча, педагогикалык жөндөмдүүлүктөр жөндөмдүүлүктүн чен-өлчөмдөрү болушкан билгичтиктерден көрүнүшөт. Эң маанилүү, негизги педагогикалык жөндөмдүүлүктөргө, Н. В. Кузьмина, педагогикалык кыялданууну (өзүнүн ишмердүүлүгүнүн жана окуучулардын ишмердүүлүгүнүн натыйжасын божомолдоо, тигил же бул педагогикалык иш-аракеттин кесепеттерин алдын ала көрө билүү билгичтигин), уюштуруучулук жөндөмдүүлүктөрдү (сабакта окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн, класстан жана мектептен тышкаркы ар түрдүү тарбиялык ишмердүүлүктү уюштуруу, аларды ушул ишмердүүлүккө активдүү катышууга тартуу билгичтигин), педагогикалык тактка, өзүнө жана башкаларга талаптуу болууга жөндөмдүүлүктү ж.б.у.с. киргизет [6].

Украиналык окумуштуулар (И. А. Зязюн, М. С. Бургин, И. С. Дмитрик ж.б.) педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдүн мүнөздөмөсүн толукташат. Алар педагогикалык ишмердүүлүккө жөндөмдүүлүктү «ийгиликтүү педагогикалык ишмердүүлүктүн жекече-психологиялык өбөлгөлөрү, мугалимдин кесиптик өсүшүнүн түрткү бергичтери» катары карашат. Алардын ою боюнча, эң маанилүү педагогикалык жөндөмдүүлүктөргө мугалимдин инсандык сапаттары киришет, алар башка адамдар менен диалогдук мамилелерди түзүүнү шартташат:

- коммуникативдүүлүк (баарлашууга жөндөмдүүлүк, чечендик билгичтиктерге жакшы ээлик кылуу, башка адамдарды угуу билгичтиги ж.б.у.с.);
- кесиптик көрөгөчтүк же перцепциялуулук, эмпатиялуулук (байкагычтык, адамдардын жүзү жана дене абалы боюнча алардын ички толгонууларын, башка адамдарга мамилесин аныктоо билгичтиги; башка адамдын психологиялык жана физикалык абалын түшүнүү, ага боор тартуу жана боору ооруу, анын ордуна өзүн коюу билгичтиги);
- мугалимдин инсанынын динамизми (күчтүү мүнөздү көрсөтүүгө жөндөмдүүлүгү, буйрукчул тонго жана жазалоого барбастан окуучуларды артынан ээрчитүү билгичтиги, башка адамдарды жетектөөгө, лидерликке жөндөмдүүлүгү);
- эмоциялык туруктуулугу (өзүнө бийлик кылуу, зарылдыгына жа-

раша өз сезимдерин жана башка эмоциялык абалдарды өзүнө баш ийдирүү билгичтиги);

- педагогикалык оптимизм (өзүнүн кесиптик күчтөрүнө жана өз тарбиялануучуларынын руханий жана физикалык күчтөрүнө ишенүү, өзүнүн кесиптик ийгиликтерин жана жолсуздуктарын кубаныч менен кабыл алуу, өзүндө кесиптик ишмердүүлүктөн жана тарбиялануучулары менен баарлашуудан канааттануу сезимин бекемдөө);
- чыгармачылыкка жөндөмдүүлүк же креативдүүлүк [6].

Жогоруда саналган касиеттер мугалимге эң оболу, жемиштүү педагогикалык баарлашууну түзүү жана өнүктүрүү үчүн зарыл, бул, албетте, педагогикалык чеберчиликтин чен-өлчөмдөрүнүн бири болуп саналат да, окуу-тарбия процессинин ийгиликтүү, майнаптуу ишке ашырылышына шарт түзөт.

Бүгүнкү күндө республикабыздын социалдык-маданий турмушундагы, билим берүү тутумундагы, мектеп окуучуларынын окуу-таануу ишмердүүлүгүндөгү жана алардын инсандык өнүгүү процесстеринин мүнөздөгү өзгөрүүлөргө байланыштуу мугалимдин эмпатиялуулукка, рефлексияга, “мугалим – окуучу” коммуникациялык тутумунда чыныгы педагогикалык баарлашууну уюштурууга жөндөмдүүлүктөрү, ошондой эле мугалимдин инновациялык маданиятынын калыптангандыгын аныктоочу креативдүү жөндөмдүүлүктөрү эң көп талап кылынат.

Ар бир мугалимдин педагогикалык жөндөмдүүлүктөрү өз жолу менен өнүгүшөт жана өсүшөт. Алардын калыптануу динамикасы жана интенсивдүүлүгү да педагогикалык чеберчиликтин түзүмдүк компоненти катары педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдүн маанилүү мүнөздөмөсү болуп саналат деп айтууга болот. Педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү жана калыптандыруу процессинин мындай мүнөздөмөсү ар бир мугалимде кездешпейт, ал мугалимдин инсанынын кесиптик жарамдуулугунун жана кесиптик педагогикалык багытталгандыгынын барлыгы жана өнүгүү деңгээли менен байланышкан.

6. Педагогикалык техника

Педагогикалык техника – педагогикалык чеберчиликтин түзүмүндөгү эң маанилүү элемент.

Мугалимдин педагогикалык техникасын өнүктүрүү жана калыптандыруу зарылдыгы жөнүндө биринчилерден болуп А. С. Макаренко айтып чыккан. Ал маселенин маңызын «педагогикалык теория принциптерди жана жалпы жоболорду жарыялоо менен чектелип, ал эми техникага өтүү ар бир жеке жумушчунун чыгармачылыгына жана тапкычтыгына калтырылганынан» көргөн. А. С. Макаренко «тарбиячынын чеберчилиги кандайдыр бир өзгөчө өнөр эмес..., бирок бул үйрөтүү ке-

рек болгон адистик» экенине ынанган. Ал кесиптик чеберчиликке үйрөтүүдө педагогикалык техниканы калыптандырууга чоң роль жүктөп, аны мимиканы жана ички абалын, эмоцияларды, жалпы организмди башкаруу, мугалимдин артистизми жана анын кеп техникасына ээлик кылуусу катары караган.

Андан кийин педагогикалык техника түшүнүгү кыйла конкреттүү жана так аныктама алат. Алсак, Ю. П. Азаров аны «чебер тарбиячы алардын жардамы менен зарыл тарбиялык натыйжага жетүүчү каражаттардын жана ыкмалардын жыйындысы; техника – бул чеберчиликтин курамдык бөлүгү. Чеберчилик педагог өзүн кандай алып жүргөнүнөн, үнүн кантип башкарганынан, кандай чектерде өзүнө ачуулануу, кубаныч, шектенүү, талап кылуу, ишеним көрсөтүүгө жол берүүсүнөн, жамаатка жана балага кантип кайрылууну билүүсүнөн көрүнөт» деп түшүнөт [1, 122].

Н. Е. Щуркова педагогикалык техниканы «педагогго өз денесин таасир этүүчү шайман катары колдонууга: үнү, пластикасы, мимикасы, ритмикасы, лексикасы, костюму менен өзүнүн инсандык «Менин» түзүүгө, педагог башынан кечирген жана балдар кабыл алышкан мамилелердин чыныгы элесин тартууга жол берген көп сандагы билгичтиктердин тутуму...» катары карайт [10, 226].

А. А. Гримот жана П. П. Шоцкий «Педагогикалык кесипкөйлүк» окуу китебинде [3] педагогикалык техника жөнүндө мугалимге өзүн инсан катары айкыныраак, кыйла чыгармачыл жана терең билдирүүгө жол берүүчү жана анын алкагында мугалимдин эң маанилүү билгичтиктерин конкреттештирүүчү билгичтиктердин жыйындысы катары айтышат. Алар мугалим тарабынан өзүн, өзүнүн организмдин, кыймыл-аракетин жана жүрүм-турумун (мимика, пантомима, сүйлөө, педагогикалык такт) уюштуруу үчүн колдонулуучу билгичтиктер менен көндүмдөрдүн жыйындысын жана инсан менен жамаатка таасир көрсөтүү үчүн зарыл болгон, окуу-тарбия процессинин технологиялык кырын (дидактикалык, уюштуруучулук, конструктивдүү, коммуникациялык элементтерин, баарлашуу стилин, жамааттык чыгармачылык ишти ж.б.у.с.) ачуучу билгичтиктер менен көндүмдөрдүн жыйындысын бөлүп көрсөтүшөт. Педагогикалык практикада билгичтиктер менен көндүмдөрдүн бардык көрсөтүлгөн комплекстеринин педагогикалык техниканын алкагындагы өз ара байланышы жана ажырагыс биримдиги ачык көрүнүп турат. Педагогикалык чеберчиликти өздөштүрүүгө умтулган мугалим бул биримдикти өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө турмушуна ашыруусу зарыл.

Мугалимдин өзүн жана башкаларды уюштуруу боюнча кынапталган билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн жыйындысы катары педаго-

гикалык техниканын мазмуну өзүнүн ички эмоциялык абалын билгичтик менен башкарууда, өзүнүн тышкы кебетесин педагогикалык максатка ылайыктуу уюштурууда, кынапталган кеп техникасында жатат. Жогоруда көрсөтүлгөн багыттар боюнча кесиптик чеберчиликтин жогорку деңгээлинде билгичтиктер менен көндүмдөр өзүнүн мүнөздөлөрүнө ээ болушат. Алар жөнүндө педагогикалык техника боюнча ата-айын лекцияда кеңири айтылат.

Ошентип, жалпысынан мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин түзүмү анын кесиптик жарамдуулугу; мугалим тарабынан кабыл алуунун жана кайра өндүрүүнүн комплекстүүлүгү, тутумдуулугу, предмет аралыктуулугу, субъектилүүлүгү менен мүнөздөлгөн кесиптик билимдери; анын инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы; өнүккөн педагогикалык жөндөмдүүлүктөрү жана кынапталган педагогикалык техникасы менен берилген. Мугалимдин кесиптик чеберчилигинин түзүмүн төмөнкү диаграмма түрүндө көрсөтсө болот:



7. Педагогикалык чеберчиликтин чен-өлчөмдөрү

Педагогикалык чеберчиликтин маңызын жана анын түзүмүн ачып жатып, мугалимдин чеберчилик ишмердүүлүгүнүн чен-өлчөмдөрүн (критерийлерин) да аныктоо зарыл.

«Критерий» түшүнүгү анын негизинде баалоо жүргүзүлүүчү белгини билдирет: ошол баалоонун чен-өлчөмү. Грекче «критерий» сөзү «пикир айтуу үчүн каражат» дегенди билдирет.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн, мугалимдин инсанынын өзгөчөлүктөрүн изилдөөчүлөр педагогикалык ишмердүүлүктөгү кесипкөй инсандын өнүгүүсүнүн сапаттык деңгээлин жана педагогикалык эмгектин майнаптуулугун баалоо үчүн ар түрдүү каражаттарды тандашат.

Педагогикалык ишмердүүлүктүн майнаптуулугунун чен-өлчөмдөрү проблемасы Н. В. Кузьминанын, А. И. Кочетовдун, Б. П. Битинастын, Н. Н. Эверттин, А. К. Маркованын, О.Р. Черноусованын ж.б. эмгектеринен өзүнүн чагылуусун тапкан.

Н. В. Кузьмина майнаптуу педагогикалык ишмердүүлүктүн чен-өлчөмү катары педагогикалык ишмердүүлүктү жогорку кесиптик деңгээлде жүзөгө ашырууга жол берген ар түрдүү калыптанган педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдүн барлыгын эсептейт [7].

Б. П. Битинас мугалимдин кесипкөйлүгүнүн чен-өлчөмү катары педагогикалык таасирдин багытталгандыгын, тарбиялоо усулдарынын туруктуулугун, педагогдун инсанынын өнүгүү деңгээлин, анын өзүнүн кесипкөйлүгүн өзү өнүктүрүүгө жөндөмдүүлүгүн карайт.

А. К. Маркова «кесиптик компетенттүүлүктү изилдөөдө анын беш блогун: педагогикалык ишмердүүлүктү, педагогикалык баарлашууну, мугалимдин инсанын, мектеп окуучуларынын окутулгандыгын жана тарбиялангандыгын кароо керек... Мугалимди баалоодо анын кесиптик компетенттүүлүгүнүн ар бир блогунун ичинде: анын кесиптик билимдерин, кесиптик турумдарын, педагогикалык билгичтиктерин, психологиялык сапаттарын (психологиялык жаңы түзүлүштөрүн) өзүнчө кароо керек» деп эсептейт [9, 113]. Мугалимдин компетенттүүлүгүнүн көрсөтүлгөн блокторуна ылайык анын чеберчилигинин чен-өлчөмдөрү педагогдун өз эмгегинде мектеп окуучуларын окутуу жана тарбиялоо милдеттерин натыйжалуу чечүүгө багытталган педагогикалык ишмердүүлүктүн бардык компоненттерин ишке ашыруусу; мугалимдин инсанынын анын эмгек ишмердүүлүгүндө ара тараптуу ишке ашырылуучулугу; педагогдун кесиптик күч-аракеттеринин натыйжасы катары мектеп окуучуларынын окутулгандыгы менен тарбиялангандыгынын жогору деңгээли болуп саналышат.

А. И. Кочетовдун ою боюнча, мугалимдин эмгегинин натыйжалуулугун изилдөөнүн негизги параметрлери мектеп окуучуларынын окутулгандыгын, окутулуучулугун, тарбиялангандыгын жана тарбиялануучулугун, класстык жамааттын калыптангандыгын, педагогикалык баарлашуунун мүнөзүн өлчөөчү чен-өлчөмдөр болуп саналышат. Бул чен-өлчөмдөрдүн ар бири белгилүү бир көрсөткүчтөр аркылуу мүнөздөлөт, көрүнүүчү жана көрүнбөй турган белгилүү бир мазмун менен толтурулат.

О. Р. Черноусова кароого мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин конкреттүү чен-өлчөмдөрүн сунуштап, аларга чыгармачылык педагогикалык сапаттардын калыптангандыгын, заманбап педагогикалык технологияларга ээлик кылууну, мугалимдин психологиялык-педагогикалык маалыматтуулугун, педагогикалык баарлашуу маданиятын, окуучулар менен кызматташуусун жана өз ара аракеттешүүсүн, окутууга жана тарбиялоого диагностикалык мамилесин, мугалимдин методикалык маданиятын киргизет.

Бул чен-өлчөмдөр педагогикалык чеберчиликтин калыптангандыгын чагылдырышат, ал кесиптик ишмердүүлүктүн жогору деңгээлинен да, аны жүзөгө ашыруучу мугалимдин инсандык сапаттарынан да көрүнүп турат. Бирок, аларды колдонуунун зарылдыгы азыркы педагогикалык процесстин өзгөчөлүгү менен шартталган чен-өлчөмдөр менен толуктоо керек. Мындай чен-өлчөмдөр мугалимдин, анын окуучуларынын инсандык өнүгүүсүнүн жогору деңгээли, педагогдун жана анын тарбиялануучуларынын биргелешкен күч-аракеттеринин натыйжасы катары алардын өзүн өнүктүрүүгө жөндөмдүүлүгү, алардын кызматташтыгы жана өз ара аракеттешүүсү болуп саналат. Башка сөз менен айтканда, азыркы мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин маанилүү чен-өлчөмү анда жаңы педагогикалык ой жүгүртүүнүн барлыгы болуп саналат, ал окуучунун педагогикалык процесстеги субъектилик ролун түшүнүүдө, мектеп окуучуларынын инсандык өзүн өнүктүрүүсү үчүн шарттарды түзүү зарылдыгын андоодо турат.

Адабияттар:

1. Азаров Ю. П. Чувство, техника, мастерство. – М.: Знание, 1982. – 32 с.
2. Гоноболин Ф. Н. Психологический анализ педагогических способностей // Проблемы способностей / Под ред. В.Н. Мясищева. – М., 1962. – С. 244–254.
3. Грымаць А.А., Шощкі П.П. Педагогічны прафесіяналізм: Вучэбны дапаможнік. – Мінск: БДПУ, 1996. – 128 с.

4. Кузьмина Н.В. Очерки психологии труда учителя. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1967. – 183 с.

5. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с.

6. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособ. для пед. спец. высш. учеб. заведений / И.А. Зязюн, И.Ф. Кривонос, Н.Н. Тарасевич и др.; Под ред. И.А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.

7. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. – М.: Просвещение, 1976. – 159 с.

8. Харламов И.Ф. О педагогическом мастерстве, творчестве и новаторстве // Педагогика. – 1992. – № 7 – 8. – С. 11–15.

9. Шынгэрэй Т.А. Каму быць педагогам? // Народная асвета. – 1994. – № 4.

10. Щуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологии. – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 250 с.

3-лекция. Мугалимдин ишиндеги актерлук жана режиссерлук чеберчиликтин элементтери

Планы:

1. Педагогикалык жана актёрлук ишмердүүлүктүн өз ара байланыштары

2. К. С. Станиславскийдин тутумунун маңызы жана сабак

3. Мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсү анын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун негизи катары

1. Педагогикалык жана актёрлук ишмердүүлүктүн өз ара байланыштары

Педагогикалык техниканы кыйла ийгиликтүү өздөштүрүүгө актёрлук жана режиссёрлук техниканын элементтерин билүү жана практикада колдонуу жардамдашат.

Педагогикалык ишмердүүлүктү шарттуу түрдө өнөр катары кароого болобу? Педагогикалык ишмердүүлүктүн маңызын аныктоого карата тарыхый мамилелерди талдоо бул суроого оң жооп берүүгө жол ачат. Ар кандай көркөм өнөр чыгармасы – бул баштын (адамдын акылынын) + жүрөктүн (жанынын) + турмушка ашыруу чеберчилигинин (техниканын) натыйжасы = өнөр (чыгармачылык).

Көркөм өнөрдүн кайсы гана түрү болбосун анын ишмердүүлүгүнүн өнүмү болот (сүрөттөр – живопись, музыкалык чыгарма – музыка ж.б.у.с.).

Мугалимдин ишмердүүлүгүнүн өнүмү – адам. Ушуга байланыштуу К. Д. Ушинскийдин сөздөрү орундуу «Педагогика – өнөрлөрдүн алгачкысы жана жогоркусу, анткени ал кемелдикти кенепте эмес, мрамордо эмес, адам табиятынын өзүндө чагылдырууга умтулат...». Балким ошондуктан педагогикалык өнөрдү көбүнчө актердукка салыштырып, бир актердун театры деп аташат. Бул адилеттүүбү, карап көрөлү. Бул максатта биз ишмердүүлүктүн эки түрүн: актердун ишмердүүлүгүн жана мугалимдин ишмердүүлүгүн салыштырабыз. Биринчиден, ишмердүүлүктүн тигил же бул түрүндөгү жалпы белгилерди бөлүп көрсөтөбүз.

Педагогикалык практиканы изилдөө актердун бардык чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрү (кыялдануу, фантазия, кубулуу, өзүн кармауу, байкагычтык, музыкалуулук ж.б.у.с.) мугалимдин ишмердүүлүгүнөн өзүнүн көрүнүшүн табат деген тыянак чыгарууга жол берет, анын негизинде биз актёрдун ишмердүүлүгүнө да, педагогдун ишмердүүлүгүнө да мүнөздүү төмөнкүдөй мүнөздөмөлөрдү бөлүп алабыз:

- ишмердүүлүктүн чыгармачылык мүнөзү.

Актёрдун ар бир ролу – бул режиссёр иштеп чыккан элестин концепциясын турмушка ашырууга жардам берген деталдарды издөө.

Маселен, Кичине театрдын атактуу актеру Садовский Чацкийди өзү билгендей ойногон. Сырткы тууралыгына карабастан, ал крепостник Россиянын адептерин аёосуз ашкерелеген; ачуулуу, шылдыңдуу, мыскылдуу. Спектаклде аны менен бирге Софьянын ролун ойногон актриса Комаровскаянын эскерүүлөрүнө караганда, ал анын курч тилинен, күтүүсүз көз караштарынан корккон, кээде ага жактырбоо менен караган. Актер Остужев аткарган Чацкий такыр башкача болгон. Анын каарманы жаш, жалындуу, алаңгазар. Ал Фамусовдун коомуна баш аламандык жана тынчы жоктук алып келет. Ал абдан тез кыймылдайт, ылдам чуркап кирет, дайыма бир нерсеге урунат жана кулатат. Ал кызуу толкунданат, талашат, сүйөт, жек көрөт. Ананан бул концепция актердон мамилени жана аткарууну талап кылат.

Сабак – бул педагогикалык чыгарма, аны түзүүдө мугалим жаратуучу да, аткаруучу да катары чыгат. Стереотип боюнча жазылган сабакты ийгиликтүү турмушка ашырууга болбойт, анткени ар бир класстын өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар, ар бир мугалим да өзгөчө.

- процесстин өтүүсүнүн ачыктыгы жана белгилүү бир мезгилдик чектелгендиги.

Ошентип, Гоголдун пьесасы боюнча коюлган «Текшерүүчү» спектаклинде шаар башчысынын ролун ойногон актёрдун чыгармачылыгынын ачыктыгынын узактыгы 45 мүнөттү түзөт; аты уйкаш операдагы Кармен – 40 мүнөт; Гамлет, Лир, Чацкий бүткүл спектакль ичинде 30 мүнөттөн кем эмес коомчулуктун көз алдында турушат. Мугалим сабактан тышкаркы иштерди эсепке албаганда, күнүнө 2-3 сааттан кем эмес эл алдында иштейт.

Мындан тышкары мугалим окуучуну окуп-үйрөнүп жаткан доорго жеткирип, анын колоритин кайра түзүп, негизги аракеттенүүчү кейипкерлер менен тааныштырып гана тим болбойт. Ал, сыйкырчы сыяктуу, сабакты «ченемсиз», ири тарыхый окуяларды, татаал адабий жана тарыхый тагдырларды, доордун ачылыштарын сыйдыруучу кылууну билүүгө тийиш; ал жан дүйнөнүн бийлөөчүсү, дабагери, руханий эгеси, ал – жүк тартуучу, эмгекчил, «ассенизатор жана суу ташуучу», анткени ал жөн эле маалымат бербейт, ал окуучуну өзүнө тартып, аны колдонууга, билгичтиктер менен көндүмдөрдү иштетүүгө үйрөтөт.

- педагогикалык жана театралдык ишмердүүлүктө биз толук аяктаган процесс менен иш жүргүзбөйбүз. Андап-түшүнүү процесси театрдагы иш-аракеттен кийин, болуп өткөн сабактан кийин уланат.

Бул жаатта «Окуучу толтурула турган идиш эмес, ал жандырыла турган шам чырак» деген учкул сөз абдан белгилүү. Анан бул эгерде биз көргөн-уккан нерселерибиз зарыл, жекече өздөштүрүлгөн болуп калса, эгерде иш-аракет бизди кучагына алса, ойлонурса, болуп өтөт.

- мугалим менен актердун ишмердүүлүгү жамааттык мүнөзгө ээ болот.

Актер – спектаклдин бир бөлүгү; ал пьесанын автору жазган ролду аткарат; режиссёр ага ролду аткаруунун ыкмаларын табууга жардам берет; анын ишине сүрөтчү, декоратор, костюмер, жарык берүүчү көмөктөшөт, аны сцена жумушчулары тейлешет ж.б.у.с.

Мугалим, бир жагынан, 3 жүзү бар бир кудай. Ал жазуучу, анткени ар бир сабактын сценарийин өзү түзөт, ал – башкы ролдун аткаруучусу, мында ал өзүн өзү кийинтет, тарантат, тейлейт; ал тартиптин башкы сакчысы дагы. Ошентсе да, анын эмгеги класстын колдоосу менен, эгер окуучулар сабакта мугалимдин ой-пикирин, иш-аракетин тең бөлүшсө, эгер кайтарымы байланыш болсо гана турмушка ашат. Педагогикалык жана театралдык ишмердүүлүктүн элементтеринин мазмунунун дал келгендигин төмөндөгү жадыбал ачык көрсөтүп турат.

Ишмердүүлүктүн элементтери	Педагогикалык ишмердүүлүк	Театралдык ишмердүүлүк
Ишмердүүлүктүн максаты	Ар тараптуу жана гармониялуу өнүккөн кайталангыс инсанды калыптандыруу	Адамды жалпы адамзаттык маданиятка чукулдатуу аркылуу адептик-эстетикалык өнүктүрүү максатында анын эмоциялык-эрктик чөйрөсүнө таасир этүү
Ишмердүүлүктүн объектиси	Бир эле учурда ишмердүүлүктүн объектиси катары да, субъектиси катары да чыккан тирүү, аракеттенип жаткан, өнүгүп жаткан адам	Чордонунда адам өзүнүн руханий дүйнөсү менен турган курчап турган дүйнө
Ишмердүүлүктүн субъектиси	Педагогдун, баланын, ата-энелердин инсаны	Актердун, режиссердун, көрүүчүнүн инсаны
Ишмердүүлүктүн каражаттары	1. Педагогдун инсаны 2. Ишмердүүлүктүн усулдары, ыкмалары, формалары 3. Аудио-визуалдык каражаттар	1. Режиссердун, актердун инсаны 2. Ишмердүүлүктүн усулдары, ыкмалары, формалары 3. Көркөмдүк, музыкалык, пиротехникалык каражаттар
Ишмердүүлүктүн натыйжасы	Баланын инсаны	Көрүүчүнүн инсаны

Ошентип, театралдык жана педагогикалык ишмердүүлүктүн окшоштугу ачык-айкын. Бирок, актёр роль ойноп жатып кубула турганын унутпашыбыз керек. Мугалим эч кимдин ролун ойнобойт, ал өзүнүн ролунда жашайт жана аракеттенет. Жана бул андан актёрдон да чоң даражада жогору физикалык, психикалык, интеллектуалдык, коомдук маданиятты жана өзүнүн үстүнөн, өз техникасынын үстүнөн тынымсыз иштөөнү талап кылат.

Көбүнчө К. С. Станиславскийдин тутумун билүү педагогикалык техникага ийгиликтүү ээлик кылууга жардам берет. Келгиле, бул ту-

тумдун негизги жоболорун жана алардын мугалимдин сабактагы иш-мердүүлүгүндө чагылтылуусун карап көрөлү.

2. К. С. Станиславскийдин тутумунун маңызы жана сабак

I. Станиславскийдин негизги идеяларынын бири бейандуулукту (сезимдерди, эмоцияларды) артисттин өзүнүн үстүнөн аң-сезимдүү иштөөсүнүн жемишине айлантууда турат. Ар кандай толгонуу актердун жан дүйнөсүндө чакырыла алат, сценадагы ар кандай сезимди башкарууга болот. «Бул үчүн, - дейт Станиславский, - жөн гана сезимди ойноого аракет кылуунун кереги жок. Бул жасалма көрүнөт, турмуш чындыгынан куру калат».

Мугалим окуучулардын ар башка контингентинин алдында, ар түрдүү, кээде өзүнүн эмоциялык багытталгандыгы боюнча карама-каршы темаларда күнүнө жок дегенде 3 сабак берет. Биринчи сабакта ага Блок жөнүндө, анын ырларынын камералык угулуусу менен айтып берүүгө туура келет:

Я, отрок, зажигаю свечи	Люблю вечернее моление
Огонь наземный берегу.	У белой церкви над рекой
Она без мысли и без речи	Перед закатное селенье
На том смеется берегу.	И сумрак смутно-голубой

Экинчи сабакта ага балким, Л. Н. Толстойдун романындагы жана биздин турмушубуздагы согуш жана тынчтык жөнүндө айтууга туура келет. Ал эми үчүнчү сабакта – Ч. Айтматовдун “Кыямат” романындагы Авдий Каллистратов өзү деги ким: макообу, сокурбу же дүйнөнү бузукулуктан сактоочу жаңы келген Христоспу, ой жорууга туура келет. Бул сабактардын ар бири өз режиссурасын, өзүнүн эмоциялык жөндөлүшүн талап кылат.

II. Станиславскийдин урааны: сценада акылга сыярлык, максатка ылайыктуу, жемиштүү аракет кылуу керек. Сценада бир да жаңсоо, бир дагы интонация туш келди болбошу керек. Актер кереметтүү “эгерде” деген шартта жашай алышы керек. Станиславский бул шартты биринчилерден болуп атаган, анткени бул сцена чеберчилигинин чен-өлчөмү болгон табигый, жайбаракат жана чынчыл аракет кылууга жол берет.

Педагогдун мимикасы, анын пластикасы да максатка ылайыктуу жана негиздүү болушу керек. Анткени, сабакта баарлашуунун күзгү мүнөзүн эске алганда, бул педагогикалык процесстин натыйжасына таасирин тийгизет. “Эгерде” шарты мугалимге эмне берет? “Эгерде” пайда болгондон баштап, мугалим ийгилик жана чыгармачылык өкүм сүргөн башка, кыялдагы жагдайдын мейкиндигине көчкөндөй сезилет. Кыялдагы дүйнөдөн мугалим шыктануу алат, ички рухий кыймылды

түзөт, ал анын сырткы келбетинен, мимикасынан, жаңсоосунан, көз карашынан, окуучуларга болгон мамилесинен көрүнөт.

III. Ойлоштурулган иш-аракет проблемасын ролду “бөлүкчөлөргө” бөлүү жана өз алдыңызга милдет коюуну үйрөнүү аркылуу чечсе болот. Ал “бөлүкчөлөрдүн” үстүндө иштеп жатып, актер ролду кичинекей бөлүктөрдө аткарып, спектаклдин ар кандай учурларында өзүн жакшыраак багыттап алат, ушундан улам анын аракети «турмуштук чындыкка» жакын болуп калат.

Мугалим сабактын үстүнөн кандай иштеши керек? Муну кадам артынан кадам төмөнкүчө чагылдырууга болот:

- программанын окуп-үйрөнүү керек болгон программанын бөлүмүн окуп-түшүнүү;
- ушул бөлүмдүн материалын, суроосун, темаларын окуу китеби, кошумча адабияттар боюнча окуп-үйрөнүү;
- сабактын ойломун аныктоо, сабактын натыйжасында эмнеге жетүүнү каалайт элем деген суроого жооп берүү;
- бул класстын жамаатын элестетүү, конкреттүү окуучуларды акыл-ойдо тартуу;
- усулдук ыкмалардын арсеналынан бул материал үчүн жана ошол окуучулар үчүн эң натыйжалууларын тандоо;
- тандалган ыкмаларды өз мүмкүнчүлүктөрүнө тең өлчөмдөштүрүү, сабактагы өз иш-аракеттерин моделдөө;
- сабактын түзүмүн ойлоноу жана аны конспектиде жазуу;
- көрсөтмө жана окуу куралдарын даярдоо;
- пландын түйүндүү элементтерин ичинен же угуза кайталоо, аларды сабактын максатына ыкташтыруу;
- өзүнөн суроо: Сен сабакка даярсыңбы?
- өзүнө объективдүү жооп **берүү**.

Ошентип, сабактагы иш-аракеттин ойлоштурулгандыгы камсыздалат.

IV. Станиславский актуалдуу чеберчилик үчүн маанилүү болгон дагы бир компонент – баарлашуу жөнүндө сөз кылат.

Ал бардык баарлашуу процессин тышкы (кеп, жаңсоолор, мимика) жана ички (өз сезимдерин «нурлануу» деп аталган нерсе аркылуу жеткирүү билгичтиги) деп бөлгөн. Ушул эле «нурлануулар» жана “нурду укабыл алуулар” – бул адамдын биоталаалары, өз сезимдерин ушул биоталаалар аркылуу өткөрүү жөндөмдүүлүгү.

Сабакта баарлашуу биоталаасы пайда болсун үчүн, мугалим окуу материалын, мектеп окуучуларынын керектөөлөрүнө жана кызыкчылыктарына, аларды ушул куракта эмне тынчсыздандырганына жараша

берүү ыкмаларын өтө актуалдаштыра, жаңылай билиши керек. (Толстой боюнча сабак-панорама. Биздин жашоо эмнеден көз каранды? Болконский менен Безруковдун элестери боюнча сабак-изилдөө? Эркектин алаканына эмне батат? Безуховдун алаканы менен Курагиндин алаканы ж.б.у.с.).

V. Ар бир актер, Станиславскийдин айтымында, өзүнүн алдынан артыкча милдетти көрүшү керек. Ролду ар бир ойноодо камтылган милдеттерден айырмаланып, актердун алдында глобалдуу, эң маанилүү милдет (артыкча милдет) турат. Бул актер же режиссёр идеалында жетиши керек болгон чек.

Сабактын артыкча милдети деген эмне? Бул мугалим өз окуучуларынын өнүгүүсүн долбоорлоп жатып алдына койгон эң башкы максат. Бул тарбиялоонун жана окутуунун келечеги, мугалимдин стратегиялык планы. Бул педагог сабактан сабакка чейин бардык сабактарда эмненин үстүнөн иштесе, ошонун өзү.

Станиславскийдин тутуму бизге эмнени үйрөтөт? Дайыма өзүңдүн үстүңдөн ойлоноону жана иштөөнү!

3. Мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсү анын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугунун негизи катары

Көптөгөн жаш педагогдор мугалимдин ишмердүүлүгүн өтө формалдуу кабыл алгандыктан кыйналышат: класска келди, түшүндүрдү, сурады, бышыктады ж.б.у.с. Мындай мамиле көп учурда көңүл калууга алып келет. Мына жаш мугалимдердин айрым сөздөрү: «Мен өзүмдү жемелей албайм: бардык сабактарга жакшы даярдангам, бирок ички түрткү болбогондуктан аларды начар өткөрдүм, баары ынанымсыз, кызыксыз болуп чыкты. Эмне үчүн бизди, мугалимдерди, актерго чебердин кубатын, көрүүчүлөрдүн ой-сезимдерин бийлөөчүнүн кубатын берген нерсе менен куралдандырбайт?».

Же дагы: «Мен сабакта бардык окуучулар менен чогуу ойлоно билүү маанилүү экенин байкадым. Бирок бул абдан кыйын: анткени мен өзүм уюштурган жоопту жамааттык издөөнүн натыйжасын билем. Аздыркөптүр ой жүгүрткөндөй түр көрсөтүү кесипкөй мугалим үчүн татаал нерсе эмес, ал эми окуучулар мен алар менен чогуу башымды оорутуп жатканыма ишенгендей ойлоноу – бул чеберчиликти үйрөнүү керек!».

Же: «Ушундай маанай, абал болот, сабакка баруу кыйын, дээрлик мүмкүн эмес болуп калат. Бирок баруу керек. Анан биз өзүбүздү кантип уюштурууну, өзүбүздү бул жан дүйнө абалына, анын жогору чыгармачылык чыңалуу деңгээлине кантип жеткирүүнү, өзүбүздөн, кайдагы тереңдиктен азыр сага зарыл болгонду кантип сууруп чыгууну билбейбиз – андай “кайырмак” жок!».

Демек, дал ушундай «кайырмак» мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсү болуп саналат. Ар бир тажрыйбалуу педагог тажрыйбалуулукта да, ар тараптуу билимдүүлүктө да, сабакка даярдалгандыкта да, натыйжа жанд дүйнө маанайынан, “сен күүлүү-күчтүүсүңбү” же сен “кол куушуруп калдыңбы”, мына ошондон көз каранды болорун тастыктайт. Мугалимдин сабакта өзүн сезүүсү анын ийгилигинин 50%ын түзөт. Педагогдун чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсүн көбүнчө (А. А. Бодалев, Г. И. Щукина, В. А. Кан-Калик, Ю. Л. Львова) мугалим “формасында”, “жакшы маанайда”, “жан дүйнө сергектигинде”, “шыктанууда”, “эргүүдө”, руханий көтөрүлүүдө” ж.б.у.с. болгон абал катары аныкташат. Мугалимдин чыгармачыл өзүн сезүүсү эмоциялык, интеллектуалдык жана эрктик абалдардын ширешүүсүн берет. Бул компоненттердин ар бири өзүнүн динамикасына ээ болушат жана бүткүл чыгармачылык педагогикалык процессте белгилүү бир кызматтарды аткарышат. Ошентип, мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсүн өнүгүүдө жана өз ара байланышта турган бир катар психологиялык абалдарды камтыган процесс катары аныктоого болот.

Станиславскийдин тутуму актерду өзүн кол өнөрчү сезүүдөн чыгармачыл сезүүгө өтүүгө үйрөтөт. Муну мугалимдин ишмердүүлүгүнө көчүрүүгө болот. Мугалимдин өзүн кол өнөрчү сезүүсү: мугалим сабакта өзүнүн кадыресе, күнүмдүк түйшүгү, майда-чүйдө таарынычы, кадыр-барк үчүн күрөшү менен жашайт, өздүк пикирге жана өзүн сүйүүгө толо болот, анын педагогикалык ыкмалары көчүрмөлүү, формалдуу, ал эми мугалим өзү кайдыгер жана адилетсиз.

Мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсү төмөнкүлөргө негизделет:

1) ар бир баланын ички дүйнөсүн; бардык окуучулардын жана алардын ар биринин көрүмүн көрүү билгичтигине;

2) мугалимдин сабактын жетектөөчү милдетине көңүлүн топтоосуна (сабактын ойлорунун аңдалгандыгы мугалимдин эркине, акыл-эсине, сезимдерине таасир этип, аны күчтүү кылат);

3) сабактын артыкча милдетине көңүл бурууга; окуучуларды өзүнүн ойлоруна жана сезимдерине байланыштырууга;

4) чыныгы турмуштук жагдайларда иштөө жана кандай гана жагдайда болбосун ишти аягына чейин жеткирүү билгичтигине.

Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүнү өзү жөнгө салуу төмөнкүлөрдү камтыйт:

1) мугалимдин сабак башталардагы старттын алдындагы абалын (бул жумушчу абалга кирүү);

2) “руханий душту” (бардык сырткаркы козуткучтарды өчүрүү,

өзүнүн айланасында вакуум түзүү, нервдерин иретке келтирүү, күнүмдүк проблемалардан арылуу, көңүлүн топтоо);

3) сабакка даярдыкка карата психологиялык орнотмону (сабак үчүн ашыкчанын бардыгын сүрүп чыгуу, анын сөлөкөтү гана долбоорлонот, бардыгы ишке ашсын үчүн каалоону кучагына алат);

4) оң эмоциялык маанайды, анткени, Станиславский айткандай, «жасалма, күүлөнбөгөн аспапта Бетховенди ойноого болбойт»;

5) жакшы жумушчу өзүн сезүүдө учурашуу үчүн өйдө турган классты утурлай кадам таштоону.

Адабияттар:

1. Беляева Г. С. И др. Психологическая саморегуляция. – Л.: Медицина, 1983.

2. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – М.: Просвещение. – 1989.

3. Захава Б. Е. Мастерство актера и режиссера. – М.: Просвещение, 1987.

4. Иванова Н. В. Проблема тождественности педагогической и театральной деятельности / Пути внедрения психолого-педагогической теории в практику / Под ред. проф. Бенедиктова. – Минск, 1991.

5. Львова Ю. Л. Творческая лаборатория учителя. – М.: Просвещение, 1980.

6. Пекелес В. Твои возможности, человек. – М., 1974.

7. Станиславский К. С. Моя жизнь в искусстве. Работа актера над собой // Собр. соч.: в 8 т. – Т.1. – М.: Искусство, 1954-1955.

4-лекция. Мугалимдин педагогикалык техникасы жана аны калыптандыруунун жолдору

Планы:

1. Педагогикалык техника, анын түзүмү жөнүндө түшүнүк

2. Мугалимдин өзүн башкаруу чеберчилиги. Ички эмоциялык абалын башкаруу

3. Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүү

4. Мугалимдин педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тышкы кебетесин уюштуруу

5. Кеп техникасы мугалимдин педагогикалык техникасынын эң маанилүү компоненти катары

1. Педагогикалык техника, анын түзүмү жөнүндө түшүнүк

Мугалимдин кесипкөйлүгүнүн жогору деңгээлинин түптөлүүсүндө жана калыптануусунда маанилүү роль педагогикалык техникага таандык болот.

Педагогикалык техникасыз, өзүн башкаруу жана башкалар менен өз ара аракеттешүү билгичтиктерине ээлик кылуусуз, педагог өзүн окутуунун окутуунун жана тарбиялоонун каражаты катары колдоно албайт. Педагогикалык ишмердүүлүктүн максатына жетүү үчүн мугалимге төмөндөгү билгичтиктердин комплексине ээ болуу зарыл:

– кептин техникасы жана маданияты (дем алууну, үндү коюу – анын күчү, интонациялык боёгу, тембри, кептин айтылышынын дикциялык тактыгы, анын темпи жана ритмикасы);

– окуу материалын, ага жана педагогикалык процесстин катышуучуларына болгон сезимдерин жана мамилелерин мимика жана пантомима аркылуу экспрессиялуу берүү үчүн өз организмдин башкара билүү;

– мугалимдин психикалык абалдарын кесиптик өзү жөнгө салуу (психофизикалык чыңалууларды, басымдарды жоюу, чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүнү түзүү);

– окуу-тарбия процессиндеги педагогикалык баарлашуу жана инсан менен жамаатка таасир этүүнү уюштуруу.

Педагогикалык техника – бул педагогикалык чеберчиликтин тышкы көрүнүүсү, формасы. Анын маңызы мугалимдин атайын билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн: окуучуларды тарбиялык ишмердүүлүктүн окуу-таанымдык жана башка түрлөрүнө мобилизациялоо билгичтиктеринин; суроолорду берүү, диалог жүргүзүү, байкоо жүргүзүү жана байкалгандан тыянактарды чыгаруу билгичтиктеринин; өзүнө – өзүнүн маанайына, үнүнө, мимикасына, кыймылдарына ж.б.у.с. бийлик кылуу билгичтиктеринин комплексине ээлик кылуусунан көрүнөт.

Педагогикалык техника мугалимдин ишмердүүлүгүнүн ички мазмунунун жана анын тышкы берилишинин биримдигине, б.а. мугалимдин руханий маданиятынын жана тышкы кесиптик экспрессиялуулугунун жуурулушуусуна түрткү болот. Анын негизги каражаттары педагогдун тышкы кебетеси (кийими, чач жасалгасы, мимикасы, пантомимикасы, келбети), мугалим сыртынан кандай көрүнөрүн аныктаган эмоциялык абалы жана анын окуучуларга түшүнүктүү, орфоэпиялык жактан туура айтылган, оптималдуу темпте угулган кеби болуп саналышат [6].

Педагогикалык техниканын маңызына бир катар аныктамалар берилген (А. С. Макаренко, Ю. П. Азаров, Н. Е. Щуркова, В. М. Мынды-

кану, А. А. Гримоць жана П. П. Шоцкий ж.б.). Алардын ар биринде мазмуну боюнча көзгө көрүнгөн айырмачылыктар менен, педагогикалык техниканын кынапталгандыгынан мугалимдин кесиптик чеберчилиги көрүнөрү жана педагогикалык чеберчиликтин ушул түзүмдүк компоненти, мугалимге өзүн, өзүнүн организмдин аткарылып жаткан кесиптик ишмердүүлүктө уюштурууга жана аны башкаларда, баарыдан мурда – окуучуларда уюштурууга жетишүүгө жол берүүчү атайын билгичтиктер менен көндүмдөрдүн жыйындысын берери баса белгиленет. Окумуштуулар «педагогикалык техника – бул мугалимдин чеберчилигинин курамдык бөлүгү» (Ю. П. Азаров) жана «мугалимге өзүн инсан катары кыйла ачык, чыгармачыл көрсөтүүгө, өз эмгегинде оптималдуу натыйжаларга жетишүүгө, окуучуларга өзүнүн турумун, оюн, жан дүйнөсүн жеткирүүгө жол берүүчү билгичтиктердин комплекси» (А. А. Гримоць, П. П. Шоцкий) деген пикирди кубатташат.

Педагогикалык техника – педагогикалык чеберчиликтин түзүмүндөгү башкы элемент эмес (маанилүү компоненти – кесиптик билимдер, ал эми тутум түзүүчүсү – мугалимдин инсанынын кесиптик-педагогикалык багытталгандыгы болуп саналышат), бирок анын жетишсиз калыптангандыгы, ага көңүлгө албоо педагогикалык чеберчилик педагогдун окуу-тарбия ишмердүүлүгүнөн тышкы берилишин таппоосуна жана көрүнбөөсүнө алып келет. Педагогикалык техникага ээ болбогон мугалимдин негизги каталары окуучулар менен баарлашууну жолго коюуну, өзүнүн терс эмоцияларын кармоону, же тескерисинче, тарбиялануучуларынын тигил же бул жосундарына нааразычылыгын педагогикалык жактан максатка ылайыктуу көрсөтүүнү билбестиги; айтууну, далилдөөнү, ынаандырууну билбестикке алып келүүчү түшүнүксүз кеби; ашыкча камалгандыктан же ачык-айрымдыктан, соматикалык жактан шартталган кубулуштардан (беттин кызаруусу, колдун калытросу, тердөө ж.б.у.с.), кебинин монотондуулугунан же кекечтенүүдөн көрүнүүчү аудиториядан коркуу сезими ж.б.у.с. болуп саналышат. Мунун баары педагогикалык ишмердүүлүктүн майнапсыздыгына жана педагогдун кесиптик күч-аракеттеринин натыйжасыздыгына алып келет.

Педагогикалык техниканы изилдөөчүлөр (С. Б. Елканов, Ю. Л. Львова, В. М. Мындыкану, В. А. Слостенин, Н. Н. Тарасевич, Н. Е. Щуркова ж.б.) анын алкагында иштелип чыккан билгичтиктер менен көндүмдөрдүн арналышын мугалимдин педагогикалык процессте өзүн уюштуруусунан жана башкаларга таасир кылуусунан көрүшөт. Буга ылайык, анын түзүмүндө эки негизги багытты караштырышат:

- педагог тарабынан өзүнүн жүрүм-турумун, ички эмоциялык абалын башкаруу, өзүнүн тышкы кебетесин педагогикалык жактан

максатка ылайыктуу уюштуруу билгичтиктерин калыптандыруу үчүн колдонулуучу ыкмалардын комплекси;

- педагогго окуучунун инсанына жана бүткүл окуучулук жамаатка таасир кылуу билгичтиктерин калыптандыруу үчүн зарыл болгон, окутуу-тарбиялоо процессинин технологиялык кырын ачуучу ыкмалардын жыйындысы.

Кесиптик чеберчиликте калыптандырууга жол берүүчү педагогикалык техниканын ыкмаларын мындай тутумдаштыруу, жетишерлик шарттуу, чоң өлчөмдө теориялык болуп саналат, анткени мугалим өзүн уюштуруу, өз жүрүм-турумун башкаруу үчүн колдонгон ар кандай ыкма, бир эле учурда окуучунун инсанына жана жалпы тарбиялануучулар жамаатына таасир кылуунун ыгы да, белгилүү бир педагогикалык технологияны жүзөгө ашыруунун каражаты да болуп саналат.

Педагогикалык практикада педагогикалык технологиянын алкагындагы бардык билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн өз ара байланышы жана ажырагыс биримдиги ачык-айкын. Педагогикалык чеберчиликке ээлик кылууга умтулган мугалим бул биримдикти өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө турмушка ашырууга тийиш.

Өзүн уюштуруу боюнча педагогикалык техниканын ички түзүмүн, анын түзүмдөлүүсүнө ылайык билгичтиктер менен көндүмдөрдү калыптандыруу жолдорун билүү, аларды студенттик учурда эле иштеп чыгуу мугалимдин кесиптик өсүүсүнүн чоң майнаптуулугун маанилүү өлчөмдө шартташат.

Мугалимдин өзүн башкаруу боюнча педагогикалык техникасы төмөнкү компоненттерден турат:

- мугалимдин ички эмоциялык абалын башкаруусу, анын чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүсүн калыптандыруусу;
- педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тышкы кебетесин калыптандыруусу, мимикалык жана пантомимикалык чеберчиликке ээлик кылуусу;
- перцепциялык жөндөмдүүлүктөрүн (көңүл буруусун, байкагычтыгын, эс тутумун, кыялдануусун, фантазиясын ж.б.) өнүктүрүүсү;
- кынапталган кеп техникасы [11].

2. Мугалимдин өзүн башкаруу чеберчилиги. Ички эмоциялык абалын башкаруу

Мугалим үчүн психикалык өзүн жөнгө салуунун ыктарын жана ыкмаларын өздөштүрүү анын кесиптик чеберчилигинин түптөлүүсүнүн жана өнүгүүсүнүн эң маанилүү шарты болуп саналат. Күнүмдүк

эмгекте мугалим дайыма өзүнүн ички эмоциялык абалын жөнгө салуу зарылдыгына туш болот, анткени мугалимдин эмгеги чоң нервдик-психикалык чыңалуу менен мүнөздөлөт, кээде анда ден соолукту начарлатуучу, ишке жөндөмдүүлүктү, ишке чыгармачыл мамиле кылууну төмөндөтүүчү стресстик кырдаалдар кездешет. Мындан тышкары, окутуунун жана тарбиялоонун эң маанилүү каражаты мугалимдин педагогикалык жактан экспрессиялуу тышкы кебетеси болуп саналат, ал болсо дайыма ички эмоциялык өзүн сезүүнүн туундусу болот. Ошондуктан, мугалимдин психикалык маданиятын калыптандыруу – зарыл жана мүмкүн болуучу иш.

Ички эмоциялык өзүн жөнгө салуу билгичтиктери менен көндүмдөрүн өздөштүрүү үчүн эң маанилүүсү адамдын жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн түрүнүн жана үстөмдүк кылган темпераментинин өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Дал ушулар инсандын жекече кайталангыстыгы үчүн табигый негизди түзүшөт. Адамда көп нерсе табият тарабынан программаланган: органикалык процесстер, инстинкттердин иш-аракеттери, психофизикалык процесстердин динамикасы. Алар аң-сезимдин кийлигишүүсүз, автоматтык түрдө жөнгө салынат. Бирок, адам өзүнүн психикалык өзгөчөлүктөрүнө таасир эте алат жана алардын аракетин туура багытта оңдой алат. Адамдын табияттан салыштырмалуу эркиндиги, көз карандысыздыгы, өзүн жөнгө салууга жөндөмдүүлүгү адам инсанынын эң маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп саналат. Адам үчүн өзүнүн табигый шыктарын: жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн жана темпераменттин үстөмдүк кылган өзгөчөлүктөрүн педагогикалык кесиптин керектөөлөрүнө ыңгайлаштырууну үйрөнүү маанилүү. Ошону менен бирге ал өзүнүн ЖНИнүн (жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн) жана темпераментинин түрлөрүн гана эмес, ошондой эле таанымдык, эмоциялык жана эрктик процесстеринин өзгөчөлүктөрүн да билүүгө жана объективдүү баалай алууга тийиш. Ал үчүн өзүн таануунун методикаларын өздөштүрүү, борбордук нерв тутумунун жогоруда айтылган өзгөчөлүктөрүн, анын кызматтарын таануу ыктарына ээ болуу зарыл. Мындай методикалардын бир катары С. Б. Элкановдун «Мугалимдин кесиптик өзүн тарбиялоосу» деген китебинде сунушталган [1]. Алардын ичинен негизги практикалык усулдар байкоо жүргүзүү жана өзүнө байкоо жүргүзүү болуп саналат. Ар кандай психологиялык тесттердин да мааниси аз эмес. Бул методикалар нерв процесстеринин күчүн, алардын тең салмактуулугун, кыймылдуулугун өзү аныктоого, ошондой эле темпераменттин өзгөчөлүктөрү жөнүндө маалыматтарды айкындоого багытталган. Чогултулган натыйжаларды кенен талдоо БНТнун (борбордук нерв тутумунун) табияттан берилген

жекече өзгөчөлүктөрүнүн күчтүү жана алсыз жактарын аныктоого жана аларды педагогикалык ишмердүүлүктүн талаптарына оптималдуу ыңгайлаштыруу үчүн чечүү зарыл болгон милдеттерди аныктоого жол берет. Мугалим күчтүү да, алсыз да нерв тутумуна, темпераменттин ар кандай түрүнө ээ боло алат, бирок мында анын табигый маалыматтарынын педагогикалык кесиптин талаптарына шайкештиги ар кандай, аздыр-көптүр ылайыктуу болот. Демек, педагогдун өзүнүн өзгөчөлүктөрүн кесиптин талаптарына ыңгайлаштыруу боюнча, темпераментинин педагогикалык маданиятын тарбиялоо боюнча, өзүнүн ички эмоциялык абалын өзү жөнгө салуу чеберчилигине ээлик кылуу боюнча күч-аракеттери да жекече болуусу кажет.

Психологиялык өңүттө мугалимге коюлган эң маанилүү кесиптик талап – кээде бул үчүн жагымсыз шарттарга карабастан, эмоциялык туруктуулукту сактоо билгичтиги.

Эмоциялык туруктуулук – бул психиканын касиети, анын аркасында адам оор шарттарда зарыл ишмердүүлүктү ийгиликтүү жүзөгө ашырууга жөндөмдүү болот (М. И. Дьяченко боюнча). Аны педагогикалык техниканын каражаты катары гана эмес, мугалимдин квалификациясынын жогорку деңгээлинин маанилүү көрсөткүчү катары да кароого болот, анткени эмоциялык туруктуулук анын терең кесиптик билимдеринин, калыптанган педагогикалык билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн, кесиптик ишмердүүлүккө карата өнүккөн жөндөмдүүлүктөрүнүн негизинде калыптанат. Мугалимдин ишмердүүлүгүн жана инсанын изилдөөлөр эмоциялык туруктуулук жакшы кесиптик даярдыгы бар, ошондуктан өзүнө ишенген жана өзүн камсыздаган мугалимдерге дайыма таандык экендигин тастыкташат. Анткени, эмоциялык туруктуулук жалпысынан төмөнкү шарттарда жетишилет жана колдоого алынат:

- өз күчүнө ишенүү, иш-аракеттеринин андаштырылгандыгы;
- ишмердүүлүктүн жагдайлары, анын маңызы жана анда натыйжага жетишүүнүн каражаттары жөнүндө маалымдуулуктун чоң даражасы (эмоциялык туруктуулукка жетүү үчүн мугалимге предметти жана аны окутуунун методикасын гана эмес, өз окуучуларынын жаш курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүн, класстык жамааттын бөтөнчөлүгүн; ал иштей турган жагдайларды да билүү, өз ишмердүүлүгүнүн түпкү натыйжасына өзүнө так элестетүү ж.б.у.с. да маанилүү);
- эмоциялык өзүн башкаруу билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө, аутогендик машыгуунун ыкмаларына ээлик кылуу (буларга өзүнүн психофизикалык, эмоциялык абалын өзү баалоо, өзүн ынан-

дыруу, өзүнө буйрук кылуу, стресстик кырдаалдын булагынан өз көңүлүн башка жакка буруу; психологиялык чыңалуудан арылууга багытталган физикалык көнүгүүлөр: тынч дем алуу ритмин түзүү, дененин кээ бир булчуңдарын тез жеңилдетүү жана тонусташтыруу, мисалы, алаканды байкатпай түйүү жана ачуу, кептин жана кыймылдардын ритмин өзгөртүү ж.б.у.с.) киришет. Жогоруда айтылган билгичтиктер менен көндүмдөргө ээ болуу үчүн психологиялык билим алуу жана өзү билим алуу, атайын адабияттар менен иштөө, ошондой эле алган билимдерин турмушта практикалык колдонуу, аутогендик машыгуу зарыл.

Психолог Ф. П. Милруд эмоциялык кырдаалдардагы жүрүм-турумга кесиптик-психологиялык даярдыктын жетишсиздиги өзгөчө жаңы баштаган мугалимдердин арасында байкалат деп ырастайт. Алардын эмоциялык кырдаалды четтетүү максатында окуучуларга педагогикалык таасир кылуусунун формалары кээ бир учурларда жаңжалдуу кыйкырык, коркутуу, окуучуну кемсинтүү, класстан чыгаруу болуп калат, бул стресстик кырдаалды азайтпастан, тескерисинче курчутат.

Мугалимге чыр-чатактуу кырдаалдарда туура педагогикалык иш-аракеттерди тандоого жардам берген өзүн эмоциялык жөнгө салуунун билгичтиктери менен көндүмдөрүн калыптандыруу, мугалимдин авторитетин жок кылуучу, өзүнүн кесиптик мүмкүнчүлүктөрүнө жана жөндөмдүүлүктөрүнө болгон ишенимин төмөндөтүүчү анын эмоциялык кыйроосуна жол бербөө зарыл. Кээде өзүнүн ички эмоциялык абалын жөнгө салууну билбестик физикалык саламаттыктын бузулуусунун себеби болуп калат.

Эмоциялык өзүн жөнгө салуунун калыптанган көндүмдөрү педагог үчүн анын кесиптик квалификациясынын деңгээлинин көрсөткүчү, педагогикалык ишмердүүлүктүн маанилүү каражаты жана анын психофизикалык саламаттыгын сактоо үчүн шарттарды түзүүсүнүн шайманы болуп саналат.

Эмоциялык өзүн жөнгө салуунун эң маанилүү ыкмаларына (В. Леви боюнча) төмөнкүлөр киришет [3]:

- эмоциялык тең салмактуулуктун бузулушунун негизги себептерин билүү жана талдоочулук изилдөө, бул мугалимге эмоциялык кырдаалдарга психологиялык жактан даярданууга жана аларда психикалык тең салмактуулукту сактоого жол берет (эмоциялык туруктуулуктун бузулушунун типтүү себептери – педагогдун ашыкча психофизикалык жүгү; айрым окуучулар же жалпы класстык жамаат менен, кесиптештери жана мектептин администрациясы менен жөнгө салынбаган мамилелер; айрыкча му-

галым параллелдүү 3-4 класста иштеген кырдаалдарда пайда болгон жумуштагы монотондуулук; турмуштагы тиричиликтик жана үй-бүлөлүк көйгөйлөр ж.б.у.с.);

- адамдарга карата жакшылык каалоочулукту, оптимисттик дүйнө көрүмдү тарбиялоо, оң эмоцияларды өнүктүрүү;
- ишмердүүлүктөгү жеңилденүү;
- атайын психофизикалык көнүгүүлөр (вербалдык өзүнө буйрук кылуулардын негизинде белгилүү бир мимикалык булчуңдарды жеңилдетүү: “мен өз жүзүмдү көрүп турам”, “менин жүзүм тынч”, “мандай булчуңдарым бошондоду”, “жаак булчуңдарым бошоп калды”, “көз булчуңдарым бошоп калды”, “менин жүзүм беткап сыяктуу”; скелет булчуңдарынын тонусун башкаруу; «Темп кандай?», «Тынчтан!» сыяктуу суроолорду жана өзүнө буйруктарды акыл-оюнда айтуу менен өзүнүн психикалык реакцияларынын темптерин өзү көзөмөлдөө ыкмалары ж.б.у.с.; эмоциялык абалына карабастан салмактуу жана жай кыймылдардагы көнүгүүлөрдү жасоо; дем алууну өркүндөтүү; психикалык жеңилденүү; эмоциялык чыңалуунун булактарынан ажыратуунун, алаксытуунун, өзүн ынандыруунун жана өзүн ишенирүүнүн ыктары ж.б.у.с.);
- аутогендик машыгуу; ал дене тарбиясы, организмди бышыктыруу жана күн шарттамын өркүндөтүү менен тутумдуу айкалышта өзгөчө пайдалуу.

Ошентип, психикалык маданиятты тарбиялоо – бул көз ирмемдик иш эмес, ал педагогдон ар күнү машыгууну жана аны калыптандыруунун зарылдыгын терең андап-түшүнүүнү талап кылат.

3. Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүү

Мугалимдин эмоциялык өзүн жөнгө салуу чеберчилиги анын бул үчүн жагымсыз шарттарга карабастан, чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүү билгичтигин болжойт.

Жумуш учурундагы чыгармачыл жумушчу өзүн сезүү абалы – педагогикалык чеберчиликтин маанилүү мүнөздөмөсү, кынапталган педагогикалык техникага ээлик кылуунун көрсөткүчү. Педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачылык мүнөзүн изилдөөчүлөр тарабынан педагогдун сабактагы чыгармачылыгы анын эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн 50%ын түзөөрү далилденген.

Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүү жөнүндө түшүнүктү биринчи жолу К. С. Станиславский актёрдук кесипке карата берген. Ал чыгармачыл жумушчу өзүн сезүү – бул актердун чыгармачылык процессине жагымдуу таасир этүүчү ушундай бир жан дүйнө жана дене абалы эке-

нин көрсөткөн. «Актёрдун өзүн сезүүсүнүн зыянын жана туура эместигин ачык сезип, - деп жазган К. С. Станиславский, - мен, албетте, артисттин сценадагы башка – чыгармачылык процесс үчүн зыяндуу эмес, жагымдуу жан дүйнө жана дене абалын издей баштадым. Актёрдун өзүн сезүүсүнө карама-каршы аны чыгармачыл өзүн сезүү деп атоону макулдашабыз» [10, с. 339].

Бул түшүнүктү Ю. Л. Львова педагогикалык кесипке ыңгайлаштырган, ал мугалимдин чыгармачыл өзүн сезүүсүн анда педагог эмгекте эң чоң натыйжаларга жетишкен, эргүү абалында турган, аудиторияны өзүнүн кубаты менен дүрмөттөгөн жана аудиториядан эң чоң кайтарымы алган өзгөчө психикалык жана физикалык абал катары аныктаган [4]. Бул абал мугалимдин иш процессиндеги окуп-үйрөнүүнүн предметине, окуучуларга, өзүнө көңүлүн топтогонугу, анын кыялдануусу менен кебинин байлыгы, педагогдун жогору перцепциялуулугу менен мүнөздөлөт. Сыртынан чыгармачыл жумушчу өзүн сезүү мугалимдин физикалык тыңдыгынан, кубаттуулугунан, көзүнүн жаркыроосунан, достук жылмаюусунан, жалпы психофизикалык жыйнактуулугунан көрүнөт.

Ю. Л. Львова педагогдун чыгармачыл өзүн сезүүсүнүн негиздери деп төмөнкүлөрдү эсептейт:

- окуучулар менен байланышуу, бүткүл классты көрүү, жалпы бардыгынын жана өзүнчө ар бир окуучунун абалдарын түшүнүү;
- балдар менен иштөөдө шарттуу эмес, чыныгы жагдайларды түзүү;
- мугалимдин нерв тутумундагы дүүлүгүүнүн жана бөгөт коюунун тең салмактуулугу.

Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүнүн негизги элементтери, Ю. Л. Львованын пикири боюнча, мугалимдин сабактын жетектөөчү максатына жана милдеттерине көңүлүн топтоосу, анын “артыкча милдетине” көңүл буруусу; окуучулар менен иштөө процессинде аларды көрүүсү жана түшүнүүсү, аудиторияга көңүлүн топтоосу; жумуш учурунда өзүн туюусу жана түшүнүүсү, эсеп менен шыктанууну тең салмактаган, мугалимдин сабактын майда-чүйдөсүнө ашыкча берилүүсүнө жана анын башка максатынан четтөөгө жол бербеген, ошондой эле жаратууга жол бербеген “көз карандылыкты”, булчуңдардын чыңалуулары менен кысылууларын жойгон өзүн текшерүүнүн барлыгы болуп саналышат.

Ал мугалимдин чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүүсүнүн негизги психологиялык механизмдерин иштеп чыккан. Аларга төмөнкүлөр киришет:

- педагогикалык ишмердүүлүккө даярдануу, ал предмет боюнча билимдерге терең сүнгүүнү, сабакты же класстан тышкары ишчараны мерчемдөөнү гана эмес, балдар менен өз ара аракеттешүүгө руханий даярданууну, анын кесиптик ишмердүүлүккө багытталган руханий эмгегин да камтыйт;
- алдыдагы ишке психологиялык орнотмолорду түзүү, «руханий душ» деп аталган нерсени кабыл алуу, эмне кылуу керектигине жана ал ким үчүн жасалып жатканына акыл-оюнда көңүлүн топтоштуруу. Кээде эрктин күч-аракети менен сырткаркы, берилген кырдаалда керексиз бөтөн козукчтарды өчүрүү, оюн жана нервдерин иретке келтирүү, күнүмдүк түйшүктөрдөн арылуу жана керектүү эмоциялык маанайга ээ болуу талап кылынат (конкреттүү бул – алдыда турган ишмердүүлүктүн планын, сабакта окуп-үйрөнүлүүчү материалдын мазмунун кароо; иш болуп өтө турган жагдайдын майда-чүйдөсүн, кээде керек десе өзүнүн тышкы кебетесинин майда-чүйдөсүн ж.б.у.с. ойлоштуруу);
- зарылдыгы болсо мугалимге чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүнүн пайда болуусуна, керексиз эмоцияларды четтетүүгө, анда иш үчүн керектүү эмоциялык өзүн сезүү жөнүндө кеп да мүмкүн болбогон психологиялык же физикалык чыңалууну жоюуга түрткү болуучу атайын психофизикалык көнүгүүлөрдү (мисалы, чарчоону жоюуга жол берүүчү жеңилденүү көнүгүүлөрүн; өзүнө ишенүүгө, кубаттуулукка, сергектикке орнотмосу бар өзүн ишендирүүнү; өзүн кубаттоону – кесипкөй катары көп нерсени жасай аларындан, иште бардыгы керек болгондой жүзөгө ашканынан кубанычты ж.б.у.с.) колдонуу керек.

Ю. Л. Львова мугалимди педагогикалык техникага ээлик кылуу, жеке алсак, чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүү билгичтиктерине ээ болуу мерчеминде өзүнүн үстүнөн дыкат иштөөгө чакырат. Ал мындай деп жазат: «Мугалимдин өзүнүн үстүнөн иштөөсү» деген түшүнүктүн өзү жалпы кабыл алынган мааниде өзү билим алууну гана билдирет. Өзү билим алуу, албетте, зарыл жана ал мугалимдин эмгегинин кыйшаюусуз мыйзамы, педагогикалык квалификацияны жогорулатуунун негизги формасы болуп калды. Ал эми мугалимдин өзүнүн психикасынын үстүнөн иштөөсү, сезимдерин өзү тарбиялоосу, аларды өзү жөнгө салуусу, педагогикалык эмгектин бөтөнчөлүгүнө жараша белгилүү бир эмоцияларын өнүктүрүүсү, мугалимдин чыгармачылык лабораториясынын ажырагыс бөлүгү боло элек» [4, с. 64]. Ал мугалимдин өзүнүн үстүнөн дал ушундай иштөөсү көп жагынан анын кесипкөйлүгүн аныктай турганын баса белгилейт. Бирок, К. С.

Станиславский эскерткендей, «жалкоо, өз ишин сүйбөгөн, абийирсиз адамды эч кандай психологиялык көнүгүүлөр сактап кала албайт... Алар чыгармачылык абал жана эмгек үчүн күрөштө ой жүгүрткөн, билген, чыгармачыл адамдын жардамчысы болуп калышат».

В. А. Сухомлинский мугалимге өзүнүн эмоциялык абалын башкаруу жана чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүү боюнча пайдалуу кеңештерин берет:

- өзүңүздө жан дүйнөнүн тең салмактуулугун жана оптимизмди тарбиялаңыз;
- мүнөзүңүздө түнттүктүн өсүүсүнө жол бербейиз, башкалардын бузукулуктарын ашыра чоңойтпоңуз;
- юморго көбүрөөк кайрылыңыз, өз кемчиликтериңизге күлгөндү билиңиз;
- адамдарга жакшылык каалоочу болуңуз.

Эмоциялык тең салмактуулукка жана чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө кирүүнүн билгичтиктерине ээлик кылуу мугалимдин өзүнүн педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тышкы кебетесин калыптандыруусунун негизи болуп саналат.

4. Мугалимдин педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тышкы кебетесин уюштуруу

Мугалимдин тышкы кебетесинин педагогикалык максатка ылайыктуулугу анын кийиминин, чач жасалгасынын эстетикалык экспрессиялуулугу; мимикалык жана пантомимикалык экспрессиялуулугу менен аныкталат.

Педагогдун кийимине жана сырткы келбетине коюлган педагогикалык талаптар жалпыга белгилүү жана жөнөкөй: мугалим жарашыктуу, табиттүү, модалуу, жөнөкөй, тыкан, ченемдүү жана өзүнө ылайыктуу, өзү туш болгон кесиптик жана турмуштук жагдайларды эске алуу менен кийиниши керек. Чынында, мындай талаптар кийимге ар кандай кесиптин адамынын тышкы кебетесинин маанилүү элементи катары коюлат, алар жалпы маданий мааниге ээ болот. Бирок, биз мугалимдик кесиптин маанилүү өзгөчөлүгүн эстен чыгарбашыбыз керек: анын субъектиси ар дайым бир эле учурда ишмердүүлүктүн каражаты болуп саналат, б.а. мугалимдин кесиптик талаптарга ылайык кийинүү билгичтиги (жөн эле мода жана өзүнүн каалоосу эмес) чоң тарбиялык ролду ойнойт: мугалим өзүнүн тышкы кебетеси менен эле окутат жана тарбиялайт.

Жогоруда айтылгандай, адамдын тышкы кебетеси – бул дайыма анын ички эмоциялык абалынын, анын интеллектинин, руханий дүйнөсүнүн туундусу. Ошондуктан мугалимдин кийимде жекече педагогикалык стилди жаратуу билгичтиктерин калыптандыруу тышкы кебетеси-

нин майда-чүйдөсүнө чейин ойлонуудан, мугалим балдар менен сабагына келе турган элести түзүүдөн башталбайт. Бул билгичтиктер мугалимдин кесиптик билимдеринин, анын интеллектинин, эмоциялык жана эрктик чөйрөлөрүнүн, психикалык маданиятынын ж.б.у.с. өнүгүүсү менен жарыш калыптанышат. Мунун баары мугалимдин кесиптин талабына ылайык, эстетикалык экспрессиялуу кийинүү билгичтигинде чагылдырылган.

Мугалимдини педагогикалык техникасынын, тышкы экспрессиялуулугунун маанилүү компоненти мимикалык экспрессиялуулугу болуп саналат.

Мимика – бул өзүнүн ойлорун, сезимдерин, маанайларын, абалдарын бетинин булчуңдарынын кыймылы аркылуу билдирүү өнөрү. Ал маалыматтын эмоциялык маанисин жогорулатат, анын жакшы өздөштүрүлүшүнө, окуучулар менен керектүү байланыштарды түзүүгө өбөлгө түзөт. Мугалимдин жүзү билдирип гана койбостон, кээде балдар менен иштөө процессинде ар кандай жагдайлардан улам көрүнбөөгө тийиш болгон сезимдерди жашыруусу да абзел (педагог өзгөчө жек көрүү жана кыжырдануу сезимдерин жашырышы керек; кандайдыр бир жеке кыйынчылыктардан улам келип чыккан нааразычылык сезимдерин класска киргизбөө керек).

Мугалимге педагогикалык процесстеги мимиканын маанисин түшүнүү, беттин мимикалык ишмердүүлүгүнүн мүмкүнчүлүктөрүн, анда кайсы булчуңдар эң чоң жүктү көтөрөрүн билүү; педагогикалык техниканын бул багытындагы өз мүмкүнчүлүктөрүн так жана адекваттуу элестетүү зарыл.

Эң чоң мимикалык жүк чекенин, көздүн жана ооздун булчуңдарына түшөт. Дал ушулар жүздүн жандуулугу, сөздү керектүү туюнтма менен коштой билүүсү, эң негизгиси – педагогдун жылмаюу жана өзүнүн жылмаюусу менен чогуу класска жакшылык каалоочулукту, окуучуларына ылым саноочулукту алып келүү билгичтиги үчүн жооп беришет.

Мугалимдин жүзү, андан көрүнгөн эмоциялык абалдар – ачыктык жана ак ниеттүүлүк же кайдыгерлик жана текебердик, ал тургай кээде кара ниеттик жана шектенүү – окуучулар менен баарлашуунун стилин, педагогикалык күч-аракеттердин натыйжасын көп жагынан аныкташат. Жүзүнөн ашыкча катаалдыкты, атүгүл каардуулукту, муздак көздөрдү көрсөтүү балдарды тынчсыздандырат, аларда педагогдон коркуу сезимин, же каршылык көрсөтүп, өзүн коргоону каалоону пайда кылат. Анын жүзүнө жазылган ачык-айкын жакшылык каалоочулук диалогго, активдүү өз ара аракеттешүүгө үндөйт.

И. И. Рыданова «жалган түшүнүлгөн педагогикалык аброй, өзүн көтөрүүгө умтулуу күнүмдүк турмушта шайыр жана шаңдуу кээ бир мугалимдерди атайылап расмийликтин, мимикалык кебелбестиктин жана эмоциялык кургактыктын беткабын кийүүгө түртөт. Мындай тенденция ролдук өз ара аракеттешүүдөн инсандар аралык өз ара аракеттешүүгө өтүүнү кыйындатат, педагогдун жеке таасиринин күчүн азайтат» деп ырастайт [8, с. 122].

В. Леви жүздөгү мимиканын мааниси, анда жакшылык каалоочулукту көрсөтүү билгичтиги жөнүндө психология жана педагогика көз карашынан абдан так жазат: «Жүздүн тонусу. Өтө амалкөй, өтө кылдат нерсе... Жүз – бул психикалык булчундардын чордону... Беттеги кысылууларды тез бошотуп коюу – ар кандай күтүүсүздүктөрдө сабырдуулукту жана ишенимдүүлүктү сактоонун жакшы каражаты. Мындан тышкары, сиз, балким, мимика оюну акыл-эстик ишмердүүлүктү жандандыраарын байкаган чыгарсыз... Жылмаюу - өзүнчө... Жылмаюу сезимден гана туулбастан, аны туудураарын да түшүнүү керек... Чыныгы, ичкериден жаркыраган жылмаюу гана башкаларга да, өзүбүзгө да чындап таасир этерин өзүбүз үчүн ачалычы» [3, с. 106 – 107].

Мугалимге өзүнүн мимикалык ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө жана билүү, мимикалык экспрессиялуулукту машыктыруу зарыл. Өзүнүздүн мимикалык жүрүм-турумуңузду андап-түшүнүүдө багыт алууну өнүктүрүү үчүн психологдор тарабынан сунушталган мимикалык билинүүчүлүк эталондорун изилдөө керек. Бул эталондорду (токтоолук, шайырдык, ойчулдук, кайгыруу, каардануу, таң калуу, иштиктүүлүк ж.б.у.с.) билүү булчундардын мимикалык кыймылдуулугун өнүктүрүүгө жардам берет. Мугалим окуучулар менен өз ара аракеттешүүнүн куралы катары “жандуу” жүзгө ээ болушу, мимикалык ишмердүүлүктүн эң маанилүү талаптарына жооп бериши керек: мимикалык экспрессиялуу болуу, бирок бетибашын кыйшандатпоо, педагогикалык өз ара аракеттешүүнүн катышуучулары менен дайыма визуалдык байланышта болуу абзел.

Мимикалык билинүүчүлүктү машыктыруу процессинде визуалдык байланышка өзгөчө көңүл буруу керек. Маектешке багытталган көз караш менен өзүнө жана сүйлөшүүнүн предметине көңүл бурдурушат, ылым саноону же жатыркоону, иронияны, катаалдыкты, суроону билдиришет, б.а. психологиялык байланышты сакташат. Тигиле кароо берилген маалыматтын таасирин күчөтөт. Жалтайлаган же оор, ачуулуу көз караш кыжырды келтирет, оолак түртөт. Класстагы ар бир окуучу көңүл бурууну колдоого, насаатчынын түшүндүрмөсүнө кыйда терең сүнгүүгө жардамдашкан мугалим менен визуалдык байланышка мук-

таж болот. Бирок, 10 секунддан ашык убакытка созулган көз караш маектеште психологиялык ыңгайсыздык сезимин пайда кылаарын эстен чыгарбоо керек.

Педагогдун мимикалык экспрессиялуулугунун, педагогикалык техниканын маанилүү түзүмдүк компонентинин каражаттары ушундай. А. С. Макаренко өзүнүн мимикасын башкара албаган, өз жүзүнө зарыл кебете бере албаган, же өз маанайын кармана албаган мугалим жакшы тарбиячы боло албасына терең ишенген [5].

Педагогдун тышкы кебетесинин педагогикалык максатка ылайыктуулугу, анын эстетикалык экспрессиялуулугу көбүнесе анын пантомимикалык чеберчилигинин өнүгүү деңгээлинен көз каранды. Пантомимика – адамдын колунун, бутунун кыймылы, дене абалы. Пантомимикалык каражаттар келбет, басык, дене абалы жана жаңсоо болуп саналышат.

Жаңсоолор, колдун кыймылдары экспрессиянын өзгөчө күчүнө ээ болушат. Е. Н. Ильин мугалимдин колун «башкы техникалык каражат» деп атайт. «Ал жайылып турганда, - деп жазат ал, - бул сөздөрдү сүрөттөгөн жана сөздөр менен сүрөттөлгөн сүрөт, жогору көтөрүлгөндө же кимдир бирөөгө багыталганда – көңүл бурууну, ойлоуну талап кылган басым; муштумга түйүлгөндө – айтылганды жалпылоого, топтоштурууга карата кайсы бир белги ж.б.у.с.» [2, 27].

Жаңсоо мугалимден өзүнө көп көңүл бурууну, анын орундуулугунун, пластикалуулугунун, көркөмдүгүнүн жана жөнөкөйлүгүнүн үстүнөн иштөөнү талап кылат. Жаңсоо сөзгө караганда чоң даражада (аңсезимдин ишин чагылдыруу) адамдын бейанына баш ийерин, бирок сөз өңдүү эле өзүндө маалыматты алып жүрөрүн эске алуу керек. Жаңсоо өзү коштогон сөздөрдөн озот, ошондуктан кээде сөздүн жана жаңсоонун маалыматы бири-бирине дал келбей калат, бул жаңсоону ойлоноштурууну, аны айтыла турган нерсе менен катнаштырууну талап кылат.

Психологиялык жана сыпаттоочулук жаңсоолорду айырмалашат. Психологиялык жаңсоолор сезимдерди билдирүүгө, маектеш менен вербалдык эмес баарлашууга түрткү болушат. Сыпаттоочулук жаңсоолор чоң даражада вербалдык эмес баарлашууну камсыздашат, анткени өзүндө сүйлөшүүнүн предмети жөнүндө кошумча маалыматты алып жүрүшөт. Мугалим аларды бирдей өздөштүрүшү керек, анткени анын баарлашуусу жандуу, эмоциялуу, белгилүү бир сезимдер жана толгонуулар менен боёлгон болуусу абзел.

Мугалимдин пантомимикалык экспрессиялуулугу анын дене кыймылдарынын маданиятына, дене абалдарына кандай ээлик кылганынан, анын келбети менен басыгы кандай экенинен көз каранды. Муга-

лимдин ишмердүүлүгү пантомимикалык кубаттуулукту болжолдойт, ал келбетинин сымбаттуулугунан, басыгынын жеңилдигинен жана кооздугунан, денесинин жалпы физикалык даярдыгынан билинет. «Денесинин жеңилденгендиги, жүрүм-турумунун сырткы сүрөтүнүн көзөмөлдөнбөгөндүгү, - деп жазат И. И. Рыданова, – далысынын тоголоктугу, курсагынын чоңдугу, отургучка акырын отурбай, салмактуу “талп этүүсү”, буттарын кенен жаюусу, туш келди алдыга-артка басуусу же бир орунду таптоосу – балдар тарабынан сын көз менен аңдалат, шылдыңдарды жаратат, сүйлөшүү предметинен көңүлдү алагды кылат» [8, 124]. Көбүнчө мугалимдин пантомимикасы айран-таң калтырат. Түшүндүрүү учурунда мурунду же башты тырмап алуу, окуучулардын столунун четинде отуруу, колдорун шымынын чөнтөгүнө тыгып алуу – педагогикалык техникага маани бербеген, кээде анын бар экенин билбеген айрым мугалимдердин пантомимикасындагы терс көрүнүштөр. Педагогикалык чеберчиликке ээ болуу өзүнүн жүрүм-турумун уюштурууда пантомимикалык экспрессияны көзөмөлдөө, адептик-эстетикалык эталондорду кармануу боюнча өнүккөн жөндөмдүүлүктөрдү болжолдойт.

Мугалимдин пантомимикалык экспрессиялуулугу, анын педагогикалык техникасынын кынапталгандыгы ал класста кандай кыймылдангандыгынан, аудитория менен баарлашууда кайсы жерди тандагандыгынан да көз каранды. Баарлашуу активдүү болсун, визуалдык байланыш аркылуу колдоого алынсын үчүн педагог дайыма балдарга (айрыкча, тактада же аспаптарда иштегенде) жүзүн буруп, окуучулар менен иштеген бөлмөнүн борбору боюнча алдыда турууга тийиш.

Класста кыймылдаганда, түшүндүрүү учурунда алдыга бир нече кадам жасоо айтылган сөздөрдүн маанисин арттырып, аларга көңүлдү топтоого жардамдашарын, ал эми артка же капталга жылуу – тескерисинче, вербалдык эмес түрдө ошол учурда айтылган нерсе анчалык деле маанилүү эмес жана көңүл бурууга татыксыз дегенди билдирерин эсте тутуу зарыл. Артка чегинүү менен сүйлөөчү угуучуларга эс алууга жол бергенсыйт. Түшүндүрүү учурунда аудиторияда интенсивдүү кыймылдоонун кереги жок. Мугалим окуучулар көнүгүүлөрдү, өз алдынча иштерди же текшерүү иштерин аткарып жаткан учурда классты кыдырып чыгууга милдеттүү. Анын үстүнө, бул учурда басыгы жеңил болушу, балдарды иштен алаксытпаш үчүн дабышсыз кыймылдашы абзел.

Педагогдун окуучулар менен баарлашуусунун майнаптуулугу анын анын мейкиндикте уюштурулушу менен да шартталган. Белгилүү бир кырдаалда окуучулар менен керектүү аралыкты мугалимдин туура тандоосу маанилүү ролду ойнойт. Анын педагогикалык терең мааниси

бар. «Балдар менен маектешип жатып, бир орунда турбайм, классты айланып басам. Мен баарына «жакын барууга» аракет кылам, - деп жазат Е. Н. Ильин. - Мен бул сөздү тырмакчага алып койдум, анткени жакын баруу аралыкты кыскартуу гана эмес, ал эми түздөн-түз чукулдук, ар бирине көңүл буруу, сабакта ыңгайлуу шарттарды, өз ара ийгилик жана достук кырдаалын түзүү дегендик» [2, 55]. Аралыкты узартуу же кыскартуу мугалим менен окуучунун өз ара аракеттешүүсүнүн солгундап же чыңдалышына алып келет, ага кандайдыр бир эмоциялык аспектти киргизет, б.а. расмий баарлашуу жагдайын (аралык 3 мден ашуун), же тескерисинче, интимдүү, ынактык, достук жагдайын (0,5 метрден кем эмес) түзө алат. Бул жобону этибарга албоо окуучуларда стрессстик абалдарды чагымдоосу мүмкүн, бул окуу-тарбия процессинин майнаптуулугуна түрткү болбойт.

Ошентип, мугалимдин педагогикалык техниканын алкагында өзүн уюштуруудагы чеберчилиги жөнүндө жогоруда айтылгандардын баарын жыйынтыктап, анын педагогикалык кесипкөйлүгүнүн көрүнүүсүнүн төмөнкүдөй негизги көрсөткүчтөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Психологиялык маданият (эмоциялык тең салмактуулук, өзүнө, өзүнүн сезимдерине ээлик кылуу, чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүгө тез кирүү билгичтиктери).

2. Педагогикалык имиджология (кийими, чач жасалгасы ж.б.у.с. руханий тереңдикти жана сүйкүмдүүлүктү, интеллектинин жогору деңгээлин, интеллигенттүүлүктү чагылдырат).

3. Мимика (кыймылдуу, эстетикалык жактан экспрессиялуу, жүзүнүн берилишинде жылмаюу жана жакшылык каалоочулук үстөмдүк кылат).

4. Көз менен байланыш (ар дайым сакталат).

5. Жаңсоо (жестикуляция) (жандуу, мугалимдин инсанына жана педагогикалык кырдаалга табигый, көркөмдүү жана салмактуу).

6. Дене абалынын кубаттуулугу, пластикалуулугу, булчуңдардын кысылуусунун жана көзөмөлсүз эстетикасыз кыймылдардын жоктугу.

7. Педагогдун инсанынын жалпы артистизми (жалпы эле манераларынын, сырткы таризделүүсүнүн эстетикасы).

5. Кеп техникасы мугалимдин педагогикалык техникасынын эң маанилүү компоненти катары

Мугалимдин кеби анын кесиптик ишмердүүлүгүнүн башкы шайманы болуп саналат. Окуучулардын аны кабыл алуу жана окуу материалын түшүнүү процесси педагог эмне жөнүндө айтып жатканын угуу процесси (окуучунун окуу убактысынын ушуга бөлүнөт) менен тыгыз байланышкан. Ошондуктан мектеп окуучуларынын окуу процесси кө-

бүнчө педагогдун оозеки кебинин чеберчилигинен көз каранды экени айдан ачык. Анын айрым тыбыштарды туура эмес айтуусу окуучулардын күлкүсүн жана түшүнбөөсүн жаратат, кебинин монотондуулугу зериктирет, ал эми негизсиз интонация жана орунсуз патетика жалгандык катары кабыл алынат жана мугалимге ишенбөөчүлүккө себеп болот. Педагогдун кесиптик чеберчилигинин маанилүү белгиси анын кебинин техникасынын тактыгы болуп саналат.

Кеп техникасынын негизги каражаттарына башкарылуучу дем алуу жана үн, так дикция, кептин оптималдуу темпи жана ритми, интонациясы кирет [7].

Дем алуу организмдин физиологиялык кызматы гана эмес, ошондой эле тыбыштарды айтуу процессинин энергетикалык базасы дагы. Күнүмдүк турмушта биздин кеибиз диалогдук мүнөзгө ээ болгондо жана аны жетишерлик чоң аудиториянын алдында айтуунун кереги жок болгондо, дем алуу кыйынчылык жаратпайт, бирок сабакта, эгерде ал жакшы коюлбаса, проблемалар пайда болот: ал фразаларды, монологдорду айтууга (баалоочу пикирлерди айтууга, материалды түшүндүрүүгө жана чечмелөөгө, мектеп лекциясын окууга ж.б.у.с.) жетишсиз болот.

Бир дем алуу процессинде дем алуунун эки түрү бар: адамдын жашоо ишмердүүлүгүн жана организмге кычкылтектин келип түшүүсүн камсыз кылуучу физиологиялык жана кеп ишмердүүлүгү процессинде тыбыштардын айтылыш энергиясын аныктоочу фоникалык. Алардын айырмачылыктары физиологиялык дем алууда дем алуу дем чыгарууга барабар, ал эми фоникалык дем алууда дем алуу кыска жана терең, ал эми дем чыгаруу жай, анткени үндөр дал ушул жерден жаралат.

Фоникалык дем алуунун төмөнкү түрлөрү бар:

- үстүнкү дем алуу ийиндерди жана көкүрөктүн үстүнкү бөлүгүн көтөрүүчү жана түшүрүүчү булчуңдар тарабынан ишке ашырылат. Бул алсыз, тайыз дем алуу, анда өпкөнүн үстү гана иштейт;
- көкүрөк дем алуусу кабырга аралык булчуңдар тарабынан ишке ашырылат, өпкө жарымы абага толгон, диафрагма активдүү эмес, өпкөдөн абаны чыгарууга дээрлик катышпайт, ошондуктан дем чыгаруу жетиштүү энергиялуу эмес, андагы айтылган үн алсыз;
- диафрагмалык же диафрагмалык-кабыргалык дем алуу курсак булчуңдарынын, көкүрөктүн узунунан кеткен булчуңдарынын (кабырга аралык булчуңдардын), диафрагманын күчтүү иштеши жана өпкөнүн абага толук толушу менен камсыз кылынат. Булчуңдар өпкөдөн үн байламталарына түрткөн абанын чоң көлөмү энергиялуу жана катуу сүйлөөгө мүмкүндүк берет. Ошондуктан,

диафрагмалык дем алуу коюлган дем алуу деп эсептелет. Бул ишмердүүлүгү чоң аудиториянын алдында сүйлөө, узак, энергиялуу жана катуу сүйлөө, сценада ырдоо, ойноо ж.б.у.с. билгичтиктерди талап кылган бардык адамдар үчүн зарыл. Ошондуктан актёрлорду жана ырчыларды кесиптик даярдоо дайыма адистердин жетекчилиги астында атайын дем алуу көнүгүүлөрүн жасоону камтыйт, натыйжада алар дем алуунун үчүнчү түрүнүн – диафрагмалык-кабыргалык дем алуунун билгичтиктери менен көндүмдөрүнө ээлик кылышат.

Идеалында мугалимди кесиптик даярдоодо да ушундай болушу керек, бирок бул проблема педагогдун өзүнө жүктөлгөн. Фоникалык дем алуу көз карашынан туура дем алуу үчүн атайын дем алуу көнүгүүлөрүн билүү жана аларды аткаруу маанилүү [9].

Дем алууну туура коюу үчүн дем чыгарууну уюштуруу чоң мааниге ээ экенин эстен чыгарбоо керек, анткени дал ошондо үндөр пайда болот. Диафрагманы, ичтин жана кабырга аралык булчуңдарды өнүктүрүүчү жана чыңдоочу, өпкөнүн сыйымдуулугун арттыруучу атайын көнүгүүлөр бар. Мунун баары демейдегиден бир топ узагыраак дем чыгарууга жана үн туулчу үн байламталары аркылуу абанын күчтүү жана ошол эле учурда үнөмдүү өтүшүнө жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Коюлган үн – педагогикалык техниканын эң негизги талабы. Мугалимдин үнү күчтүү, уккулуктуу, ийкемдүү, диапозону кең, тембри жагымдуу болушу керек. Педагогдун үнүнүн бардык ушул өзгөчөлүктөрү дем алуу механизминде жана адамдын үн аппаратына көз каранды, ал үч бөлүмдү камтыйт:

- энергетикалык (карын булчуңдары, диафрагма, өпкө, кабырга аралык жана акырек булчуңдар);
- генерациялык (тамак, үн байламталары);
- резонатордук бөлүм (мурун-коко, ооз көңдөйү, адамдын тиштери жана эриндери).

Жогорку сапаттагы сүйлөө техникасын камсыз кылуу үчүн бул аппарат дени сак, кемчиликсиз жана жетишээрлик өнүккөн болууга тийиш. Тактап айтканда, бул анын ишине катышкан булчуңдардын жакшы өнүккөндүгүн жана машыккандыгын, өпкөнүн чоң көлөмүн, ийкемдүү жана күчтүү үн байламталарын, тамактын, мурундун, ооз көңдөйүнүн өнөкөт же тубаса ооруларынын жоктугун билдирет.

Генерация (үндү пайда кылуу) ооз көңдөйүндөгү үн байламталарында, жылчыктарында жана жапкычтарында пайда болот. Резонатордук бөлүм (коко, мурун-алкым, ооз көңдөйү) кептин статикасын жана динамикасын камсыз кылат. Энергетикалык тутум (жогоруда тал-

кууланган дем алуу механизми) сөздүн күчүн жана уккулуктуулугун өндүрүү үчүн зарыл болгон аба агымынын ылдамдыгын жана санын камсыз кылат.

Мугалимдин үнүнүн өзгөчөлүктөрүнүн мүнөздөмөлөрү төмөнкүдөй:

1) үндүн күчү (дем алуунун түрүнө жараша);

2) үндүн учкулдугу (өз үнүн аралыкка жөнөтүү жана анын катуулугун жөнгө салуу жөндөмдүүлүгү);

3) үндүн ийкемдүүлүгү, кыймылдуулугу (аудиториянын курамына, кеп ишмердүүлүгү жүргүзүлүп жаткан бөлмөнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша анын бийиктигин, тоналдык деңгээлин оной өзгөртүү жөндөмдүүлүгү);

4) үндүн кеңири диапозону (анын эң жогорку жана эң төмөнкү тондун чеги менен аныкталуучу көлөмү; диапозондун тарышы кептин монотондуулугунун пайда болушуна, анын кабыл алынышын начарлатууга алып келет);

5) үндүн жагымдуу тембри (үндүн тембри – бул адамдын “үн жүзү”, үндүн боёгунан, анын ачыктыгынан жана байлыгынан, жумшактыгынан, жылуулугунан көрүнгөн үндүн жекече угулуш; адамдын үнүнүн палитрасы канчалык бай болсо, үнүнүн тембри ошончолук жагымдуу болот. Кээде табият төрөлгөндөн тартып жагымдуу тембр менен сыйлайт, бирок көбүнчө аны калыптандыруу атайын күч-аракетти талап кылат. Тембр резонаторлорго (мурун-алкым, ооз көңдөйүнүн өзгөчөлүктөрүнө) жараша болот, ошондуктан резонаторлорду өркүндөтүү менен биз үнүбүздүн тембрин өнүктүрө жана татаалдаштыра, ага жагымдуу угум бере алабыз).

Үндү оңдоого: киңкилдөөнү, чайылдоону жана башка кабыл алуу үчүн жагымсыз кубулуштарды жоюуга жардам берген көптөгөн машыгуу көнүгүүлөрү бар. Психологиялык эксперименттер көрсөткөндөй, угуучуларга, атап айтканда, окуучуларга төмөн жана ошол эле учурда уккулуктуу, жылуу үндөр көбүрөөк жагат, алар жакшыраак кабыл алынат жана таасирдүү болот. Үндү коюу, аны тарбиялоо боюнча көнүгүүлөрдү бир катар окуу куралдарынан (өзү билим алуу үчүн адабияттардын тизмесин караңыз), айрыкча театралдык ЖОЖдор үчүн окуу куралдарынан тапса болот.

“Үн гигиенасы” деген түшүнүк бар. Мугалимдик чөйрөдө үн аппаратынын оорулары өтө жогору (болжол менен 40%). Анын себептери – күнүмдүк үн стресси, үн аппаратын колдонууну билбестик, анын тубаса алсыздыгы, үн гигиенасынын эрежелерин сактабоо.

Үн аппаратын билбестик менен колдонууну мугалим айткан биринчи сөздөн эле байкаса болот, алар “калдык дем алуу” менен айты-

лат. Эгерде дем чыгаруу кыскарса, фразаларды айтпаганда да сөз айкаштарын айтуу үчүн аба жетишсиз болсо, мугалимге тез-тез дем алууга туура келсе жана үн байламталары туура эмес шартта иштесе, бул алардын эскиришине, деформациясына, кээде тырышуусуна жана жабылбоосуна, натыйжада үндүн кесипкөй эмес угулуусуна же анын такыр жок болуусуна алып келет (мындай учурларда мугалим кесиптик жактан жөндөмсүз).

Тез-тез, айрыкча нымсыз жана тазаланбаган аба менен дем алуу кекиртектин жана алкымдын былжыр чел кабыгын кургатаат жана дүүлүктүрөт, бул алардын тез-тез ооруп калышына (ангина, катар, ларингит жана фарингит) жана кайрадан үндүн угулуусунун терс өзгөрүүлөрүнө алып келет.

Үн гигиенасынын эрежелери төмөнкүдөй: үндү зарылдыксыз ашыкча чыңалтпоо, жумуш күнү аяктагандан кийин 2-3 саат узак сүйлөшүүдөн алыс болуу, эгер мындай зарылдык жаралса, мүмкүн болушунча акырын сүйлөө. Ашыкча кептик жүктөргө, жалпы эле организмдин жана алкымдын ашыра муздоосуна жол бербөө, жеке алсак, нерв болбоо, ачуу тамак-ашты, алкогольду, тамекини ж.б.у.с. кыянат пайдаланбоо керек. Кеп канчалык экспрессиялуу болсо, анын интонациясы ошончолук бай, кеп аппараты ошончолук дени сак болоорун эстен чыгарбоо керек, анткени кеп ишмердүүлүгүнүн монотондуулугунда бир эле булчундар иштейт, бул алардын ашыкча чарчоосуна жана үндүн бузулуусуна алып келет. Мугалимдин кеп ишмердүүлүгүнө коюлган маанилүү гигиеналык талап ал иштеген бөлмөдөгү абанын тазалыгына жана нымдуулугуна кам көрүү, анткени кургак жана чандуу абадан дем алуу (бордун чаңы өзгөчө зыяндуу, ал үн түйүндөрүнүн акиленишине жана алардын морттугуна алып келет) кеп аппаратын өтө тез бузуп, мугалимди өз ишинин негизги шайманынан – үнүнөн ажыратат.

Кеп техникасынын жеткилендиги мугалимдин туура дикциясын, б.а. бардык тыбыштарды орфоэпиялык жактан туура жана так айтуу билгичтигин болжойт. Дикциянын тактыгын машыктыруу үчүн да белгилүү бир көнүгүүлөрдү аткаруу талап кылынат. Кеп агымында тигил же бул үндү туура айтууну машыктырууга жол берүүчү ар түрдүү жаңылмачтарды айтуу өзгөчө майнаптуу.

Кептин темпоритмикалык мүнөздөмөсү кеп иш-аракетинин агымынын ылдамдыгы, тынымдардын жана үндүн угулууларынын алмашып турушу менен шартталат.

Темпоритмди тандоо баарлашуунун конкреттүү жагдайлары, анын максаттуу багытталгандыгы, педагогдун эмоциялык абалы менен

шартталган. Толкундануу кептин темпинин тездеши же анда узак тынымдардын пайда болушу менен, ал эми кебелбестик абалы – тескерисинче, темптин басандашы менен мүнөздөлөт.

Кептин себепсиз тездетилиши же анда «үзүк» ритмдин болушу, кеп агымынын эң күтүүсүз жерлеринде негизсиз тынымдардын болушу мугалим үчүн жол берилгис көрүнүш. Кептин «үзүк ритми» жана себепсиз тездеши кээде жаман адат катары, туура эмес фоникалык дем алуунун кесепети катары пайда болот, көбүнчө өзүнө, баяндалган материалды өзүнүн билүүсүнө ишенбөөчүлүктүн ж.б.у.с. кесепети болуп саналат. Темпоритмдин бузулушу кооптуу, анткени бардык окуучулар мугалимдин айткандарынын маанисин түшүнө бербейт, угуучулардын эмоциялык жана интеллектуалдык жактан бөгөттөлүүү пайда болот. Мугалим, албетте, борбордук нерв тутумунун өзгөчөлүктөрүнө, мүнөзүнө, эмоциялык абалына жараша өзүнүн кебинин жекече темпоритмине укуктуу. Бирок педагогикалык кептин темпоритмине карата жалпы талаптар бар. Алардын эң негизгиси окуучулардын жаш курагын жана ага байланыштуу таанып билүү процесстеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу. Кичинекей мектеп окуучулары үчүн мугалим мүнөтүнө 40-60 сөздөн, жаш өспүрүмдөр үчүн - 60-100, жогорку класстын окуучулары үчүн - 80-120 сөздөн ашпаган ылдамдыкта сүйлөөсү керек. Экинчи талап – кептин ритмикасынын салмактуулугу, сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн семантикалык маанилерине ылайык ритмикалык тынымдарды колдонуу.

Угулган кепти кабыл алуу фразалык басым, тынымдар менен шартталган. Басымдын жардамы менен керектүү лексикалык акценттер жасалат. Сүйлөөчүнүн дем алуусуна жол берүүчү физиологиялык кызматынан тышкары, тыным айтымды тартиптештирип, аны маанилик бөлүктөргө бөлүп, өтө маанилүү маалыматка көңүл бурдуртууга жөндөмдүү.

Мугалим окуучулар менен сүйлөп жатканда гана эмес, экспрессиялуу унчукпай турганда да баарлашарын унутпашыбыз керек. Эгерде класста ызы-чуу, дүүлүгүү бар болсо, сценадагы актердой экспрессиялуу унчукпай, тынымды кармай билүү керек. Мугалимдин узакка созулган унчукпоосу кээде класста тартипти орнотуунун ишенимдүү каражаты катары кызмат кылат.

Окуучулар негизин кеп техникасы түзгөн педагогдун кептик жүрүм-турумунун майда-чүйдөсүнө абдан сезимтал келишет. Атайын изилдөөлөр көрсөткөндөй, педагогикалык ЖОЖдун студенттеринин көпчүлүгү ага начар ээлик кылышат, айрымдары гана хор жана драма ийримдерине катышып, өздөрүнүн кеп техникасын калыптандырышат.

Ал эми дээрлик бардыгы кеп техникасы жөнүндө теориялык материалдарды билишпейт, өзүнүн келечектеги кесибиндеги анын мааниси тууралуу ойлонушпайт. Лекцияда көрсөтүлгөндөй, жок дегенде кеп техникасынын жана жалпы эле педагогикалык техниканын негиздерине ээлик кылбай туруп, мугалим болуу мүмкүн эмес. Кынапталган педагогикалык техникага ээлик кылган мугалим гана өз ишинде кесиптик бийиктиктерге жете алат.

Адабияттар

1. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 189 с.
2. Ильин Е. Н. Шаги навстречу: Из опыта работы учителя. – М., 1986.
3. Леви В. Искусство быть собой. – Изд. обновл. – М.: Знание, 1991. – 256 с.
4. Львова Ю. Л. Творческая лаборатория учителя: Из опыта работы. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1985. – 158 с.
5. Макаренко А. С. О воспитании / Сост. и авт. вступ. статьи В. С. Хелемендик. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
6. Мындыкану В. М. Педагогическая техника и мастерство учителя. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 197 с.
7. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособ. для пед. спец. высш. учеб. заведений / И. А. Зязюна, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тарасевич и др.; Под ред. И. А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
8. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Минск: Бел. наука, 1998. – 319 с.
9. Савостьянов А. И. Техника речи в профессиональной подготовке учителя. – М., 1999.
10. Станиславский К. С. Моя жизнь в искусстве / Печатается по тексту 1 т. Собр. соч. К. С. Станиславского. – М.: Искусство, 1972. – 533 с.
11. Учителю о педагогической технике / Под ред. Л. И. Рувинского. – М.: Педагогика, 1987.

II БӨЛҮМ. ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨЗ АРА АРАКЕТТЕШҮҮ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

5-лекция. Мугалимдин кеби анын кесиптик өз ара аракеттешүүсүнүн негизги каражаты катары

Планы:

1. “Педагогикалык кеп” түшүнүгүнүн маңызы, педагогикалык кептин негизги кызматтары
2. Педагогикалык кептин формалары
3. Мугалимдин кебинин өзгөчөлүктөрү. Педагогдун кебине коюлуучу талаптар
4. Педагогикалык кепти калыптандыруунун жана өркүндөтүүнүн жолдору

1. «Педагогикалык кеп» түшүнүгүнүн маңызы, педагогикалык кептин негизги кызматтары

Педагогикалык ишмердүүлүктүн негизги шайманы мугалимдин сөзү, анын кеби болуп саналат. Бирок, биз буга чейин педагогдун кеп техникасы жөнүндө гана сөз кылганбыз (техника, технологиялууулук жалпысынан – бул белгилүү бир ишмердүүлүктүн этаптуулугун ишке ашырууга жол берүүчү белгилүү бир ыкмаларга, жол-жоболорго, операцияларга ээлик кылуу). Кептин техникасы деп орфоэпиялык жактан туура айтуунун ыкмаларына ээлик кылуу түшүнүлөт. Педагогикалык кеп кептин техникасына караганда кыйла кеңири түшүнүк.

Мугалимдин кеби окуу-тарбия ишмердүүлүгүн жүргүзүүнүн негизги каражаты катары – техникалык жактан туура айтуу менен гана чектелбеген татаал жана көп кырдуу көрүнүш. Мугалим педагогикалык кепке ээлик кыларын көрсөтүп, биз ал мазмундуу, ырааттуу жана элестүү, эмоциялуу сүйлөй турганын, өзүнүн лексикалык байлыгын, кеп маданиятын көрсөтөрүн эске алабыз.

Мугалимдин сөзү бүтүндөй окуу-тарбия процессин тепчип өтөт. Ар кандай аудиовизуалдык каражаттар жана маалыматтык технологиялар жалпы элдин турмушунда, анын ичинде билим берүү процессинде кеңири колдонулуп жаткан азыркы учурда мугалимдин жандуу сөзүн эч кандай техникалык каражат алмаштыра албайт деген ой улам көбүрөөк түшүнүү табууда. Муну төмөнкү жоболор далилдейт:

1) педагогдун сөзү класста оң эмоциялык-психологиялык климаты калыптандыруунун негизинде жатат, педагогикалык процесстин ка-

тышуучуларынын ортосундагы баарлашуунун мүнөзүн, алардын мугалимге болгон ишенимин аныктайт;

2) окутууда мугалимдин сөзү өзгөчө орунду ээлейт. Эгерде мугалим өткөрүүсү болуп саналган окуу материалын окуучу сабакта кабыл албаса, анда анын мазмуну же такыр эле сиңирилбейт, же окуучуга көп күч-аракет жана убакыт жумшап, өз алдынча билим алууга аргасыз болот, бул ашыкча окуу жүктөмүнө алып келет;

3) мугалимдин сөзү окуучулар тарабынан тууроо үчүн үлгү, эталон катары кабыл алынат жана эсинде сакталат. Мугалим математик, физик, адабият мугалими же дене тарбия мугалими экендигине карабастан окуучуларды өз кебинин үлгүсүндө сүйлөөгө үйрөтөт. Мугалимдин кептик ишмердүүлүгүндөгү кемчиликтер окуучунун кебин калыптандырууга гана зыян келтирбестен, мугалимдин кесиптик беделине да шек келтирет. Аброю жок педагог – бул педагогикалык кесипте нонсенс.

Жогоруда саналып өткөн жоболор педагогикалык кеп – педагогикалык ишмердүүлүктөгү өзгөчө көрүнүш, ал мугалимдин кесиптик чеберчилигин калыптандырууда жана өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт деген тезисти тастыктайт.

Педагогикалык кепти калыптандыруу маселелери педагогикалык теорияда ар кандай багыттарда каралат:

- мугалимдин эмгегинин жана инсанынын психологиясында (Н. Н. Гоноболдин, Н. В. Кузьмина, А. И. Щербаков ж.б.);
- педагогикалык баарлашууну уюштуруу проблемасын чечүүдө (А. А. Леонтьев, И. В. Страхов, В. А. Кан-Калик, И. И. Рыданова, Н. А. Березовин ж.б.).

Мугалимдин кесиптик кебинин теориялык негиздери чечендик өнөрдүн теориясында (Е. Н. Ножин, В. П. Чихачев ж.б.), адабий тилдин ченемдерин иштеп чыгууда (Н. П. Вербова [2], Т. А. Ладыженская [8], Н. И. Формановская [15] ж.б.) түптөлгөн.

Бул аймактардагы илимий изилдөөлөрдүн натыйжалары педагогикалык кептин маңызын жана негизги кызматтарын аныктоого жол берет.

Педагогикалык кеп деп мугалимдин оозеки кеби түшүнүлөт, ага жалпы маданий талаптардан тышкары кесиптик талаптар коюлуп, аларды эске алуу окутуу жана тарбиялоо милдеттерин чечүүнү камсыз кылат.

Мугалимдин оозеки кеби окуучулар жана педагогикалык процесстин башка катышуучулары менен вербалдык жана вербалдык эмес мамилелердин татаал процесси, ошондуктан «мугалимдин коммуника-

циялык жүрүм-туруму» түшүнүгү «педагогикалык кеп» түшүнүгү менен тыгыз байланышта (И. И. Рыданова). Коммуникациялык жүрүм-турум – бул жөн гана кеп ишмердүүлүгү, мугалимдин белгилүү бир маалыматты айтуусу эмес, окуучулар менен баарлашуу процессинде эмоциялык оң климатты түзүүгө таасир этүүчү мугалимдин кепти уюштуруусу жана ага ылайыктуу жүрүм-туруму. И. И. Рыданованын пикири боюнча, «окуу-тарбиялык таасирдин ийгилиги педагогдун баарлашуунун предметин жана аны уюштуруунун методикалык кылдаттыктарын канчалык жакшы өздөштүргөнүнөн гана эмес, анын окуучулар менен жалпы тил таап, байланыш түзө алганынан да көз каранды. Мугалимдин предметтик мугалим жана тарбиячы катары кесиптик ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугу «өз ара сүйлөшүү» жүргүзүү билгичтиги менен шартталган» [13, 132].

Коммуникациялык жүрүм-турум сабакта жана башка педагогикалык жагдайларда өз ара аракеттешүүгө үндөсө, иштиктүү атмосфераны түзсө, өз ара аракеттешүүнүн катышуучуларында терс психологиялык жагдайларды чакырбаса жемиштүү болуп саналат.

Жемишсиз коммуникациялык жүрүм-турум бар. Бул мугалимдин баарлашууну «жабуучу», окуучулардын ички, жабык, ал эми кээде ачык четке кагуусун пайда кылган жүрүм-туруму. Мугалимдин мындай жүрүм-туруму мугалимдердин практикалык ишмердүүлүгүндө көп жолукса да, педагогикалык эмес жүрүм-турум деп эсептелет. Мындай учурларда кеп мугалимдин кесипкөйлүгүнүн жоктугу жөнүндө болот, бирок жемиштүү коммуникациялык жүрүм-турумдун билгичтиктери менен көндүмдөрүнө ээ болбогон мугалимдер жакшы предметтик мугалимдер болушу толук мүмкүн. Ошентсе да коммуникациялык жүрүм-турумдун жемиштүүлүгү жана өнүккөн педагогикалык кеп менен бекемделбеген предметти жана аны окутуунун методикаларын билүү педагогдун окутуучу-тарбиялоочу ишинин натыйжалуулугун камсыз кыла албайт.

Мугалимдин кебинин, коммуникациялык жүрүм-турумунун өндүрүмдүүлүгү көбүнесе бул кубулуштарды тутум катары билүү жана анын негизги белгилерине ээлик кылуу менен шартталган. Педагогикалык кеп коммуникациялык жүрүм-турумдун негизи катары төмөнкү белгилик тутумдар менен берилет:

- сөз, анын лексикалык, маалыматтык мааниси (лингвистикалык тутум);
- кептик интонация, андан окуучулардын мугалим айтып жаткан нерсеге болгон мамилеси гана эмес, айтылган сөздөрдүн мааниси да көз каранды (паралингвистикалык тутум);

– мимика, пантомимика, мугалимдин айткандарын коштойт (кинетикалык тутум).

Ушул үч белгилик тутумдардын бирдиктүүлүгү жана жогорку сапаты мугалимдин кебин педагогикалык мааниде натыйжалуу кылат, б.а. аны кесиптик ишмердүүлүктүн майнаптуу каражатына айлантат.

Педагогикалык кеп кызматтык көп түрдүүлүккө ээ. Анын эң маанилүү кызматтарына төмөнкүлөр киришет:

1. Педагог менен анын тарбиялануучуларынын ортосунда өз ара аракеттешүүнү камсыз кылуу, педагогикалык баарлашууну уюштуруу. И. И. Рыданова ушул аспектиде мугалимдин кептик жүрүм-турумунун психотерапевттик кызматын карайт. Ал аны бөлүп көрсөтүүнү мектептеги ар бир баланын жашоосу эмоциялык чыңалуу менен мүнөздөлөөрү менен негиздейт, ал жагымсыз стресстик кырдаалдарда окуучуга психологиялык травма алып келип, дидактогенияны (мугалимден, окуудан, мектептен коркууну) пайда кылышы мүмкүн. Педагогдун мектеп окуучусу менен достук, достук маанайда, жакшылык каалаган жана ишеничтүү сүйлөшүүсү психотерапевттик майнапка ээ болот.

«Мугалимдин сөзүнүн дарылык күчү, - деп ырастайт И. И. Рыданов, - ал тынчтандырууга, шыктандырууга, инсандын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүн активдештирүүгө, оптимисттик дүйнө көрүмүн калыптандырууга жөндөмдүү экени менен байланышкан» [13, 95];

2. Окуучулардын илимий-дүйнө көрүмдүк элестетүүлөрүн, окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүнө мотивациясын, окууга, мектепке, жалпы эле мугалимдерге оң мамилесин калыптандыруу максатында мугалимдин кеп аркылуу алардын аң-сезимине жана сезимдерине оң таасир кылуусу;

3. Педагогикалык кеп мугалимдин окуу материалын толук баалуу баяндоосун, окуучулардын күчтүү предметтик билимдерин калыптандырууну шарттайт;

4. Ал мектеп окуучуларынын окуу-таанып билүү жана башка ишмердүүлүктөрүнүн түрлөрүн сарамжалдуу уюштурууга көмөк көрсөтөт.

Мугалим окуучулар менен өз ара аракеттешүүдө кептин жардамы менен чечүүчү милдеттер мына ушундан келип чыгышат:

- окуучуларга маалымдоо, алардын интеллектин өнүктүрүү жана байытуу;
- окуучулардын сезимдерине таасир кылуу, аларда билимдерге карата оң мамилени калыптандыруу;
- окуучуларды алган билимдеринин негизинде ишмердүүлүк кылууга түртүү.

2. Педагогикалык кептин формалары

Мугалимдин оозеки кеби эки түрдө – монологдо (монологдук кеп педагогдун мектеп лекциясын окуу процессинде, түшүндүрүүсүндө, чечмелөөсүндө, баалоочулук айтымдарында берилген) жана диалогдо (маектешүүдө, талкууда, талаш-тартышта, диспутта) жашайт.

Бул формалар мугалимдин кесиптик кебинде бирдей маанилүү жана бирдей колдонмолуу, бирок диалогдук формалар баары бир артыкчылыкка ээ. Педагогикалык кептин жана педагогикалык коммуникациянын көптөгөн заманбап изилдөөчүлөрү диалогизмди окутуунун жана тарбиялоонун эң маанилүү принциби деп эсептешет. Бул принцип азыркы этапта бүткүл постсоветтик мейкиндикте, демек, мектептерде болуп жаткан демократиялаштыруу процесстери менен шартталган. Педагогикалык процесстеги диалогизм принциби биздин өлкөдө акыркы он жылдыктарда кабыл алынган окутуунун жана тарбиялоонун субъект-субъектилик парадигмасы менен аныкталат. Мындан тышкары, өткөн кылымдын аягында болуп өткөн жана бүгүнкү күндө да уланып жаткан социалдык-маданий өзгөрүүлөрдү эске алуу менен балдарды окутуу жана тарбиялоо зарылдыгына байланыштуу окумуштуулар жана практик мугалимдер тарабынан иштелип чыккан инновациялык билим берүү технологиялары мугалим менен окуучунун диалогдук өз ара аракеттешүүсүнө эсептелген.

«Билгичтик менен уюштурулган диалог, - деп жазат И. И. Рыданова, - мугалимге көп түрдүү педагогикалык милдеттерди чечүүгө, өз ара түшүнүшүүнү орнотууга, талкууланып жаткан проблемаларды чечмелөөдө ар кандай мамилелерди аныктоого, жеке турумду эркин тандоо кырдаалын түзүүгө, кайтарым байланыштын негизинде өз иш-аракеттерине өз убагында оңдоолорду киргизүүгө жол берет» [13, 105].

Педагогикалык кептин өзгөчө маанилүү диалогдук формасы маектешүү болуп саналат. Дидактикалык маектешүү – окутуунун эң маанилүү усулу. Ага даярдануу тематиканын, суроолор тутумунун, болжолдуу жооптордун ойлоштурулушун камтыйт. Суроону коюу өнөрү – педагогикалык кептин эң маанилүү аспектиси. Окуу-тарбия процессинде негизинен окуучулар кабыл алган жана өздөштүргөн маалыматты кайра өндүрүүгө эмес, алардын ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүн активдештирүүгө багытталган суроолор коюлушу керек. Мугалимдин суроосу окуучунун оюн ойготуп, кызыгуусун жаратууга тийиш. Суроо берүүдө «эмне?», «кайда?», «качан?» дегендей эмес, “эмне үчүн?”, “эмне себептен?”, “кантип?”, “эмнеге?” деген сыяктуу сурама ат атоочторду колдонгон жакшы.

Суроолорду коюу өнөрүндө “ачык суроолорду” түзө билүү маанилүү, ал кыска так жоопторду эмес, узак ой жорууларды жана жүйөөлүү жоопторду талап кылат. Окуучулар мугалимдин стандартсыз суроолорун кызыгуу менен кабыл алышат, алардын жооптору окулуп жаткан материалдын күтүүсүз кырларын ачышат жана окуучуларды ачылыштын кубанычына бөлөшөт.

Сабакта окуучулар менен диалогдук баарлашуу процессинде мугалимге мүмкүн болушунча ишке тиешесиз, өзгөчө тартипти бузуунун (педагог чыр-чатактуу кырдаалды талдоо процессинде кааланбаган тартиптик жагдайлар келип чыгарын өзү аныктоого тийиш), аткарылбаган үй тапшырмаларынын себептерин аныктоого багытталган ашыкча маектешүүдөн, педагогдун үйдөгү проблемалары жөнүндө сүйлөшүүдөн ж.б.у.с. качуусу кажет. Окуу убактысынын эсебинен окуучулар менен жеке мамилелерин тактоо же үйдөгү проблемаларын айтуу окуу-тарбия процессин уюмжашкандыктан айрылтып эле койбой, мугалим менен окуучулардын ортосундагы мамиленин мүнөзүнө терс таасирин тийгизип, мугалимдин беделине шек келтирет.

Биз буга чейин педагогиканын теориясынын, жеке алсак, дидактиканын алкагында педагогикалык кептин монологдук формаларынын мазмунунун жана педагогикалык негиздеринин мүнөздөмөлөрүн окуп-үйрөнгөнбүз, анда мектеп лекциясын өткөрүүнүн, түшүндүрүүнү уюштуруунун маңызы жана дидактикалык негиздери жөнүндө кеп болгон.

3. Мугалимдин кебинин өзгөчөлүктөрү. Педагогдун кебине коюлуучу талаптар

Педагогикалык кеп мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүндө өз алдынча жашаган кубулуш катары, педагогикалык чеберчиликти калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн шарты катары өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө, б.а. анын педагогикалык маңызын жана мазмунун аныктаган айырмалуу касиеттер менен сапаттарга ээ болот. Аларга төмөнкүлөр киришет:

- 1) ачыктыгы, аудиторияга багытталгандыгы;
- 2) аудиовизуалдуулугу;
- 3) импровизациялангандыгы.

Эл алдында сүйлөө – демек алар угуучулардын аң-сезиминде жана жүрөгүндө белгилүү бир фактылар түрүндө гана эмес, баалуулуктук багыт алуулар катары да үн кошуу тапкандай кылып өз ойлорунду баяндоо, жүйөөлөрдү келтирүү. Угуучуларга кайрылгандыгы менен мүнөздөлгөн кеп ачык болуп саналат, ал аудиторияга багытталган, конкреттүү адамдарга даректелген. Окуучулар менен иштөө процессинде алардын бардыгына кайрылып, педагог ар бирин жекече кө-

рүүгө, жан ар бирине жекече өз сөзүн даректөөгө тийиш. Бул жагдай мугалимден визуалдык байланышка ээлик кылууну жана окуучулар менен «көзмө-көз» иштөөнү талап кылат.

Педагогикалык кептин ачыктыгы, аудиторияга багытталгандыгы анын эң маанилүү бөтөнчөлүгү катары төмөнкүлөрдүн зарылдыгын шарттайт:

а) мугалимдин окуучулардын жекече касиеттерин жана сапаттарын, класстык жамааттын өзгөчөлүктөрүн жакшы билүүсү, өз сөздөрүнүн жалпы баарына жана жекече ар бир окуучуга жекече таасирин алдын ала божомолдоо билгичтиги;

б) мугалимдин өзү айтып жаткан нерсеге өзүмдүк мамилеси, б.а. айтымдарынын инсандык боёлгондугу;

в) диалогду уюштуруу билгичтиктери жана көндүмдөрү (мугалим педагогикалык кептин монологдук формасын колдонгон учурда дагы). Диалогдуулукка айтымдарды-кайрылууларды («келгиле, элестетели», «силер эстеп калгандай» ж.б.у.с.), эмоциялуу-экспрессиялуу сөздөрдү, риторикалык суроолорду колдонуп жетишүүгө болот.

Педагогикалык кептин бөтөнчө белгиси катары аудиовизуалдуулук мугалимдин айтканын окуучулардын угуу гана эмес, көрүү аркылуу да кабыл алуусун билдирет. Сөз, анын мааниси жана интонациясы угуу аркылуу кабыл алынат (педагогикалык кептин лингвистикалык жана паралингвистикалык белгилик тутуму). Педагогдун скепстик ишмердүүлүгү процессинде окуучулар айтымды коштогон мугалимдин мимикасын жана пантомимикасын, анын жүрүм-турумунун эмоциялык экспрессиялуулугун көрүп кабыл алышат (педагогикалык кептин кинетикалык белгилик тутуму).

Бул өзгөчөлүк мугалимден кептик ишмердүүлүк процессинде өзүнүн тышкы кебетесин, окуучулар менен баарлашууну көзөмөлдөө, ошондой эле угуучулардын реакциясын туура кабыл алуу билгичтиктерин (социалдык перцепциянын билгичтиктерин) өнүктүрүүнү талап кылат.

Педагогикалык кептин маанилүү өзгөчөлүгү катары анын импровизациялангандыгы каралат.

Импровизация (французча – improvisation, итальянча – improvisazione, латынча – improvisus – күтүүсүз, капыстан) кандайдыр бир нерсени түздөн-түз ишмердүүлүк учурунда жаратуу [БСЭ, с. 478]. Педагогдун сөзү импровизацияланган, б.а. түздөн-түз конкреттүү педагогикалык кырдаалда түзүлөт, ал дайыма эле мерчемделген болбойт. Мугалимдин кесипкөйлүгүнүн деңгээлин дал ушул өзгөчөлүк аныктайт, анткени илгери Сократ айткан: «Сүйлөчү, мен сени көрөйүн».

Мугалимдин кептик импровизациясы – бул көп манаилүү түшүнүк, анын төмөнкүдөй маанилерин аныкташат:

1) бул окуу (же кандайдыр бир башка) материалды сөзмө-сөз кайра өндүрүү эмес, ал эми аны мазмунун тандоону, баяндалгандын көлөмүн жана ыраатын ойлоштурууну, кептик ишмердүүлүктүн алдында айтымдардын жалпы тонунун мүнөзүн, айрым интонациялык учуруларын, кептин ритмикасын жана темпин аныктоону караштырган чоң алдын ала даярдыктын негизинде аны эркин баяндоо;

2) педагогдун кептик импровизациясы – бул жалпы ишмердүүлүктүн шарттарында туулган, даярдалбаган, көз ирмемде пайда болгон кеп. Педагогикалык импровизация – бул мугалимдин окуучулар менен өз ара аракеттешүү учурунда алардын конкреттүү иш-аракеттерине, көрүнүүлөрүнө жана сөздөрүнө токтоосуз жооп кайтаруусу.

Кептик импровизацияны биринчи даг, экинчи дагы түшүнүү мугалимдин кеби чыныгы педагогикалык мүнөзгө ээ болуп калган шарттарды аныкташат. Аларга төмөнкүлөр киришет:

- окутуу предметин (окуу материалын эркин билүү), психологиялык-педагогикалык теорияны, окутуу жана тарбиялоо методикаларын жакшы билүү;
- жалпы маданиятынын жогорулугу (кеп, жүрүм-турум, баарлашуу, тышкы кебете ж.б.у.с. маданияты);
- класстык жамааттын өзгөчөлүктөрүн жана ар бир окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн өзүнчө изилдөөгө жана диагностиканын натыйжаларына таянып, педагогикалык кепти, баарлашууну курууга жол берүүчү психологиялык-педагогикалык диагностиканын усулдарына ээлик кылуу;
- педагогикалык процессте божомолдонгон кырдаалдарды түзүүгө жана аларда аракеттенүүгө жол берүүчү жакшы өнүккөн педагогикалык туюм жана кыялдануу.

В. А. Слостенин «Кесиптик даярдоо процессинде советтик мектептин мугалиминин инсанын калыптандыруу» деген китебинде, импровизациялангандык – бул талдоочулук жана интуитивдик ой жүгүртүүнүн, мурунку тажрыйбанын, мурда алынган билимдердин жана педагогикалык милдеттерди жемиштүү чечүүнүн кээ бир үйрөнүлгөн алгоритмдеринин айкалышына таянган педагогикалык кептин бөтөнчө өзгөчөлүгү» деп ырастайт [с. 165]. Бул айтымды толук өлчөмдө мугалимдин кептик импровизациясына таандык кылууга болот, ошондуктан педагогикалык кепти калыптандыруунун маанилүү шарты педагогдун мугалимдик иштин терең кептик билимдеринин жана практика-

лык тажрыйбасынын негизинде талдоочулук ой жүгүртүүнү жана педагогикалык туумду иштеп чыгуусу болуп саналат.

Мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн эң маанилүү шайманы, каражаты катары педагогикалык кептин айкындалган маңызына, кызматтарына, формаларына жана өзгөчөлүктөрүнө ылайык ага коюлуучу талаптар аныкталган:

– мазмундуулугу (педагогдун кеби мааалыматтуу, жашоо менен байланышкан, окуучулардын жеке тажрыйбасын байыткан фактылык илимий материалга каныккан болууга тийиш);

– кептин сабаттуулугу жана лексикалык байлыгы;

– ырааттуулугу жана жеткиликтүүлүгү (жеткиликтүүлүк мугалимдин айтымдарынын тактыгы жана жөнөкөйлүгү маанисинде гана түшүнүлбөйт, аларды мектеп окуучуларынын жаш курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлаштыруу билгичтиги эске алынат);

– техникалык кынапталгандыгы (дем алуунун жана үндүн коюлгандыгы, так дикция, кептин оптималдуу темпи жана ритми);

– интонациялык экспрессиялуулук, эмоциялуулук жана элестүүлүк (кептин элестүүлүгү сөз менен курчап турган турмуш чындыгынын предметтери менен кубулуштарынын көрсөтмөлүү-сезимдүү элестерин, сүрөттөрүн түзүү жөндөмдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Элестүүлүк кепте көрүмдүк, угумдук, даам-жыт билгичтик жана башка элестүүлөр түрүндө көрүнөт. Көрүмдүк элестетүүлөрдү чакырган сөздөр менен айтымдар эң чоң элестүүлүккө ээ болушат. Мугалим окуучулар кеп болуп жаткан нерсени “көргөндөй” кылып сүйлөгөндү үйрөнүшү кажет. Ал үчүн элестүү тилдик каражаттарга ээлик кылуу, кепте салыштырууларды, эпитеттерди, метафораларды, жандандырууларды ж.б.у.с. орундуу жана эркин колдонуу керек);

– кептин орундуулугу (педагогдун кеп ишмердүүлүгү жүзөгө ашырылып жаткан аудиторияны билүүсү, анын өзгөчөлүктөрүн жана жагдайларын түшүнүү, кептин мазмунун, кептик каражаттарды, белгилүү бир коммуникациялык иш-аракеттерди тандоону болжойт);

– педагогдун кебине коюлган маанилүү талапы – анын адабийлиги (мите сөздөрдү жана вульгаризмдерди колдонбоо) жана кептик этикетти сактоосу (бөтөнчө, кесиптик стереотиптер тутумун, туруктуу баарлашуу формулаларын колдонуу) болуп саналат. Педагогикалык кептик этикеттин негизин окуучулардын жаш курагына, жетишүүсүнө жана жүрүм-турумуна карабастан аларга жакшылык каалоочу, сылык кайрылуу түзөт. Педагогикалык этикет мугалимди кептин конкреттүү даректелгендигине милдеттендирет. Берилген маалыматтын кайрылуусунун аныкталбагандыгы (формасы боюнча да,

мазмуну боюнча да) угуучуларга аны жекече маанилүү катары кабыл алууну кыйындатат.

Мугалимдин үчүн суроолорду этикалык жактан сабаттуу түзүү, жооп берүү жана жоопторду түшүндүрүү, баалоочулук пикир айтуу билгичтиги кесиптик жактан маанилүү.

Мугалимдин кебине карата жогоруда айтылган талаптар өңүтүндө мугалимдин эркин билдирүү, талаптарды коюу маданияты принциптүү мааниге ээ. Мугалим үчүн ченем – түз (кээде категориялуу) талап эмес, ал эми чакыруу, өтүнүч, кеңеш, каалоо, эскертүү ж.б.у.с. Педагогдун кебинде ар түрдүү сылыктык формулалары болушу милдеттүү: “сураныч”, “жакшы бол”, “кыйынчылык келтирбесе”, “өтүнөм”, “кызматын үчүн ыраакмат”, “кечиресиң” ж.б. Педагогдун кебине карата бул талаптын маанилүүлүгү (айтмакчы, жогоруда айтылгандардын бардыгынын тең) анын кептик жүрүм-туруму окуучулар жана педагогикалык процесстин башка катышуучулары үчүн эталон болууга чакырылгандыгы менен шартталган.

4. Педагогикалык кепти калыптандыруунун жана өркүндөтүүнүн жолдору

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, педагогикалык кеп бир эле учурда мугалимдин кесиптик чеберчилигинин эң маанилүү элементи да, анын кесипкөйлүгүн калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн шарты да болуп саналат.

Экспрессиялуу, мазмундуу кеп педагогго дидактикалык милдеттерди ийгиликтүү чечүүгө, жамааттык эстетикалык толгонуу атмосферасын, коммуникациялык кырдаалды түзүүгө жардам берет, мында окуу баарлашуусу көркөм логиканын мыйзамдарына баш ийет.

Тилекке каршы, көптөгөн жаңы баштаган мугалимдердин (кээде балдар менен бир топ убакыт иштегендердин) кеби логикасыздыктан же маанилик басымдарга ашыкча жүктөлгөндүктөн кургак, монотондуу, бүдөмүк жана түшүнүксүз болот. Анда сөздөрдүн логикалык борборлордун айланасында так маанилик топтолушу жок. Мазмундун логикасынан эмес, жөн гана дем алууну туура бөлүштүрө албагандыктан, фразанын айрым бөлүктөрүнүн ортосундагы интонациялык байланыштын жоктугунан келип чыккан эркин тынымдар, окуучулардын педагогикалык кепке ээлик кылбаган мугалимдердин оозеки айтымдарынын маанисин түшүнүүсүнө жолтоо кылат. Мугалимге окуу материалын педагогикалык импровизация шарттамында тариздөө үчүн сөз байлыгы жетишсиз, же кептин дикциялык тактыгы жок болгон жагдайлар да сейрек эмес. Начар дикция угуучуларга кандай таасир калтырганы жөнүндө, К. С. Станиславский «Көркөм өнөрдөгү менин жашоом» аттуу

эмгегинде өтө элестүү айткан: «Тамгалары алмаштырылган сөз мага... ооздун ордуна кулагы, кулактын ордуна көзү, мурундун ордуна манжасы бар адамдай сезилет. Башталышы будаланган сөз башы жалпак кишидей. Аягы бүтпөгөн сөз, буту кесилген адамды эске салат... Сөз биригип, бир формасыз массага айланганда, мен балга түшкөн чымындарды эстейм» [с. 234].

Болочок мугалим педагогикалык кепти өнүктүрүүнүн жана өркүн-дөтүүнүн төмөнкү жолдорун билиши керек:

- өз кебинин өзгөчөлүктөрүн, анын артыкчылыктарын жана кемчиликтерин изилдөө;
- педагогикалык кепке карата эталондук талаптарды жана кесиптик даярдоо процессинде өзүнүн кептик билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн өнүгүү деңгээлинин ушул эталондор менен байланышын изилдөө;
- кеп маданиятын өнүктүрүү боюнча иш (сөз байлыгын топтоо, өз кебинин адабий тилдин ченемдерине шайкештигин иштеп чыгуу. Мында көркөм адабиятты окуу, ар кандай тилдик сөздүктөр менен иштөө, сөз чеберлеринин эталондук айтымдарын угуу, ырларды жаттоо ж.б.у.с. өзгөчө роль ойношот);
- интонациялык байлык, элестүүлүк жана экспрессиялуулук боюнча кептин экспрессиялуулугунун билгичтиктери менен көндүмдөрүнүн өнүктүрүү (өзүнүн айтымдарынын магнитофондук жазууларын угууда өзүнүн интонацияларына байкоо жүргүзүү, айрым материалды баяндоону педагогдун кебинин экспрессиялуулугуна коюлган талаптарга ылайык түзүүгө аракет кылуу; көркөм окуунун чеберлеринин, актерлордун, теле алып баруучулардын бай тажрыйбасын изилдөөнүн негизинде айтымдарды интонациялоо билгичтигин, алардын элестүүлүгүн иштеп чыгуу ж.б.у.с.);
- педагогикалык баарлашуу чөйрөсүндөгү кесиптик-педагогикалык талаптарга, коммуникациялык жөндөмдүүлүктөргө, социалдык орнотмолорго жооп берген өзүмдүк коммуникациялык жүрүм-турум стилин калыптандыруу (баарлашуудагы өзүнүн социалдык турумун аныктоо, өзү үчүн төмөнкүнү айкындоо маанилүү: баарлашуудагы өнөктөш ким болуп саналат – анын максатыбы же каражатыбы? Сиз баарлашуу процессинде өз маанайыңызды башкарасызбы, баарлашуу процессинде сиздин социалдык турумуңуз тышкы кебетеден кандай көрүнөт? Адамдар сизди түшүнөбү, жана сиз аларды түшүнөсүзбү?);
- педагогикалык кепке (талдоочулук жана элестүү ой жүгүртүүгө, кыялданууга, ассоциациялык эс тутумга ж.б.у.с.) ээлик кылуунун

өбөлгөлөрү болуп саналган өзүнүн жалпы психофизикалык өзгөчөлүктөрүн өнүктүрүү, ошондой эле дем алууну жана үндү коюу, дикциянын тактыгын, кептин оптималдуу темпин жана ритмин иштеп чыгуу үчүн атайын машыгууларды аткаруу.

Ар кандай илимде, көркөм өнөрдө жана иште болгон сыяктуу эле, педагогикалык кепке ээлик кылууда эң жакшы ийгиликке тиешелүү шык-жөндөм ыйгарылгандар эмес, өзүнүн үстүнөн көп иштегендер жетише алышат. Педагогикалык техниканын талабына ылайык, сабаттуу, түшүнүктүү сүйлөө – дээрлик ар бир мугалим үчүн реалдуу. Бирок окуучуларын сөзү менен арбап, дагы көркөмүрөөк, ынанымдуураак сүйлөө – артист педагогдордун үлүшү, алар сөздү сүрөтчү кистини кандай колдонсо ошондой колдонушат: бул педагогдор сөз байлыгынын, элестүү тилдик каражаттарынын көп түрдүүлүгүнүн, жемиштүү коммуникациялык жүрүм-турумунун (мимиканын, пантомимиканын ж.б.у.с.) жардамы менен керемет сүрөт тартышат. Андай мугалимдердин кеби ар дайым көркөмдүктү алып жүрөт, ал окуучулардын эстутумунда элес, сүрөт катары сакталат. Мындай учурларда биз педагогдун кептик артистизми жөнүндө айтабыз. Кептик артистизм – бул кепте жогору интеллектуалдуу жана энергиялуу педагогдун чыгармачыл инсанынын жаркын көрүнүүсү. Демек, мугалимдин педагогикалык кебинин калыптануусунун жана өркүндөөсүнүн негизги жолу – бул аны ар тараптуу жана гармониялуу инсандык өнүктүрүү жолу.

Адабияттар

1. Вейсс Ф. Р. Об искусстве говорить. – Минск, 1994. – С. 165–180.
2. Вербовая К. П. Искусство речи. – М., 1977. – С. 122–180.
3. Гришечкина Е. Н., Сильванович Л. Э. Качества хорошей речи // Народная асвета. – 1990. – № 1. – С. 21–24.
4. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – М., 1980.
5. Груца А. П. Лингвистычная падрыхтоука студэнтау // Народная асвета. – 1988. – № 5.
6. Зорина Л. Я. Слово учителя в учебном процессе. – М.: Знание, 1984 (Новое в жизни, науке и технике. – № 3).
7. Каляда А. Жывое слова настаўніка – сродак выхавання, адукацыі, навучання // Беларуская мова і літаратура у школе. – 1989. – № 6.
8. Ладыженская Т. А. Живое слово. – М., 1987.
9. Леонтьев А. А. Искусство лектора // Слово лектора. – 1988. – № 2.
10. Михайлов М. М. Образность как одно из качеств хорошей речи // Русский язык в школе. – 1991. – № 1.
11. Мурашов А. А. Риторическая основа педагогического творческого взаимодействия // Русский язык в школе. – 1995. – № 4.

12. Педагогическое речеведение: Словарь-справочник. – М., 1998.

13. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Мн.: Белорусская наука, 1998. – С. 84 –117.

14. Солдатов Г. Слово о речи учителя // Народное образование. – 1993. – № 1.

15. Формановская Н. И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989.

6-лекция. Педагогикалык баарлашуу чеберчилиги

Планы:

1. Педагогикалык баарлашуу жана анын кызматтары
2. Педагогикалык баарлашуунун этаптары
3. Педагогикалык баарлашуунун стилдери

1. Педагогикалык баарлашуу жана анын кызматтары

Баарлашуу – бул адамдын жашоосунун негизги формасы. Коомдук болмуштун формасы болгон баарлашуу адамдын ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрүндө аны коштоп катышат. Бирок бир катар кесиптерде ал ишмердүүлүктү коштоочу, ага жолу улаш фактордон кесиптин табиятында жаткан кесиптик маанилүү категорияга айланат. Мындай кесиптердин ичине мугалимдик кесип да кирет. Мында баарлашуу адамдардын өз ара аракеттешүүсүнүн катардагы формасы катары эмес, кызматык категория катары чыгат.

Педагогикалык баарлашуу – бул окутуучунун окуучулар менен жагымдуу психологиялык климат түзүүгө багытталган, сабакта жана андан тышкары кесипкөй баарлашуусу. Мугалим менен окуучулардын өз ара аракеттешүү процессинде баарлашуу таасир этүүчү шайман болуп саналат. Туура эмес уюштурулган баарлашуу окуучуларда коркууну, ишенимсиздикти, көңүл буруунун, эс тутумдун, ишке жөндөмдүүлүктүн начарлоосун, кептин динамикасынын бузулушун пайда кылып, өз алдынча ойлоонууна каалоону жана билгичтикти төмөндөтөт. Түпкү эсепте мугалимге, анан жалпы мектепке карата терс мамиле пайда болот. Туура уюштурулган өз ара аракеттешүү мындай терс көрүнүштөрдү жок кылат, ошондуктан окуучулар менен педагогикалык баарлашууну туура уюштуруу абдан маанилүү.

Педагогикалык баарлашуунун тарбиялык-дидактикалык кызматтарынын маанисин баса белгилеп, Леонтьев «оптималдуу педагогикалык баарлашуу – бул окутуу процессинде мугалимдин окуучулар менен баарлашуусу, ал окуучулардын мотивациясын жана окуу ишмер-

дүүлүгүнүн чыгармачылык мүнөзүн өнүктүрүү, окуучунун инсанын калыптандыруу үчүн эң жакшы шарттарды түзөт, балдар жамаатындагы социалдык-психологиялык процесстерди үйрөнүү жана башкаруу үчүн жагымдуу эмоциялык климатты камсыздайт, окуу процессинде мугалимдин инсандык өзгөчөлүктөрүн максималдуу пайдаланууга жол берет», - деп белгилейт [3].

Ошентип, педагогикалык иште баарлашуу окуу милдеттерин чечүүнүн каражаты катары, окуу-тарбия процессин социалдык-педагогикалык камсыздоо тутуму катары чыгат, ага бир катар кызматтар таандык:

Педагогикалык баарлашуу кызматтары [5]

1. Инсанды таануу. Мугалимдин өз ара аракеттешүү процессинде ар бир окуучунун жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөсү; мектеп окуучуларынын кызыкчылыктарын жана жөндөмдүүлүктөрүн, алардын тарбиялануучулугун жана окутулуучулугун, жакынкы чөйрөсүн, үй-бүлөдө тарбиялоо шарттарын айкындоосу. Бул маалыматтар мугалимге ар бир окуучунун туура мүнөздөмөсүн түзүүгө жардам берет, ошонун негизинде ал баарлашуу процессинде ага жекече мамиле жасай алат.

2. Маалымат алмашуу. Окуу материалы жана руханий баалуулуктар менен алмашуу процессин камсыздайт, окуу-тарбия процессинин оң мотивациясын, билимдерди чогуу издөө жана ой жоруу жагдайын өнүктүрүү үчүн шарттарды түзөт.

3. Ишмердүүлүктү уюштуруу. Мугалимдин окуучулар жамааты менен баарлашуусу, өз ара аракеттешүү процессинде жиктелген жана жекече мамилелерди билгичтик менен айкалыштыруусу, сабактын ар кандай этаптарында ишмердүүлүктүн түрлөрүн алмаштыруусу.

4. Ролдорду алмашуу. Коомдук ролдорду алмаштыруу инсандын көп тараптуу көрүнүүлөрүнө түрткү болот. Окуу-тарбия процессинде алмашуунун инсандык-ролдук формасы окуучуларды сабактын айрым элементтерин өткөрүүгө тартуу формасында ишке ашырыла алат, бул окуучуга өзүн уюштуруучунун ролунда да, аткаруучунун ролунда да сезүүгө жол берет.

Бирок, ролдорду алмашуу кызматын сабакта мугалимди окуучунун кадимки алмаштыруусуна такоого болбойт. Окуучулар менен өз ара аракеттешүүдө, баарлашууда мугалим дайыма мугалим, б.а. зор турмуштук тажрыйбасы бар, кесиптик жактан даярдалган адам болууга тийиш, ошондуктан педагогикалык кырдаалдардын бир бөлүгү окуучулар тарабынан уюштурулган жана аткарылган болсо да, дал ошол мугалим окуу-тарбия процессинин натыйжасы үчүн жоопкерчиликтүү бойдон калат.

5. Кошо толгонуу. Мугалимдин эмпатияны (конкреттүү кырдаалдагы башка адамдын сезимдерин, анын эмоциялык абалын, анын жосундарынын мотивдерин түшүнүүнү) көрсөтүүсү; башка адамдын көз карашын кабыл алуу билгичтиги.

6. Өзүн бекемдөө. Кызмат мугалимге да, окуучуларга да мүнөздүү. Мугалимдин өзүн бекемдөөсү анын кесиптик компетенттүүлүккө жана окуучулары менен кесиптештеринин арасында абройго ээ болушунан көрүнөт. Окуучуларга өзүн бекемдөөгө жардам берүү менен мугалим ар бир окуучунун өзүнүн инсандык маанисин, өз умтулууларынын деңгээлин андап-түшүнүүсүнө, анда адекваттуу өзүн баалоону калыптандырууга түрткү болууга тийиш.

2. Педагогикалык баарлашуунун этаптары

В. А. Канн-Калик өзүнүн «Мугалимге педагогикалык баарлашуу жөнүндө» деген китебинде [2] педагогикалык баарлашуунун бир нече этаптарын бөлүп көрсөтөт, алар анын түзүмүн аныкташат:

1) түздөн-түз ишмердүүлүккө даярдануу процессинде алдыда турган класс менен баарлашууну педагогдун моделдөөсү (прогностикалык этап);

2) окуучулар менен алгачкы өз ара аракеттешүү учурунда класс менен түздөн-түз баарлашууну уюштуруу (баарлашуунун баштапкы мезгили);

3) өнүгүп жаткан педагогикалык процессте баарлашууну башкаруу;

4) ишке ашырылган байланыш системасын талдоо жана келечектеги иш-чаралар үчүн байланыш системасын моделдөө.

Аталган этаптарды берилген ырааттуулукта карап көрөлү.

Моделдөө этабында алдыда турган ишмердүүлүктүн мазмунун гана эмес, баарлашуунун мүмкүн болгон ыктарын жана тонун да ойлоноу маанилүү. Өзү үчүн анда ар бир педагогикалык милдетке коммуникациялык милдет жана аны чечүүнүн белгилүү бир ыгы туура келген сабактын өзүнчөлүктүү коммуникациялык конспектинен түзүүгө аракеттенүүгө болот. Мугалимдердин тажрыйбасын талдоо, алдыдагы баарлашууну моделдөө абдан маанилүү экенин, анткени ал сабактын дидактикалык аспектилерин аныктай турганын, педагогду жөнгө саларын, анда өз ара аракеттешүүнүн конкреттүү формаларына карата белгилүү бир орнотмону калыптандырыарын да көрсөтөт. Мугалим сабакта өзүмдүк коммуникациялык жана эмоциялык жүрүм-турумун көрсөтө алат.

Алгачкы өз ара аракеттешүү этабында алдыдагы баарлашуунун шарттары жана түзүмү такталат, мурда мерчемделген баарлашуу модели ишке ашырылат. Класс менен өз ара аракеттешүүнүн алгачкы мүнөттөрүндө педагог тандалган окутуу усулдарын колдонуу мүмкүнчү-

лүгүн тактап, балдардын жалпы маанайын, алардын ишке багытталгандыгын сезүүгө тийиш. Бирок баарлашуу демилгеси мугалимге таандык болушу керектигин эстен чыгарбоо кажет.

Мугалимдин демилгеси төмөнкү учурлар менен камсыз кылынат:

- класс менен алгачкы байланышты уюштуруунун тактыгы;
- уюштуруучулук жол-жоболордон иштиктүү инсандык баарлашууга ыкчам өтүү;
- баарлашуунун башталышынын уюштуруучулук жана мазмундук аспектилеринин ортосунда арадагы чөлкөмдөрдүн жоктугу;
- класс менен социалдык-психологиялык биримдикке ыкчам жетишүү;
- балдар менен өз ара аракеттешүүгө инсандык аспектилерди киргизүү;
- айрым окуучуларга карата стереотиптүү жана терс орнотмолорду жеңүү;
- бүткүл класс менен комплекстүү байланышты уюштуруу;
- өз ара аракеттешүүнүн алгачкы учурунда классты мобилизациялай турган тапшырмаларды жана суроолорду коюу;
- мугалимдин тышкы коммуникациялык кебетесин камсыз кылуу (тыкандык, сымбаттуулук, токтоолук, сүйкүмдүүлүк, жакшылык каалоочулук);
- баарлашуунун кептик жана вербалдык эмес каражаттарын (миканы, жаңсоолорду) ишке ашыруу;
- класста өзүнүн балдарга ылым саноочулугун «көрсөтүү» билгичтиги;
- ишмердүүлүктүн ачык-айкын, өзүнө тартуучу максаттарын коюу;
- окуучулардын кырдаалдык ички маанайын түшүнүүсүн көрсөтүү, окуучуларга ошол түшүнүүнү өткөрүү.

Педагогикалык коммуникациянын үчүнчү этабындагы баарлашуу (өнүгүп жаткан педагогикалык процессте баарлашууну башкаруу) көп кызматтуу: сабак учурунда педагог көптөгөн педагогикалык жана таза коммуникациялык милдеттерди чечет. Сабактын ар кандай бөлүктөрү өздөрүнүн баарлашуу тутумун талап кылат.

Баарлашуунун мүнөзү конкреттүү педагогикалык кырдаал менен тыгыз байланышта.

Адабият мугалиминин сөзүн келтирели: «Балдар менен сүрөткер жөнүндө сүйлөшүүгө даярданып жатканда, эмнени айтканын гана эмес, аны кантип айтканын да маанилүү. Бул эски акыйкаттыктай сезилет, бирок анын мааниси абдан чоң. Анткени эгерде бүгүн сабактын темасы –

каарлуу, айыптоочу жана бир эле учурда лирикалуу Лермонтов болсо, анда класска кирген учурда эле өз жүрүм-турумун, өзүмдүн балдар менен сүйлөшүү манерам менен мен аларды акын тууралуу алдыда турган сүйлөшүүнүн тонуна даярдоого тийишмин, ал эми бүгүн Есенин жөнүндө маектешүү болсо – бул анда баарлашуунун башка атмосферасы. Аны кармоо жана түзүү керек, антпесе сабак жүрбөйт».

Мугалим класска окуучулар кайдыгер боло турган тапшырманы сунуштаганда, баарлашуу болбой калышы мүмкүн. Педагогикалык баарлашуу педагогдун баарлашуунун өзгөрүп жаткан шарттарына тез жана туура багыт алуу билгичтигин болжолдойт. Мугалим баарлашуунун мазмунуна адекваттуу, бир эле учурда педагогдун чыгармачылык жекечелигине да, баарлашуу кырдаалына да, ошондой эле тарбиялануучунун жекече өзгөчөлүктөрүнө да туура келген коммуникациялык каражаттарды тез жана так таап, баарлашууда кайтарым байланышты дайыма туюусу керек. Мугалимге мында жалпы эрудиция жана маданият, кесиптик ой жүгүртүү, кебинин өнүккөндүгү, ылым саноочулук жардам берет.

Жыйынтыктоочу этап (жүзөгө ашырылган баарлашуу тутумун талдоо) өзүнүн мамилечилдик деңгээлин жана баарлашуу сапатын аныктоо менен баалоо билгичтигин сунуштайт.

Педагогикалык баарлашуунун этаптарын билүү мугалимге анын технологиялык негизин иштеп чыгууга сабаттуу мамиле кылууга жол берет. Педагогикалык баарлашуунун технологиясын моделдөө процессинде анын төмөнкү компоненттерин ишке ашыруу жолдорун талдоо жана ойлоштуруу зарыл:

1) мугалимдин окуучулар жөнүндө алгачкы маалыматы жана тескерисинче;

2) коммуникациялык жалпылыкты түзүүнүн ыкмалары;

3) класстын көңүлүн өзүнө (педагогго) топтоонун ыкмалары, вербалдык баарлашуу, вербалдык эмес баарлашуу;

4) илимдин фактыларын инсандык, дүйнө көрүмдүк орнотмолор менен рухандаштырууга жол берүүчү мүмкүн болгон кептик элестер;

5) кайтарым байланышты орнотуунун ыкмалары.

3. Педагогикалык баарлашуунун стилдери

Педагогикалык баарлашуунун маанилүү мүнөздөмөсү анын стили болуп саналат, муну менен мугалимдин жана окуучулардын өз ара аракеттешүүсүнүн мугалимдин коммуникациялык мүмкүнчүлүктөрүн, педагогдун чыгармачылык жекечелигин көрсөткөн жекече-типологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүшөт.

Баарлашуунун жемиштүү жана жемишсиз стилдерин айырмалашат. Баарлашуунун жемиштүү стилдерине төмөнкүлөрдү киргизишет:

- мугалим менен окуучулардын биргелешкен чыгармачылык ишмердүүлүккө арбалуусунун негизиндеги баарлашуусу. Бул тип мугалимдин жогору кесиптик-этикалык орнотмолорунун, анын жалпы эле педагогикалык ишмердүүлүккө мамилесинин негизинде калыптанат;

- мугалим менен окуучулардын достук ылым саноонун негизиндеги баарлашуусу. Достук маанай – бул баарлашуунун жөнгө салуучусу, ал иштиктүү кырга да ээ болот. Бирок достук маанайдын да чеги болушу керек. Кээ бир педагогдор достук маанайды окуучулар менен теңтуштукка айландырышат, бул педагогикалык процесске терс таасирин тийгизет.

Баарлашуунун жемишсиз стилдерине төмөнкүлөр киришет:

- баарлашуу – аралык. Анын маңызы мугалим менен окуучулардын өз ара мамилелеринде дайыма аралык туюлганында: мен – билем, силер – билбейсиңер, мен – айтам, силер – уккула. Көбүнчө мындай аралык мугалим менен окуучулардын социалдык-психологиялык өз ара аракеттешүү тутумун формалдаштырууга алып келет, ал эми бул чыгармачыл окуу атмосферасын түзүүгө түрткү бербейт. Аралык болуусу кажет, бирок ал биринчи кезекте педагогдун аброюнун даражасы менен аныкталат;

- баарлашуу – коркутуу;

- баарлашуу – ойноо.

Тигил да, бул да баарлашуу стилдери педагогикалык этиканын талаптарына кайчы келишет да, окуу-тарбия процессинин жүрүшүнө начар таасир кылышат: биринчи учурда мугалим окуучуларды коркутат, аларды демилгеден жана окууга аң-сезимдүү мамиледен ажыратат; экинчи учурда – педагог жалган абройго иштейт да, педагогикалык процессти мугалимдин иштөө стилине жана мамилелешүү стилине таасир кылуучу табигый, ченемдүү мамилелерден ажыратат.

Баарлашуунун стили – интеграциялуу түшүнүк. Анын түзүмүн төмөнкү формула менен көрсөтсө болот:

Педагогикалык баарлашуунун стили = мамилелердин стили + иштин стили.

Мамилелердин стилдери мугалимдин керектөөлөрүн, мотивдерин, кызыкчылыктарын жана сезимдерин көрсөтөт. Төмөнкү мамилелердин стилдерин бөлүп көрсөтүшөт:

1) туруктуу-оң (окуучуларга кайрылууда токтоо жана бир калыптагы тон, баарлашуунун негизиндеги оң эмоциялар, окуучулардын ишинде жана жүрүм-турумунда байкалган кемчиликтерге иштиктүү реакция);

2) пассивдүү-оң (окуучуларга кайрылууда токтоо жана бир калыптагы тон, ошол эле учурда мугалимдин сабактын натыйжаларынын өзүмдүк күч-аракеттеринен эмес, окуучулардын абийирдүүлүк жана жоопкерчилик даражасынан көз карандылыгына багыт алуусу);

3) туруксуз (мугалимдин окуучулардын окуу, тартип талаптарын бузуу кырдаалдарындагы өзүмдүк толгонуулары, эмоциялык тең салмактуулукту колдоодогу жолсуздуктары менен билбестиги чакырган маанайынын тез-тез өзгөрүүсүнө дуушарлангандыгы);

4) ачыктан-ачык терс (мугалимдин айрым окуучуларга да, бүткүл класска да өзүнүн терс мамилесин көрсөтүүсү; педагогикалык такты бузуусу, педагог үчүн жол берилгис оройлугу, сарказмы, окуучунун инсанын кемсинтүүсү).

Иштин стилдери мугалимдин кептик жана кептик эмес иш-аракеттерин, өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндө колдонгон усулдарын жана ыкмаларын көрсөтүшөт. Иштин стилдеринин катарына авторитардык, демократиялык жана либералдык стилдер киришет.

Демократиялык стиль. Окуучу баарлашууда тең укуктуу өнөктөш, билимдерди биргелешип издөөдө кесиптеш катары каралат. Мугалим окуучуларды алардын пикирин эске алуу менен чечим кабыл алууга тартат, ой-пикирлеринин өз алдынчалыгын колдойт, окуудагы жетишүүгө гана эмес, окуучулардын инсандык сапаттарына да багыт алат. Таасир кылуунун усулдары – бул иш-аракетке түртүү, кеңеш, өтүнүч. Демократиялык жетекчилик стили бар мугалимдерде мектеп окуучулары көбүнчө тынч канааттанууну, жогору өзүн баалоону баштан кечиришет; сабакта демилгени, кызыгууну көрсөтүшөт. Мындай стилдеги мугалимдер окуучулар менен эмоциялык байланыш түзүү билгичтигине көбүрөөк көңүл бурушат. Мындай мугалимдерге чоң кесиптик туруктуулук, өз кесибине канааттангандык мүнөздүү болот.

Авторитардык стиль. Окуучу тең укуктуу өнөктөш эмес, педагогикалык таасирдин объектиси катары каралат. Мугалим жеке өзү чечим кабыл алат, аларга коюлган талаптарды аткарууга катуу көзөмөлдү орнотот, кырдаалды жана окуучулардын пикирлерин эсепке албастан өз укуктарын колдонот, окуучулардын алдында өзүнүн иш-аракеттерин негиздебейт. Натыйжада окуучулар активдүүлүгүн жоготушат же аны мугалим жетектөөчү ролду ойногондо гана аткарышат, өзүн төмөн баалоону, агрессивдүүлүктү көрсөтүшөт. Мугалимдин ишинин авторитардык стилинде окуучулардын күчтөрү билимдерди өздөштүрүүгө жана өзүн өнүктүрүүгө эмес, психологиялык жактан өзүн коргоого багытталган. Мындай педагогдун негизги таасир кылуу усулдары – буйрук, акыл айтуу, үйрөтүү.

Либералдык стиль. Мугалим демилгени окуучуларына, кесиптештерине өткөрүп берип, чечим кабыл алуудан качат. Окуучулардын ишмердүүлүгүн уюштурууну жана көзөмөлдөөнү тутумсуз жүзөгө ашырат; чечкинсиздикти, олку-солкулукту, ишке кызыкдарсыздыкты жана демилгесиздикти көрсөтөт. Натыйжада класста туруксуз микроклимат, жабык чыр-чатактар түзүлөт.

Мындай мугалимге өз ишмердүүлүгүнө канааттануунун төмөндүгү жана кесиптик туруксуздук мүнөздүү болот.

Эреже катары, мугалимдин ишинде демократиялык стилдин үстөмдүк кылуусу максатка ылайыктуу деп эсептелет, бирок кээ бир учурларда жеке бийлөөнү (мисалы, талаптарды коюуда жана алардын аткарылышын көзөмөлдөөдө), же тескерисинче, проблеманы чечүүнү окуучулардын өздөрүнө калтырып, “көлөкөгө кетүүнү” колдонуу зарыл болот. Ошентип, коюлган окуу-тарбия максаттарына жана педагогикалык кырдаалга жараша демократиялык жана авторитардык стилдерди чебер айкалыштыруу оптималдуу болот.

Педагогикалык жактан максатка ылайыктуу баарлашууну жүзөгө ашыруу үчүн өз ара аракеттешүү процессиндеги мугалимдин ролу жана туруму абдан маанилүү.

Мугалимдин “жабык” жана “ачык” турумдарын бөлүп көрсөтүшөт.

Мугалимдин “жабык” туруму үчүн өз бетинчелигинен ажыратуу, баяндоонун баса көрсөтүлгөн объективдүү манерасы, өзүмдүк пикирлеринин жана шектенүүлөрүнүн, толгонууларынын жоктугу мүнөздүү. Натыйжада, окуу процесси эмоциялык-баалуулуктук подтекстин жоготот жана балдарда ачылууну каалоону чакырбайт.

«Ачык» турумду ээлеп, мугалим өзүмдүк педагогикалык баарын билгичтигинен жана жаңылбастыгынан баш тартат, окуучуларга өзүнүн жеке тажрыйбасын ачып, алардын сезимдери менен өз толгонууларын салыштырат; окуу материалын өзүнүн кабыл алуу призмасы аркылуу баяндайт. Бул учурда мугалимдин окуучулар менен диалогу жүзөгө ашырылат, ал үчүн оппоненттин пикирине сабырдуу, сыйлуу мамиледе болуу, маектешинин көз карашын туура кабыл алуу, өз турмун сынчыл андаштыруу, педагогикалык оптимизм жана окуучуга ишеним мүнөздүү болот.

Кесиптик ишмердүүлүктүн жүрүшүндө мугалим төмөндөгүдөй ролдорду аткара алат:

- "Монблан" (окуучулардан оолактоо жана алардын үстүнөн көтөрүлүү);
- «Кытай дубалы» (аралык, эмоциялык байланыштардын жоктугу);
- «Локатор» (окуучуларга тандалма жооп кайтарат, алдын ала анык-

талган мамилелерге жол берет);

- "Робот" (кырдаалдын өзгөрүүсүн эске албай, эмоциясыз, программага боюнча аракеттенет);
- «Бумеранг» (өз ара аракеттешүүнүн натыйжасын алдын ала көрөт, баарлашууну окуучулар менен кайтарым байланышты сактоонун негизинде уюштурат).

Жогоруда айтылгандардын баарын эске алып, төмөнкүлөрдүн негизинде оптималдуу педагогикалык баарлашуунун өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) милдеттер – мугалимдин өзүн көрсөтүүсүнүн үстөмдүгү эмес, коммуникациялык милдеттердин кеңири спектри, окуучулар үчүн ачык атмосфера;

2) каражаттар – мугалимдин таасир кылууларын басымдуу пайдалануу (тартиптик таасирлерге салыштырмалуу), натыйжалуулардан озуп кеткен кыйыр таасирлердин тике таасирлерден басымдуу болушу, терс ырандагы таасирлердин үстүнөн оң эмоциялык тондо таасир кылуу, окуучудан кайтарым байланыштын барлыгы, мугалимдин баарлашууда ар түрдүү турумдарды алмаштыруусу;

3) натыйжа – инсандын резервдерин ачуу, баарлашуунун бардык катышуучуларынын канааттангандыгы, педагогикалык такт.

Адабияттар

1. Ильин Е. Н. Искусство общения. – М., 1982.
2. Канн-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении – М., 1987.
3. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. – М., 1979.
4. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания. – М.: Педагогика, 1984.
5. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособ. для пед. спец. высш. учеб. заведений / И. А. Зязюн, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тараскевич и др.; Под ред. И. А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
6. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Мн.: Беларуская наука, 1998. – 316 с.
7. Страхов И. В. Психология педагогического общения. – Саратов: Изд. Саратовск. ун-та, 1980.
8. Толстых А. В. Наедине со всеми: О психологии общения. – Минск, 1990.
9. Чечет В. В. Умеем ли мы общаться с детьми. – Мн.: Народная асвета, 1987.
10. Щуркова Н. Е. Практикум по педагогической психологии. – М.: Педагогическое общество России, 1998. – 250 с.

7-лекция. Педагогикалык такт жана мугалимдин чеберчилиги

Планы:

1. Педагогикалык этика жана мугалимдин аброю
2. Педагогикалык такт мугалимдин коммуникациялык маданиятынын көрүнүүсү катары
3. Педагогикалык такттын түзүмү жана бөтөнчөлүгү
4. Окуу-тарбия процессинин жүрүшүндө педагогикалык жактан максатка ылайыктуу мамилелерди калыптандыруу
5. Педагогдун кесиптик-коммуникациялык тактикасы

1. Педагогикалык этика жана мугалимдин аброю

Этика (грекче ethos – адеп-ахлак, үрп-адат) – адеп-ахлактын пайда болушунун, өнүгүшүнүн жана иштешинин мыйзам ченемдүүлүктөрүн, анын коомдогу бөтөнчөлүгүн жана ролун, адеп-ахлактык баалуулуктар жана салттар тутумун изилдөөчү илим. Ал инсандын адеп-ахлактык эркиндигинин жана жоопкерчилигинин чен-өлчөмүн орнотот.

Педагогикалык этика илимдин салыштырмалуу өз алдынча тармагы. Ал педагогикалык моралдын өзгөчөлүктөрүн изилдеп, анын принциптерин негиздеп, кызматтарын ачып берет. Педагогикалык этиканын маңызы мугалимдин адеп-ахлактык ишмердүүлүгүнүн мүнөзүн жана педагогикалык чөйрөдөгү адеп-ахлактык мамилелерди изилдөөдө жатат.

Педагогикалык этика жаш муундарды окутууга жана тарбиялоого кесипкөй катышкан адамдар үчүн билим берүү чөйрөсүндө иштелип чыккан баарлашуунун жана жүрүм-турумдун бөтөнчө эрежелеринин жыйындысы болгон педагогикалык этикеттин негиздерин иштеп чыгат.

Педагогикалык этика мугалимдин окуучулары, кесиптештери, мектеп окуучуларынын ата-энелери менен өз ара мамилелерин өзгөчө түрдө жөнгө салат. Бул жөнгө салуу белгилүү бир жагдайларда баш ийүүчүлүккө айланат. Мугалим кесиптештери менен өз ара мамилелерде өзүнө жол берген нерсеге, окуучулары жана алардын ата-энелери менен мамилелерде дайыма эле жол берүүгө болбойт.

Педагогикалык этика мугалимден тарбиялуулуктун өзгөчө деңгээлин талап кылат. Эгерде ал окуу-тарбия процессинде жогору натыйжаларга жетишүүнү кааласа, анда мугалим өзүнүн ишмердүүлүгүн, жүрүм-турумун, ички дүйнөсүн, адаттарын жана манераларын педагогикалык чөйрөдө кабыл алынган принциптер менен ченемдерге баш ийдириүүсү зарыл.

Тарбиялануучулар менен педагогикалык өз ара аракеттешүүнүн натыйжалары, эреже катары, түздөн-түз мугалимдин аброюнун көз каранды. Жаштарды тарбиялоо жана окутуу процессинде абройсуз, б.а.

баланын тагдыры үчүн анын жоопкерчилигинин чагылуусу катары педагогдун бийлигисиз иш жүргүзүү мүмкүн эмес. Бирок бул күч кыйратууга эмес, жаратмандыкка чакырылган. Өсүп келе жаткан баланын инсанын өзү бекемдөөсүнө, анын чыгармачылык дараметин ишке ашырууга салым кошкондо, педагогикалык аброй мугалимдин жеке таасиринин күчтүү катализатору болуп чыгат. Эгерде ал басынтса, басмырласа, бузса, анда авторитаризмдин, диктаттын жана тарбиялануучуну манипуляциялоонун куралына айланат.

Ушуга таянып, азыркы педагогикада бийликтин аброюн жана абройдун бийлик бийлигин айырмалашат. Бийликтин аброю мугалимдин, класс жетекчинин ж.б.у.с. кызматы менен берилет. Абройдун бийлиги өз кезегинде мугалимдин окуучулары жана педагогикалык процесстин башка субъектилери менен жетишерлик узак өз ара мамилелеринин натыйжасы болуп саналат.

Мугалимдин педагогикалык чөйрөдөгү аброюн анын окуучулардын жана кесиптештеринин жамаатындагы моралдык макамы катары кароо ушундан келип чыккан. Абройлуу мамилелерди түзүү процесси өзүнүн удаалаштыгына. Биринчи баскычта мугалимдин баштапкы өзүн тааныштыруусу чоң роль ойнойт, анын жүрүшүндө педагогто ролдук артыкчылыктарын баса көрсөтпөө, ал эми инсандык көз караштары менен сапаттарын тааныштырууга басым жасоо абдан маанилүү. Бул жерде көрсөтүлгөн адамкерчилик, ишеним, жакшылык каалоочулук мектеп окуучуларынын анын таасирине ачык болушун камсыздашат. Психологдор мугалимдин аброюнун калыптануусунун бир нече этаптарын аныкташат. Биринчи этапта педагог керектүү маалыматтын булагы катары чыгат, экинчиде – ал пикирин мектеп окуучулары угушкан, жеке жана топтук проблемаларды чечүүдө эске алышкан референттүү адам болуп калат. Үчүнчү этапта гана педагог ишеним берилген абройлуу адамга айланат, ал эми анын пикири башынан эле туура, иш-аракетке жетекчилик катары кабыл алынат.

Педагогикалык практика далилдегендей, аброй мугалимдин билимдеринин терендиги, анын эрудициясы, чеберчилиги, ишке болгон мамилеси, күнүмдүк жашоодогу жүрүм-туруму, токтоолугу, педагогикалык тактысы менен аныкталат. Ошол эле учурда, педагогикалык такт, мугалимдин аброюнун бир бөлүгү катары, өз ара түшүнүшүүгө, ар бир инсандын укуктарын жана кадыр-баркын урматтоого, баланын абалын түшүнүү билгичтигине негизделиши керек. Ушуга байланыштуу В. А. Каракровскийдин төмөнкү тыянагына макул болбой коюуга болбойт: «Гүл күнгө бурулгандай, бала да кимден жарык, жылуулук жана жакшы кызыгуу чыккан адамга бурулат. Ушундай адам болуу –

педагогдун кесиптик милдети» [2]. Ошентип, биз педагогикалык такты кармануу – мугалимдин аброюнун зарыл шарты, ошондой эле анын кесиптик чеберчилигинин ажырагыс бөлүгү деп корутундулай алабыз.

2. Педагогикалык такт мугалимдин коммуникациялык маданиятынын көрүнүсү катары

Мектеп практикасынын шарттарында педагогикалык такт мугалимдин коммуникациялык маданиятынын айкын көрсөткүчү жана окуучулар менен, педагогикалык процесстин башка катышуучулары менен болгон инсан аралык карама-каршылыктарды жеңүүнүн универсалдуу шайманы болуп саналат.

Латын тилинен которгондо такт (tactus) тийүү дегенди билдирет. Педагогикалык тактка карата муну төмөнкүчө чечмелесе болот: тактылуу мугалим баланын инсанынын эмоциялык, интеллектуалдык жана эрктик чөйрөлөрүнө кылдат жана жарамдуу таасир этет.

Педагогикалык энциклопедия мугалимдин тактын балдар менен баарлашуудагы ченем, тарбиялык мамилелер тутумунда туура мамилени тандап алуу билгичтиги катары аныктайт. Педагогикалык теорияда мугалимдин тактын ченемди сактоо катары негиздөөнү К. Д. Ушинский “Родное слово” деген эмгегинде эле жасаган: «Мектепте тамашага жол берген, бирок бардык ишти тамашага айлантпаган олуттуулук, жүрөккө тийбеген мээримдүүлүк, кыйкымчылдыксыз адилеттүүлүк, алсыздыксыз боорукердик, педантизмсиз тартип жана, башкысы, үзгүлтүксүз акыл-эстүү ишмердүүлүк падышачылык кылууга тийиш» [12].

Азыркы психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрдө педагогикалык такт ошол эле турумдардын негизинде чечмеленет. Алсак, мисалы, И. В. Страхов, педагогикалык такттын маңызын карап, аны окуу-тарбия таасирлерин оптималдаштыруудан, ар бир кырдаалдын өзгөчөлүктөрүнө жана окуучунун инсанынын жекече өзгөчөлүгүнө кылдат тушташтыруудан билинген тарбиялык таасирлерди колдонуудагы педагогикалык максатка ылайыктуулуктун ченеми катары көрсөтөт [10].

Педагогикалык ченемди сактоо мугалимдин коммуникациялык жана предметтик ишмердүүлүгү менен шартталган. Бул жаатта атактуу дидакт М. Н. Скаткин мындай деп жазат: «Ченем жөнүндө маселе – педагогикада борбордук маселелердин бири, жана ийгиликтүү чечүү үчүн теорияны билүү гана эмес, педагогика өнөрүн өздөштүрүү, теорияны педагогикалык процесс жүзөгө ашырылган конкреттүү шарттарды эске алуу менен колдонуу билгичтиги да талап кылынат» [9]. Ю. К. Бабанский да анын бардык элементтерин колдонууда окуу-тарбия процессин оптималдаштыруу ченем менен байланыштуу экенин баса белгилеген [1].

И. Ф. Кривоностан айтымында, педагогикалык такт – бул мугалимдин окуучуларга педагогикалык жактан максатка ылайыктуу таасиринин ченеми гана эмес, ошондой эле окуучулар менен оң эмоцияларга негизделген жемиштүү баарлашуу стилин түзүү билгичтиги, балдар менен психологиялык байланышты түзүү жана сактоо жөндөмдүүлүгү [6].

Мугалимдин кесиптик чеберчилигинин арсеналындагы педагогикалык такттын маанисм курч проблемалуу кырдаалдарда ачылат. И. Е. Саница белгилегендей, окуучулар жана педагогикалык процесстин башка субъектилери менен болгон өз ара мамилелердеги дисгармония, инсан аралык байланыштардын үзүлүшү мугалимдин окуучуларга таасир көрсөтүүнүн ченемдерин бузуусунун жана анда окуучулар менен өз ара аракеттешүүнүн демократиялык стилин калыптандыруу жөндөмүнүн жоктугунун натыйжасы болуп саналат [8].

Адамдардын баарлашуусунун негизги жөнгө салуучусу адеп-ахлак экенинен чыгып, окуучулар тарабынан боорукердик, принциптүүлүк, адилеттүүлүк, көңүл буруу, кылдаттык, элпектик, кең пейилдик катары кабыл алынган моралдык-этикалык ченем педагогикалык тактынын үстөмдүк кылуучусу болуп саналат. Мугалимдин дал ушул инсандык көрүнүүлөрү эң татаал кырдаалдарда балдар менен болгон өз ара мамилелердин төптүгүнө түрткү болот. Окуучуларды урматтоо менен мугалим өзүнүн сыйын педагогикалык жактан максатка ылайыктуу көрсөтүүнү, б.а. окуучуларга карата тарбиялоонун усулдарын жана ыкмаларын оптималдуу, таңуулабай, кылдат колдонууну билүүгө тийиш.

Ошол эле учурда урмат-сый, жан дүйнө жылуулугу жана жакшылык каалоочулук мугалимдин талаптуулугун жокко чыгарбайт, тескерисинче, аны болжолдойт. Окуучунун инсанына карата талаптуулук ага болгон сый-урматтын өсүүсүнө жараша, мектеп окуучусунун жекече жана жаш курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен көбөйүүсү жана татаалдануусу кажет. Бул ойду өзүнүн педагогикалык теориясында ХХ кылымдын башында эле белгилүү педагог А. С. Макаренко негиздеген. Анын пикири боюнча, педагогикалык такт керек болсо педагогдун жүрүм-турумунун тең салмактуулугунан (баарлашуудагы түздүк менен айкалышта сабырдуулуктан, өзүн кармануудан) да көрүнөт. А. С. Макаренконын айтымында, такт окуучуга ишенүүнү, керек десе жаңылуу тобокели бар болсо да, ага “оптимисттик божомол” менен мамиле кылууну болжолдойт. Мугалимдин ишеними окуучулардын ишмердүүлүгүнө түрткү болуп калууга тийиш. Тактылуу педагог окуучуга өзүнүн күч-аракеттеринен жана ийгиликтеринен кубанычты туюуга жардам берүүсү абзел.

3. Педагогикалык такттын түзүмү жана бөтөнчөлүгү

Мугалимдин кесиптик сапаты катары такт интегративдик түзүлүштү берет. Педагогикалык категория катары такт татаал түзүмгө ээ болот. И. И. Рыданованын айтымында, анын негизги компоненттери психологиялык, адептик-этикалык, эстетикалык, шаймандык же технологиялык компоненттер болуп чыгышат [7].

Такттын психологиялык компоненти баарлашуунун субъектилеринин инсандык өзүнчөлүгүн эске алууну болжойт, ал инсан аралык мамилелерди ченемдештирүүдө маанилүү роль ойнойт. Мугалимдин тактынын психологиялык негиздеринин артыкчылыктуулугун убагында эле К. Д. Ушинский көрсөткөн: «Педагогикалык такт деп аталган нерсе, ансыз тарбиячы, ал педагогиканын теориясын канчалык окуп-үйрөнбөсүн, эч качан жакшы практик тарбиячы боло албайт, бул психологиялык такттан башка эч нерсе эмес» [12]. Педагогикалык такттын психологиялык аспектиси, К. М. Левитандын пикири боюнча, көп жагынан мугалимдин байкагычтык, сезимталдык, кыялдануу, чыдоо, сабырдуулук ж.б.у.с. өңдүү эмоциялык жана эрктик сапаттарынан көз каранды [4].

Педагогикалык такттын адептик-этикалык компоненти да абдан маанилүү, анткени ал педагогикалык баарлашуунун коммуникациялык негизин түзөт. Бул учурда мугалимден кесиптик этиканын жана этикеттин принциптери менен эрежелерин сактоо талап кылынат. Анын жүрүм-турумдук реакцияларынын ченеми адамгерчилик, урмат-сый, сылыктык, тууралык, милдеттүүлүк, кылдаттык, элпектик, адептүүлүк, көңүл буруу, камкордук, шериктештик жана боор тартуу болууга тийиш. Мында мугалимдин коомдук орнотмолору, анын адептик-этикалык көз караштары жана ишенимдери чоң роль ойношот, анткени мугалим өзүнүн тарбиялануучуларына таасир көрсөткөндө дал ушуларды жетекчиликке алат.

Педагогикалык такттын эстетикалык аспектиси мугалимдин жүрүм-турумунун жогору маданияты, анын манераларынын артистизми, өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндөгү чыгармачылык импровизациясы, ошондой эле көбүнчө педагогго татаал кырдаалдан чыр-чатаксыз чыгууга жардамдашкан юмор сезимин билгичтикте жана орундуу колдонуу менен байланышкан. Педагогикалык такттын эстетикалык негиздерине мугалимдин ээлик кылуусунун туу чокусу – бул жөн гана туура жосундар эмес, эч кандай сарказмсыз кайталангыстыктан, көркөмдүктөн, кыраакылыктан ажырабаган ошол иш-аракеттер. Мындай учурда педагог менен баарлашуу балдар үчүн кызыктуу жана эмоциялык жактан жагымдуу болуп калат.

Педагогикалык такттын шаймандык же технологиялык компоненти мугалимдин мектеп окуучулары менен өз ара аракеттешүүсүнүн ке-

сиптик каражаттарын, формаларын жана усулдарын тандоо ченеми менен аныкталат, ал өз кезегинде педагогикалык процесстин тарбиялык майнаптуулугуна таасирин тийгизет. Бир учурларда бул бала менен ынанымдын негизинде ишеничтүү сүйлөшүү, башкасында – окуучуга тандоо эркиндигин берүү, үчүнчүсүндө – окуучулар менен инсан аралык байланыштардын жыштыгы жана ишендирүү ыкмаларын колдонуу ж.б.у.с. боло алат. Педагог эң башында алдыга койгон окуу-тарбия максаттарын ишке ашыруунун ийгиликтүүлүгү кырдаалга ылайык окуучуларга таасир этүүнүн билгичтик менен тандалган усулдарынан жана ыкмаларынан көз каранды.

Мугалимдин кесиптик жүрүм-турумунун ченеми катары педагогикалык такттын бөтөнчөлүгү аны колдонуу аймагы баарлашуу чөйрөсү экендигинде жатат. Педагогикалык баарлашуу процесси мугалимден проблемалуулук деңгээли ар башка көп түрдүү коммуникациялык милдеттерди чечүүнү талап кылат. Өз кезегинде такт аны кесиптик каталардан камсыздандырууга тийиш. Педагогикалык такттын бөтөнчөлүгү мугалимдин баарлашуу процессинде төмөнкү аспектилерди сактоосун болжойт:

- окуучулар турмуштук тажрыйбасынын жетишсиздигинен улам мугалимдин сөздөрүн жана иш-аракеттерин дайыма туура түшүнө бербегендиктен, ал эми мугалим окуучулардын психикалык абалы жана жүрүм-турум мотивдери жөнүндө дайыма эле жетиштүү объективдүү маалыматка ээ боло бербегендиктен, педагогго педагогикалык кыялданууну, эмпатияны көрсөтүү, окуучунун жүрүм-турумунун экспрессиясын туура түшүнүү, аны туура чечмелөө керек;
- педагог анын баарлашуу чөйрөсү «мугалим-окуучу» чөйрөсү менен гана чектелбестигин унутпашы керек. Бул мугалимдин өзүнүн кесиптик баарлашуу процессинде жана “мугалим-ата-энелер», «мугалим-мугалим», «мугалим-администрация» ж.б.у.с. чөйрөлөрдө сылыктыкты, көңүл бурууну, токтоолукту, чынчылдыкты жана эмпатияны көрсөтүүсүн болжойт. Мугалимди буга анын кесиптик жана социалдык макамы милдеттендирет;
- мугалим педагогикалык жактан максатка ылайыктуу мамилелер мугалим менен окуучулардын өз ара урматтоосунда, мектеп окуучуларынын инсанынын кадыр-баркын жана мугалимдин өзүнүн кадыр-баркын бекемдөөдө куруларын унутпашы керек. Окуучулардын бүткүл жамааты менен бир эле учурда өз ара аракеттешип, педагог ошол эле учурда ар бир окуучунун инсанын сыйлап, аны түшүнүп, курбуларынын алдында өзүн бекемдөөсү үчүн шарт түзүп, анын инсанынын оң сапаттарын өнүктүрүүнү колдоосу керек;

- мектеп окуучулары менен ийгиликтүү өз ара аракеттешүү үчүн мугалим, биринчи кезекте, өзүнүн инсанын, жекече-психологиялык касиеттерин, темпераментин адекваттуу баалоосу зарыл. Өзүн таануу жана өзүн башкаруу мугалимдин дайымкы камкордугуна айланышы абзел. Мында кыйкырыкты, кыжырлуу тонду, терс эмоциялардын үстөмдүк кылуусун (бул холерик мугалимге чоң даражада тиешелүү) жокко чыгарып, педагогдун өзүнүн эмоциялык абалын башкаруу билгичтиги жөндөмү өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Ошол эле учурда сангвинник темпераменттүү мугалим өзүнүн иш-аракеттеринде кыйла ырааттуу болууга аракет кылып, окуучуларга тутумдуу талап коюусу зарыл. Флегматик мугалим мектеп окуучуларынын иш-аракетине жана жүрүм-турумуна эмоциялуураак реакция кылып, активдүү жана энергиялуу болууга умтулууга тийиш. Педагогдун меланхолик темпераменти, өз кезегинде, аны пессимизмди басууга, окуучулардын мүмкүнчүлүктөрүнө жана күчтөрүнө ишенбөөчүлүктү жоюуга, окуучулар менен өз ара аракеттешүү процессинде оптимисттик божомолдорду жасоого үйрөнүүгө милдеттендирет.

Мугалим менен окуучулардын сабакта жана сабактан тышкаркы баарлашуу процессиндеги педагогикалык кырдаалдар абдан ар түрдүү боло алат, ошондуктан педагогго өзүндө жүрүм-турумдун белгилүү бир стилине орнотмолорду калыптандыруу абдан маанилүү, алар пайда болгон жагдайларга чыныгы шарттарда оптималдуу жана педагогикалык жактан туура жоопту айтып беришет.

4. Окуу-тарбия процессинин жүрүшүндө педагогикалык жактан максатка ылайыктуу мамилелерди калыптандыруу

Мугалим менен окуучулардын ортосунда педагогикалык жактан максатка ылайыктуу инсан аралык мамилелерди калыптандыруу окуу-тарбия процессин ар бир окуучунун инсанына багыттоодон, аны жогору баалуулук деп таануудан башталат. Белгилүү немец социологу К.Мангейм мындай деп баса белгилейт: «Адам өзү үчүн ал башкалар үчүн кандай инсан болуп саналган, ал эми башкалар ал үчүн кандай инсан болуп саналган өлчөмдө гана инсан боло алат» [5].

Совет мезгилиндеги педагогика мектепти төмөнкү баалуулуктарга багыттаган: тартип жана тартип, балдардын баш ийүүсү, жетишүүнүн пайызы, калыптандырылуучу идеология, технологиялык жаңылыктар, администрациянын талаптары, мугалимдин жеке амбициясы ж.б.у.с.

Азыркы педагогика мугалимде ар бир баладан инсанды тарбиялоого умтулууну калыптандырат, бул үчүн ал окуучунун жаш курагынан жана окуудагы ийгиликтеринен көз карандысыз анын инсандык

арткчылыктарын көрүүгө үйрөнүүсү кажет. Бүгүн мугалим тең укуктуу мамилелерди бекемдөөгө, окуучу-өнөктөштү эң жогорку баалуулук катары кабыл алууга умтулууга чакырылган. Мында тең укуктуу өнөктөштүктүн маңызы окуучуларга карата баарына жол берүүчүлүктө жана мугалимдин өз принциптеринен баш тартуусунда эмес, мугалимдин да, баланын да инсандык өзүн көрсөтүү эркиндигинде жатат. Дал ошондо окуучу чыгармачылык күчтөрдү байлап-матаган тынчсыздануулардан жана өзүнө ишенбөөчүлүктөн арылып, акыйкатчылдыкты жана чынчылдыкты көрсөтүүгө импульс алат.

С. В. Кондратьев баса белгилегендей, мугалимдин кесиптик маданияты жана мугалимдин педагогикалык этиканын принциптерине берилгендиги инсан аралык мамилелердин калыптанышында чечүүчү роль ойнойт [3].

Өзүнүн табияты боюнча инсан аралык баарлашуу диалогдук мүнөзгө ээ. Тең өнөктөштүк диалогдук баарлашууну жөнгө салуу эрежелердин кыйла татаал тутумун – этикалык, социалдык-психологиялык, педагогикалык тутумун колдонууга негизделген. Баарлашуу процессинде педагогго коюлган алдыңкы талап – педагогикалык тактка таянуу мына ушундан келип чыгат.

Ага көз каранды жетиле элек баланын инсаны менен байланышка кирген мугалимдин кесиптик ой жүгүртүүсү альтруисттик болушу керек. Педагогикалык такт бул жерде баланын денелик жана психикалык саламаттыгына кам көрүүдөн, ар бир окуучунун инсандык артыкчылыктарын, анын табигый талантынын өзгөчөлүгүн таануудан көрүнөт. Мугалим баланын инсанына болгон жактыруусун, сый-урматын баарлашуунун адекваттуу формаларында ачууга тийиш. Бул үчүн ал баарлашуу маданиятынын зарыл деңгээлин камсыздап, вербалдык (сөздүк) жана вербалдык эмес (интонация, жаңсоо, мимика) белгилик тутумдарды, жалпы кабыл алынган этикеттик ченемдерди колдонот. Мында мугалимдин манералары сылыктыкты гана эмес, адептүүлүктү, кылдаттыкты, сабырдуулукту, таңуулабөөчүлүктү, жупунулукту да ишке ашыруунун формасы болуп саналат. Мугалимдин адептик-этикалык маданиятын көрсөткөн педагогикалык такт, ага күнүмдүк баарлашууда баланын инсанын чындап урматтоого, анын өзүмдүк ар-намыс сезимин жана өзү баалуулугун бекемдөөгө, анын өзүн актуалдаштыруусуна түрткү болууга жол берет.

И. И. Рыданованын пикири боюнча, «сабак – мугалимдин жана окуучулардын интеллектуалдык жана эмоциялык баарлашуу учуру. Бул жерде алардын жашоосунун бир бөлүгү өтөт, бул жерде алар кубаныч менен кайгыны, бакыт менен бактысыздыкты башынан өткөрүшөт» [7]. Педагогикалык ченем катары мугалим менен окуучулардын өз ара мамилеринин

эмоциялык ачыктыгы жана ишеничтүүлүгү жөнүндө айтып жатып, ал инсандын автономияга умтулуусун чагылдырган өз чектерине жана белгилүү бир деңгээлдерине ээ экенин эске алуу керек.

Ишеничтүүлүк деңгээли. Педагогдун бала менен диалог процессиндеги чын ыкластуулугу жана ачыктыгы менен шартталган. Мугалимдин тилектештиги жана боор толгоосу окуучунун коогалуулук, комплекстүүлүк сезимдерин жоёт, психотерапевтиялык кызматты аткарат.

Аралык деңгээл. Класс менен иштиктүү баарлашууда ишке ашырылат. Мугалим өзүнүн үлгүсү менен эмоциялык өзүн көрсөтүү маданиятын көрсөтөт, анткени аралыкты акталбаган бузуу одонолукка жана өнөктөштү сыйлабастыкка айланат.

Өз ара жугузуу деңгээли. Мугалим педагогикалык өз ара аракеттешүүнүн лидери катары окуучуларга таанымга жана чыгармачылыкка болгон кызыгууну гана эмес, баарлашуу кубанычын, жакшылык каалоочулукту да жугузат. Өз кезегинде, окуучулар өздөрүнүн эмоциялык реакциялары менен мугалимдин жашоо тонуусун көтөрө же төмөндөтө алышат. Ошондуктан, мугалимдин класстан чыккан маанайын педагогикалык өз ара аракеттешүүнүн ийгиликтүүлүгүнүн объективдүү көрсөткүчү катары кароого болот. Ушундан чыгып Л. М. Страхованын мугалимге «динамикалуулукка, табигыйлыкка, жетиштүү экспрессиялуулукка, ченем сезимине жана бүтүндүккө карата өзүнүн эмоциялык жүрүм-турумунун экспрессиялуу мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү» зарылдыгы жөнүндө сөздөрүнө кайрылуу максатка ылайыктуу [11].

Педагогикалык такттын негизинде мугалимдин окуучулар менен педагогикалык жактан максатка ылайыктуу мамилелерин уюштуруу анын окуу-тарбия процессинин жүрүшүндө төмөнкү талаптарды сактоосуна таянууга тийиш:

- окуучулардын жекече-психологиялык жана курактык өнүгүү өзгөчөлүктөрүн билүү, жеңил жаралануучу жана эмоциялык жактан туруксуз балдарга карата өзгөчө көңүл бурууну жана такты көрсөтүү;
- моралдын негиздерин билүү, жосундардын адеп-ахлактык маанисин көрүү жана аны окуучуларга жеткирүү, өзүнүн таасирлеринин натыйжаларын ойлоштуруу;
- балдарды сүйүү жана окуучулар менен мамилелерде өзүнүн ылым саноосун таңуулабай көрсөтүү, жаңылыш пикирди жокко чыгаруу билгичтиги;
- балдардын жүрүм-турумунун ички мотивдерин байкоо, көрүү, баланын психикалык абалын тышкы белгилери (мимика, интонация, жаңсоо ж.б.) боюнча туура аныктоо билгичтиги;
- жагдайга багыт алуу, өзүнчө окуучуга да, бүткүл окуучулар жа-

маатына да берилген кырдаал үчүн максатка ылайыктуу таасир көрсөтүү ыгын тандоо;

- аларды пассивдүү угуучу турумунан активдүү маектеш турумуна чыгарып, балдар менен туура маектешүү билгичтиги;
- конкреттүү кырдаалда сабырдуулукту жана өзүн карманууну көрсөтүү билгичтиги;
- педагогикалык баарлашуу техникасына ээлик кылуу, башка мугалимдердин тарбиялык тажрыйбасын окуп-үйрөнүүгө карата чыгармачылык мамиле кылуу.

5. Педагогдун кесиптик-коммуникациялык тактикасы

Педагогикалык такт мугалимдин жүрүм-турумунда ийкемдүүлүгүн – тактикасын болжолдойт, анткени баарлашуунун ар кандай формалары (сабак, чогулуш, диспут, факультатив ж.б.у.с.) мугалимден баарлашуу стилинин бөтөнчөлүгүн, анын тонун өзгөртүүнү талап кылышат. Конкреттүү кырдаалдарда педагогдун окуучулар менен баарлашууда тактиканы тандоосу анын ролдук турумдарды колдоно билүүсүнө байланыштуу. Бардыгы төрт турумду жана аларга ылайык курулмаларды айырмалашат (америкалык психолог Эрик Берн боюнча):

- Ата-эненин туруму. Мугалим коммуникациялык демилгени жана ачык лидерликти, көз карандысыздыкты, берилген кырдаалда жоопкерчиликти өзүнө алуу чечимин көрсөтөт. Бул түзүлгөн кырдаалга карата "жогорудан курулма". Мындай курулма көпчүлүк мугалимдердин кесиптик ишмердүүлүгүнө мүнөздүү, бирок окуучулар менен өз ара аракеттешүү процессинде ал жалгыз болбошу керек, анткени ал окуучунун инсанынын өнүгүшүнө тоскоол болот же чыр-чатактуу кырдаалга алып келет;
- Баланын туруму. Мугалим өзүн көз каранды, баш ийген жана өзүнө ишенбеген инсан катары көрсөтөт (либералдык баарлашуу стилинде). Демократиялык стилде баарлашууда бул турум мугалимдин эгерде кырдаал аны актаса, окуучуларга багынууга даярдыгында ачыкка чыгат. Бул түзүлгөн жагдайларга "төмөндөн курулма". Кээде окуучулар менен өз ара аракеттешүү процессинде мугалим бул турумду окуучуларды демилгелүүлүктү жана өз алдынчалыктуу көрсөтүүгө үндөш үчүн колдоно алат;
- Чондордун туруму. Мугалим жүрүм-турумунун тууралыгын жана токтоолугун, кырдаал жана башка адамдардын ой-пикири менен эсептешүү, окуучулардын кызыкчылыктарын түшүнүү жана өзү менен окуучулардын ортосунда жоопкерчиликти бөлүштүрүү билгичтигин көрсөтөт. Бул турум окуучуларга конкреттүү кырдаалда "жанындагы курулманы" көрсөтөт;

- Катмышпоо туруму. Мугалим кырдаалды көңүлгө албайт, эч нерсе болбогондой түр көрсөтөт.

Педагогдун оптималдуу туруму – бул кызматташкан чоң кишинин туруму. Ал педагогикалык тактты сактоонун негизиндеги баарлашуунун ишкер деңгээлин болжолдойт. Бул турум окуучудан өз ара аракеттешүү боюнча тең укуктуу өнөктөштү жаратып, ишенимдүү атмосфераны түзөт.

Тигил же бул турумду колдонуу конкреттүү кырдаалга (жагдай, максат, мектеп окуучуларынын туруму ж.б.у.с.) жараша болот. Турумду тандоодо мугалимге баарлашып жаткан адамдын орнотмолорун эске алуу маанилүү.

Окуучулар арасында жагымдуу инсан аралык мамилелерди өнүктүрүүдө алардын ар биринин инсанын туура көз караштан көрсөтүүгө жол берүүчү педагог тарабынан атайын моделденген кырдаалдар чоң роль ойношот. Бул жамааттагы «кабыл алынбаган», «барк алынбаган», "куугунтук жеген", "бөлүнүп коюлган" ж.б.у.с. окуучунун макамын көтөрүү үчүн зарыл болот. Ийгилик кырдаалын түзүү класстын балага болгон мамилесин түп-тамырынан бери өзгөртүп, ченемдештирип, анын өнүгүүсү жана жан дүйнө тең салмактуулугу үчүн зарыл болгон психологиялык ыңгайлуулукту камсыздай алат. Педагогикалык такт жана "мугалим-окуучу" тутумундагы инсан аралык мамилелерди максаттуу оңдоо баланын инсанын өзү жөнгө салуусунун жана өнүктүрүүсүнүн алдыңкы фактору болуп саналат.

Адабияттар

1. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса. – М.: Педагогика, 1982.
2. Караковский В. А. Статья человеком. Общечеловеческие ценности – основа целостного учебно-воспитательного процесса. – М., 1993. – С. 77.
3. Кондратьева С. В. Педагогическая деятельность и понимание учителем учащихся // Педагогическое общение: Респ. межвуз. науч. сб. Вып. 4. – Мн.: Нар. асвета, 1994.
4. Левитан К. М. Основы педагогической деонтологии: Уч. пособие для высшей школы. – М.: Наука, 1994.
5. Манхейм К. Проблемы интеллигенции. Демократизация культуры. Ч.1. – М., 1993. – С. 80–81.
6. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И. А. Зязюна, М.: Просвещение. –1989.

7. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Мн.: Беларуская наука, 1998. – 319.

8. Сеница И. Е. Педагогический такт и мастерство учителя. – М.: Педагогика, 1983.

9. Скоткин М. Н. Предисловие // Сохор А.М. Объяснение в процессе обучения: элементы дидактической концепции. – М., 1988. – С.3.

10. Страхов И. В. Психологические основы педагогического такта. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1972.

11. Страхова Л. М. Роль эмоционально-выразительного поведения учителя в формировании и диагностике учебной деятельности школьников. Волгоград, 1990. – С.103.

12. Ушинский К. Д. Родное слово // Собр. соч.: в 11 т. Т.2. – М.: АНРСФСР, 1948.

8-лекция. Педагогикалык ишмердүүлүктөгү чыр-чатактар, алардын маңызы жана чечилиши

Планы:

1. Чыр чатактардын психологиялык табияты
2. Чыр-чатактуу кырдаалдагы жүрүм-турумдун түрлөрү
3. Педагогикалык чыр-чатактардын өзгөчөлүктөрү
4. Мугалимдин ишмердүүлүгүндөгү чыр-чатактуу кырдаалды жеңүү

1. Чыр чатактардын психологиялык табияты

Психологиялык сөздүк чыр-чатакты карама-каршы багытталган, бири бирине айкалышпаган тенденциялардын жеке алынган индивиддин аң-сезиминдеги, инсан аралык өз ара мамилелериндеги же социалдык топтордун иш-аракеттериндеги курч терс эмоциялык толгонуулар менен байланышкан кагылышуу катары аныктайт.

Чыр-чатактын үч түрүн бөлүп көрсөтүшөт:

1) инсан ичиндеги (инсандын стили боюнча болжол менен бирдей мотивдеринин, умтулууларынын, кызыкчылыктарынын күрөшү менен мүнөздөлөт);

2) инсан аралык (аракеттенген жактар өзүнүн жашоо ишмердүүлүгүндө бири-бирин өз ара жокко чыгарган максаттарды ишке ашырууга умтулушат);

3) топтор аралык (жаңжалдашкан тараптар болуп эми айкалышпаган максаттарды көздөшкөн жана аларды жүзөгө ашыруу жолунда бири-бирине тоскоолдук кылган социалдык топтор чыгышат).

Белгилей кетчү нерсе, инсан аралык жана топтор аралык чыр-

чатактар көбүнчө инсан ичиндеги чыр-чатактар катары болуп өтүшөт, бирок толгонуулардын курчтугу мында адатта алсыраган болот.

1983-жылы новосибирскилик изилдөөчүлөр Ф. М. Бородин жана Н. М. Коряк [1] биринчи жолу чыр-чатактын түзүмдүк компоненттерин бөлүшкөн:

Ч (чыр-чатак) = ЧК (чыр-чатактуу кырдаал) + И (инцидент)

Чыр-чатактуу кырдаалдын өзөгүн чыр-чатактын түпкү себебин камтыган топтолгон карама-каршылык түзөт. Чыр-чатактуу кырдаал акырындык менен өнүгөт. Анын өнүгүү чыгуу процессинде чыр-чатактын катышуучуларынын турумдары аныкталат жана бөлүштүрүлөт. Алардын арасында лидерлер, демилгечилер, активдүү жана пассивдүү колдоочулар болушу мүмкүн. Психологиялык жактан чыр-чатактуу кырдаал дайыма чыңалуу, эмоциялык туруксуздук менен мүнөздөлөт жана иш-аракетке түрткү болуп саналат. Мындагы эң коркунучтуусу – бул 1) ишенбөөчүлүк; 2) манипуляция; 3) абалдын үмүтсүздүгү.

Чыр-чатактуу кырдаал дайыма ачык, анын катышуучулары аңдашкан кагылышууну, б.а. инцидентти болжолдойт. Инциденттин мааниси – чыр-чатактын предметине ээлик кылууда жатат. Мындай абал чыр-чатакты көрүнөө, көзгө уруна турган кылат, ал эми анын катышуучуларын чыр-чатактуу кырдаалга караганда кыйла активдүү кылат. Ар кандай чыр-чатактуу кырдаал, эгерде ал чечилбесе, инцидентти болжолдойт. Табигый суроо туулат, чыр-чатакка эмне алып келет?

Профессор В. П. Шейнов ар кандай чыр-чатактардын себеби чыр-конфликтгендер (КГ) деп эсептейт [10].

КГ – бул чыр-чатакка алып келе алуучу сөздөр, иш-аракеттер, аракетсиздиктер.

Ал КГдин арасынан төмөнкү беш типти бөлүп көрсөтүп, алардын классификациясын сунуш кылат:

I – Этиканын эрежелерин бузуу

II – Агрессиялуулуктун көрүнүшү

III – Эгоизмдин көрүнүшү:

1) алдоо же алдоого аракет кылуу;

2) маалыматтарды жашыруу;

3) жалган маалыматтарды таратуу;

4) жоопкерчиликти башкага жүктөө.

IV. Артыкчылыкка умтулуу:

1) артыкчылыктын тике көрүнүүлөрү: коркутуу, сыңдоо, айыптоо, шылдыңдоо;

2) мактануу;

3) кемсинтүү;

- 4) категориялуулук;
- 5) өз пикирин таңуулоо.

V. Жагдайлардын жагымсыз айкалышы.

В. П. Шейнов конфликтогендин күчөөсү (кеңейүүсү, өсүүсү) мыйзамын сунуш кылат.

Компьютердин мониторуна көңүл бурунуз.

$КГ1 < КГ2 < КГ3 \Rightarrow К$

Биздин дарегибизге жөнөтүлгөн конфликтогендерге, биз инстинкттүү же аң-сезимдүү түрдө кыйла күчтүү КГдер менен жооп берүүгө аракет кылабыз, жыйынтыгында мунун баары чыр-чатакка алып келет.

2. Чыр-чатактуу кырдаалдагы жүрүм-турумдун түрлөрү

Шарттуу түрдө инсандын чыр-чатактуу кырдаалдагы жүрүм-турумунун эки түрүн бөлүп көрсөтүшөт.

1. Конструктивдүү жүрүм-турум (КЖ). Мындай жүрүм-турумда башында түзүлгөн, окуучу жете албаган максат (бул чыр-чатактын себеби болгон) өзгөрүүсүз калышы мүмкүн, бирок мында ага жетүү программасы өзгөрөт. Бул учурда өспүрүм талдай баштайт да, чыр-чатактын себебин же түзүлгөн кырдаалдын баштапкы маалыматтарынан, же өзүнүн жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүнөн: алсыз эрктен, өжөрлүктөн, билимдердин жана билгичтиктердин жетишсиздигинен табат. Конструктивдүү жүрүм-турумда максатка жетүүнүн жаңы жолдору изделип табылат. Ошондо адамдын иш-аракеттери максатка жетүүгө жолтоо болгон тоскоолдуктарды жоюуга багытталган болот. Эгерде тоскоолдукту жок кылуу объективдүү себептерден улам ишке ашпай калса, анда кааланган натыйжаны алуунун кошумча каражаттарын издөө күчөйт. Керек болсо объективдүү мындай жүрүм-турум чыр-чатактуу кырдаалды чечүүнү оорлоткон шартта дагы, инсандын активдүүлүгүнүн жогорулашы конструктивдүү жүрүм-турумдун белгиси болуп саналат.

2. Коргонуучу жүрүм-турум (КЖ). Бул учурда тоскоолдукка реакция адам коюлган максаттарга жетүүнүн жолдорун көрбөгөндүгүндө жатат. Терс эмоциялык абал күчөйт, ашыкча психологиялык чыңалуу пайда болот. Ошондо адам субъективдүү күч-аракеттерди жаңы жүрүм-турум программасын иштеп чыгууга жана жүзөгө ашырууга эмес, өзүнүн психологиялык өзгөчөлүктөрүн жана аракеттерин талдоого, аларды баалоого эмес, чыңалууну басаңдатууга багыттайт. Мындай учурлардагы эң типтүү реакциялар төмөнкүлөр болуп саналат:

а) агрессия негизинен «вертикалдуу», б.а. мугалим менен окуучунун ортосундагы, мугалим менен мектеп администрациясынын орто-

сундагы ж.б.у.с. чыр-чатактарда көрүнөт. Бул учурда, адам жетекчинин иш-аракеттерин максатка жетүү үчүн тоскоолдук деп эсептейт. Агрессия түздөн-түз же көмүскө таасир көрсөтүү түрүндө көрүнөт: алдоо, ушактар, анонимдүү каттар. Бул берилген кырдаалдагы жүрүм-турумдун көбүрөөк типтүү ыктары.

Агрессия коргонуучу жүрүм-турум формасынын бир түрү катары башка адамдарга гана эмес, өзүнө да багыттала алат. Бул учурда ал өзүн айыптоо, өзүн кемсинтүү, өзүн күнөөлөө формасына ээ болот. Өзүнүн максималдуу билинүүсүндө агрессия трагедиялуу кесепеттерге алып келет да, өзүн өзү өлтүрүүнү чагымдайт.

б) проекциялоодо өзүнүн жолсуздуктарынын себептери сыртка көчүрүлөт. Өзүнүн кемчиликтери бардык адамдардан көрүнөт, ошондон улам адам өзүн психологиялык жактан туруктуураак сезет, бул ага ашыкча ички чыңалуу менен күрөшүүгө жол берет. Коргонуунун формасы катары бул анчалык майнаптуу жол эмес, анткени чыр-чатактуу кырдаал сакталып, баштапкы мотивдерди “баары мага окшош” деген типте кайра мотивдештирүү болуп өтөт, ал эми бул өз кезегинде инсандын терс өзгөрүүлөрдүн булагы болуп калат, анын коомдук активдүүлүгүнүн деңгээлин төмөндөтөт.

в) жагымсыз кырдаалдан качуу. Адам аң-сезимсиз түрдө өзү ийгиликке жетпей, белгиленген милдеттерин аткара албай калган кырдаалдардан (же алар жөнүндө эскерүүдөн) качат. Өспүрүмдүн алдыга коюлган максатка жетүү мүмкүн эместиги чакырган психикалык абалды баштан кечирген кырдаалдарга көп учуроосу, анда пассивдүүлүктү, окууга кайдыгерликти калыптандырат, болуп жаткан окуяларга кызыгуусун жоготот.

г) фантазия. Адам турмуш чындыгында аткаруу колунан келбеген нерсеге ал кыялдарында, фантазиясында жете баштайт. Керектөөнүн предметине ээлик кылуу, кааланган максатка жетишүү кыялданууда гана болуп өтөт. Адегенде өспүрүмдөрдөгү коргонуучу жүрүм-турум формасынын бул өңдүү ыгы психикалык чыңалууну убактылуу гана азайтат, бирок «идеалдуу чөйрөгө» «кетүүнүн» барган сайын тез-тез болуу тажрыйбасы, социалдык активдүүлүгү төмөн адамдарды туудурууга жөндөмдүү.

д) регрессия – керектөөнүн кыйла төмөнкү деңгээлине жылмышуу. Мында адамдын иш-аракетинин багытталгандыгы мурдагы бойдон калат, бирок максаттын алмашуусу болуп өтүп, умтулуулардын деңгээли төмөндөйт. Жаңы максат адамдан мурункудай көп энергия коротууну же активдүүлүк көрсөтүүнү талап кылбайт.

д) максатты алмаштыруу. Психологиялык чыңалуу, жеңилденүүнү

талап кылып, бул учурда адам тарабынан ишмердүүлүктүн башка аймактарына багытталат. Мисалы, окуу ишмердүүлүгүндөгү өз ийгиликтерине дайыма нааразы болгон өспүрүм коомдук ишмердүүлүктө ашыкча активдүүлүктү көрсөтө алат (бул жакшы деген учурда). Көбүрөөк таралганы "көчөгө", көчө компанияларына кетүү болуп саналат. Коргонуучу жүрүм-турумдун формасы катары максатты алмаштыруу ички чыр-чатактуулукту белгилүү бир убакытка азайтат, тышкы ачык чыр-чатактарга алып келбейт. Максатты алмаштыруунун терс жагы инсан үчүн эң барктуу болгон, эң башында коюлган максаттардын куну кетүүсүндө жатат.

Инсандын жүрүм-турумунун типтүү ыктарын конструктивдүүлөргө жана коргонуучуларга мындай бөлүү жеке индивидге чыр-чатактуу кырдаалды чечүүнүн тигил же бул тиби гана мүнөздүү дегенди билдирбейт. Бир эле адамда бир эле учурда конструктивдүү жана коргонуучу жүрүм-турумдун белгилерин табууга болот, бирок баары бир алардын кайсы бири басымдуулук кылат. Иш-аракеттин ыгы ар бир өзүнчө кырдаалда ар кандай боло алат, бирок жалпысынан ал үч фактордон көз каранды болот:

- 1) индивиддин инсандык өзгөчөлүктөрүнөн;
- 2) максаттын маанилүүлүгүнөн;
- 3) максатка жетүүнүн мүмкүн эместигинин булагынан.

3. Педагогикалык чыр-чатактардын өзгөчөлүктөрү

Педагогикалык чыр-чатак – бул да каршылашуу, кагылышуу, ал, М. М. Рыбакованын аныктамасы боюнча, мугалимдин өз турумун бекемдөөгө умтулуусунан жана окуучунун (же окуучулардын) адилетсиз жазалоого, анын ишмердүүлүгүн, жосунун туура эмес баалоого каршылыгынан көрүнөт [5].

Баланын жүрүм-турумуна туура жооп кайтарып, мугалим кырдаалды өз көзөмөлүнө алат жана тартипти калыбына келтирет. Окуучунун жосунун баалоонун шашылыштыгы жана негизсиздиги көбүнчө коммуникация каталарына алып келет, мугалимдин адилетсиздигине окуучунун кыжырдануусун жаратат, ошондо педагогикалык кырдаал чыр-чатакка өсүп жетет.

Дараметтүү чыр-чатактуу педагогикалык кырдаалдардын арасынан төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүшөт:

- окуучунун окуу тапшырмаларын аткаруусуна, жетишүүсүнө, класстан тышкаркы ишмердүүлүгүнө байланыштуу келип чыккан ишмердүүлүк кырдаалдарын;
- окуучунун мектептеги жана андан тышкаркы жүрүм-турум эрежелерин бузуусунан келип чыккан жүрүм-турум кырдаалдарын;

– окуучулар менен мугалимдердин эмоциялык-инсандык мамилелер чөйрөсүндө, алардын педагогикалык ишмердүүлүк процессиндеги баарлашуу чөйрөсүндө пайда болгон мамилелер кырдаалдарын.

Ушундан чыгып, педагогикалык чыр-чатактарды төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

- мотивациялык чыр-чатактар (инсандын психологиялык керектөөлөрүн жеткире баалабоо жаратат, коопсуздук, кадыр-барк, өзүмдүк ар-намыс сезими мотивдери көбүрөөк ачык берилген);
- коммуникациялык чыр-чатактар (маалыматты туура эмес чечме-легенде, кайтарым байланыш механизми бузулганда келип чыгышат);
- башкаруу чыр-чатактары (ишмердүүлүктү уюштурууну билбектикте келип чыгышат).

Чыр-чатактуу кырдаал жаралганда мугалим төмөнкүлөрдү эстөөсү керек:

- мугалимде чыр-чатактуу кырдаалды туура чечүү үчүн кесиптик жоопкерчилик жатат, анткени мектеп – бул окуучулар адамдардын ортосундагы мамилелердин социалдык ченемдерин үйрөнүүчү коомдун модели;
- чыр-чатактын катышуучулары ар кандай социалдык макамга ээ. Бул мугалим менен окуучунун чыр-чатактагы ар түрдүү жүрүм-турумун аныктайт;
- мугалим менен окуучунун ортосундагы жаш курак жана турмуштук тажрыйба боюнча айырма алардын чыр-чатакты түшүнүүсүнүн ар башка даражасын жана ар башка жоопкерчилигин туудурат;
- чыр-чатактын катышуучуларынын окуяларды жана алардын себептерин ар башка түшүнүүсү (чыр-чатак «мугалимдин көзү менен жана окуучунун көзү менен» ар түрдүү көрүнөт) мугалимге баланын толгонууларынын тереңдигин жеңил түшүнүүгө, ал эми окуучуга – өзүнүн эмоцияларын жеңүүгө, аларды акыл-эске баш ийдирүүгө дайыма эле жол бербейт;
- чыр-чатакка башка окуучулардын катышуусу аларды күбөлөрдөн катышуучуларга айлантат, демек, чыр-чатак алар үчүн тарбиялык мааниге ээ болот;
- чыр-чатакты чечүүдөгү демилге мугалимге таандык жана мында окуучулардын кызыкчылыгы биринчи орунда турууга тийиш;
- чыр-чатакты чечүүдөгү мугалимдин ар кандай катасы башка окуучулар катышкан жаңы чыр-чатактуу кырдаалдарды пайда кылат;

- педагогикалык ишмердүүлүктөгү чыр-чатакты ийгиликтүү чечүүдөн көрө алдын алуу оңой.

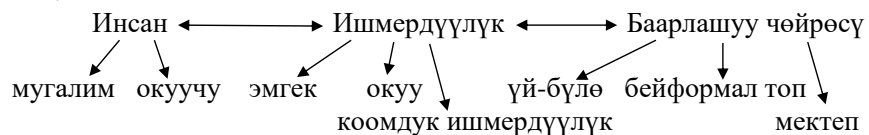
Чыр-чатактуу кырдаал, И. И. Рыданованын пикири боюнча, дайыма экстраординардуу болуп саналат, бул мугалимден чыгармачылык мамилени, жогору коммуникациялык компетенттүүлүктү, авторитардык педагогиканын стереотиптерин жеңүүнү талап кылат [6].

4. Мугалимдин ишмердүүлүгүндөгү чыр-чатактуу кырдаалды жеңүү

Чыр-чатактуу кырдаалдагы адамдын жүрүм-туруму көптөгөн инсандык өзгөчөлүктөр: эрктин күчү, темперамент, мүнөз ж.б. менен аныкталат. Иш-аракеттин моралдык мааниси баарыдан мурда чыр-чатактын катышуучуларынын тарбиялуулугунан көз каранды. Максаттын маанилүүлүгү да жүрүм-турумдун ыгына таасирин тийгизет.

Чыр-чатак анын социалдык-психологиялык негизи түгөнүп, чыр-чатактуу кырдаал жоюлганда гана чечилди деп эсептелет. Ар бир чыр-чатак кайталангыс мүнөзгө ээ, мурунку шарттардан улам гана болуп өтөт жана ошондуктан аны талдоого чыгармачылык жекече мамилени талап кылат.

Ошентсе да, чыр-чатактуу кырдаалды талдоонун негизги бирдиктерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Сызыктуу баяндоодо бул мындай көрүнөт:



Берилген сызыктуу түзүмдүн ар кандай компоненттеринин шайкешсиздиги же теңдемделбегендиги чыр-чатактуу кырдаалды жарата алат.

Чыр-чатактуу жүрүм-турумга мотивдер түрткү беришет жана багытташат. Мында жүрүм-турумду адептик идеалдар, моралдык ынанымдар гана эмес, жүрүм-турумдун белгилүү бир үлгүсүн атайылабай тууроо, кырдаалдык керектөөлөр ж.б.у.с. факторлор да мотивдештиришет. Инсандын өнүгүүсүнүн ар кандай мезгилдеринде факторлордун мотивациялоочу мааниси өзгөчө. Көп мотивациялуу жүрүм-турумду аң-сезимдүү башкаруу керек. Бул кызматты инсандын эрки аткарат.

Эрк – бул адамдын максатка багытталган иш-аракеттерди жана жосундарды жасоодо ички жана тышкы кыйынчылыктарды жеңүү билгичтигинен көрүнгөн өзүнүн жүрүм-турумун жана ишмердүүлүгүн аң-сезимдүү жөнгө салуусу. Инсандын эрки эң оор турмуштук шарттарда

чоң даражада көрүнөт. Мына ошондо инсанга оорчулуктарды аң-сезимдүү жеңүү талап кылынат. Карама-каршылыктардын курчуусу менен мүнөздөгөн чыр-чатактуу кырдаал инсан үчүн оор деп эсептелет.

Ошентип, чыр-чатак учурундагы адамдын жүрүм-турумун талдоо үчүн инсандын мүнөзүнүн түзүмдүк компоненти катары эркти талдоо зарыл. Мектептеги көбүрөөк чыр-чатактуу курак өспүрүм курак болгондуктан, мугалимге өспүрүмдөрдүн эрктик өзгөчөлүктөрүн билүү зарыл.

Өспүрүмдөрдүн мүнөзүнүн үч тибин талдайбыз.

I тип – кандайдыр бир жагымдуу, сыртынан майнаптуу максат үчүн кырдаалдык мүнөздөгү тоскоолдуктарды жеңүүнү билген өспүрүмдөр. Иш-аракеттер импульс, биринчи каалоо, таасир боюнча жүзөгө ашырылат. Бул өспүрүмдөр адатта педагогдордун аларды тартипке салуу аракеттерине терс жооп кылышат. Алар көбүнчө эскертүүлөргө оройлук менен жооп беришет. Тобокелди, ар кандай укмуштуу иш-чараларды жакшы көрүшөт. Аларда өзүн бекемдөөгө болгон керектөө ачык билинет. Өздөрүнүн кадыр-баркын чыңдоого умтулушуп, алар адекватсыз ыкмаларды: оройлукту, уятсыздыкты, корздонууну, дене күчүн колдонушат. Адатта өздөрүн сүйүшөт. Болбогон себептерден улам аффектке чейин жеткен кыжырданууну көрсөтө алышат.

II тип – өз жүрүм-турумун мерчемдөөнү билишпейт, бирок мында активдүүлүктү көрсөтүшпөйт, дегеле демилгесиз келишет. Башкы белгиси – түздөн-түз айланасына туруктуу, ашыкча кайдыгерлик. Алар адатта башкалардын пикирине каршы турушпайт, чыр-чатакка киришпейт, укук бузуу мүнөзүндөгү кырдаалдарда алар "компания үчүн" иш-аракет кылышат.

III тип – жамаатка, мугалимге каршы чыгышпайт, ачык кагылышууга барышпайт, өз пикирин билдиришпейт. Алардын «котур ташы койнунда». Бирок дал ушулар көбүнчө класста дайыма чыр-чатактуу кырдаалды, баш ийбөө коркунучун жаратышат. Алар адатта жакшы жөндөмдүүлүктөргө, жандуу акылга ээ, бирок тынчы жок, көп алаксышат, тартипсиз. Өздөрүнүн бардык жолсуздуктарын кыйнала баштан кечиришет, жолдоштору жана мугалимдери менен баарынан көп чыр-чатакка барышат.

Мүнөздүн ар бир тиби, баарыдан мурда, эркти ондоону, аны тарбиялоону талап кылат. Эркти тарбиялоо – бул инсандын айрым кайсы бир кырын эмес, бүтүндөй инсанды тарбиялоо экенин эстен чыгарбоо керек. Эрктүү адамды күчтүү моралдык сезимдери, тунук акылы, ишке чыгармачылык мамилеси айырмалап турат. Эрктүү адам – бул ар кандай кыйынчылыктарга карабастан, өзүнүн акылга сыярлык жана принциптүү чечимдерин дайыма аткара алган ишмер. Эркти тарбиялоодо

негизги орунду эрктик күч-аракетке жөндөмдүүлүктү өнүктүрүү ээлейт. Окуучунун ар бир акылга сыярлык чечими иш жүзүндө ишке ашырылууга тийиш. Ал өзүндө баштаган ишин аягына чыгаруу жана өзгөчө кыйынчылыктарды жеңүүгө көнүгүү адатын өөрчүтүшү керек. Кыйынчылыктарды жеңүүдө көнүгүүнү эркти тарбиялоонун негизги усулу катары кароо керек.

Бирок ымнда окуучулардын эркине түрткү берүүнүн усулдары да абдан маанилүү. Бул кубаттоо да, жактырууда, инсандык кадыр-барк сезимин ойготуу да, бул талап кылуу, жазалоо да. Ушул усулдардын бардыгын жекече мамилени жүзөгө ашырып, чыгармачылык менен колдонуу керек.

Чыр-чатактуу кырдаалды башкаруу үчүн мугалимге аны туура баалоо зарыл. Чыр-чатак болгон учурда байкоочунун алдына анын себеби эмес, түздөн-түз шылтоосу коюларын эстен чыгарбоо керек. Мында чыр-чатактын демилгечилери атайын чүмбөттөп, шылтоону себеп катары көрсөтө алышат. Мугалимге чыр-чатактуу кырдаалга болжолдуу баа берүү керек. Кандай болгон күндө да, эч нерсе болбогондой түр көрсөтүү жарабайт. Бул чыр-чатактуу кырдаалдын кайталануусун туудурат.

Чыр-чатактуу кырдаалды же агаы психикалык багытталгандыкты түзгөн объективдүү себептерди четтеткен жана мурдагы иштиктүү дагы, эмоциялык дагы ченемдүү өз ара мамилелерди калыбына келтирген чыр-чатакты башкаруу кыйла оптималдуу.

Психологдор чыр-чатактарды конструктивдүү чечүүнүн негизги шарты деп чырдашкан тараптардын ачык жана майнаптуу баарлашуусун эсептешет. Бирок чыр-чатактуу кырдаалда чатакташкан тараптардын баарлашуусу начарлайт, ошондуктан чыр-чатактын эң башында эле тобокелге баруу жана бири-бирине эмнени сезип жатканын болушунча толугураак, керек болсо кескин формада айтуу керек. Бул эмоциялык чыңалуудан арылтат, адамдар тынчтанышат. Каршылаштар сүйлөшүүнүн жүрүшүндө төмөнкүлөргө көңүл бурушу керек:

- чыр-чатакты чечүү үчүн ар ким эмне кылууну каалайт; ал башка тараптан кандай реакцияларды күтөт;
- эгерде каргылашы өзүн туура алып жүрбөсө, ал эмне кылууга камынат; ал кандай натыйжалардан үмүттөнөт.

Баарлашуунун конструктивдүү формалары деп төмөнкүлөр эсептелет:

- адам сөздөрдү жана иш-аракеттерди кандай түшүнгөнүн, ал аларды туура түшүнгөндүгүнүн тастыктоосун алууга умтулуусун билдирген айтым;

– абалдарга, сезимдерге, ниеттерге тиешелүү ачык жана инсандык боёктогу айтымдар;

– кайтарым байланышты камтыган маалымат.

Коомдук ишмердүүлүктүн педагогикалык мүмкүнчүлүктөрүн чыр-чатактардын алдын алуунун жана четтетүүнүн каражаты катары изилдеген О. В. Лишин, тарбиячы көрсөтпөөгө, үйрөтпөөгө, ал эми ишмердүүлүктүн уюштуруучусу жана катышуучусу болууга тийиш, бул ага мектеп окуучуларынын жүрүм-турумун ыкташтырууга жана түзөтүүгө, демек, чыр-чатактардан качууга мүмкүндүк берет деп эсептейт [4].

Поляк психологу Ежи Мелибруда чыр-чатакты жеңүүгө багытталган ырааттуу жүрүм-турумдун төмөнкү этаптарын сунуштайт:

1. Негизги проблеманы аныктоо (төмөнкү суроолорго жооп берүү зарыл): а) Мен проблеманы кандай түшүнөм? Менин кайсыл иш-аракеттерим жана жосундарым өнөктөшгү чыр-чатакка алып келди?

б) Менин өнөктөшүм проблеманы кандай көрөт? Анын ою боюнча, менин жана анын кайсыл иш-аракеттерибиз чыр-чатактын негизинде жатат?

в) биздин ар бирибиздин жүрүм-турумубуз түзүлгөн кырдаалга ылайык келеби?

г) биздин жалпы проблемабызды кантип кыйла толук аныктоого болот?

д) биз кайсыл маселелерде өнөктөш менен макул эмеспиз?

е) биз кайсыл маселелерде тилектешпиз?

2. Чыр-чатактын себебин аныктоо:

а) каршылаштын иш-аракеттеринде эмне сизге алгылыксыз болуп көрүнөрүн мүмкүн болушунча толугураак жана чындыктуураак өзүңүз үчүн айкындоо керек;

б) чыр-чатакта сиздин кайсыл иш-аракеттериңиз өнөктөшүңүз үчүн алгылыксыз экенин түшүнүшүңүз керек;

в) чыр-чатактын келип чыгуу себептерин аныктоо зарыл.

3. Чыр-чатакты чечүүнүн мүмкүн болгон жолдорун издөө:

а) мен чыр-чатакты чечүү үчүн эмне кыла алмакмын?

б) бул үчүн өнөктөшүм эмне кыла алат?

в) биздин жалпы максаттарыбыз кандай?

4. Чыр-чатактан чыгуу үчүн төмөнкүлөрдү айкындоо керек:

а) ар бир жолдун ыктымалдуу кесепеттери кайсылар?

б) максатка жетүү үчүн эмне кылуу керек?

в) кайсыл ык чыр-чатактын катышуучуларында канааттануу жаратат?

5. Чечимди ишке ашыруу.

6. Жетишилгенди баалоо.

Адабияттар

1. Бородкин Ф. М., Коряк Н. М. Внимание: конфликты. Новосибирск, 1989.
2. Жизневский Б. П. Конфликтность в общении старшеклассников // Адукация і выхаванне. – 1992. – № 10.
3. Кичанова И. М. Конфликт: за и против. – М., 1978.
4. Лишин О. В. Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения. – М., 1986.
5. Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. – М., 1993.
6. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 319.
7. Самоукина Н. В. Педагогический конфликт // Народное образование. – 1993. – № 4.
8. Станкин М. И. Психология общения. – М., 1993.
9. Ховенмей Е. К. Конфликты в школьном возрасте: пути их преодоления и предупреждения. – М., 1986.
10. Шейнов В. П. Искусство жить. – М., 2003.
11. Шейнов В. П. Искусство убеждать. – М., 2002.

9-лекция. Мугалимдин ишиндеги сезимдер

Планы:

1. Сезимдер жөнүндө түшүнүк. Сезимдердин түрлөрү
2. Мугалимдин ишиндеги сезимдердин ролу
3. Педагогдун ишмердүүлүгүндөгү аффекттер жана башка психикалык абалдар

1. Сезимдер жөнүндө түшүнүк. Сезимдердин түрлөрү

Адам курчап турган дүйнөнү таанып жана ага өз таасирин тийгизип жатып, эч качан кайдыгер бойдон калбайт.

Ал тигил же бул түрдө адамдарга, өзүнүн ишмердүүлүгүнүн предметтерине жана процессине, анын натыйжаларына карата өз мамилесин баштан кечирет. Бул толгонуулар же сезимдер адамдардын жашоосунда зор мааниге ээ болушат, анткени алар бүткүл психикалык ишмердүүлүктүн негизин түзүшөт.

Адамдын сезимдери абдан ар түрдүү, анткени ага тышкы дүйнөнүн таасирлери ар түрдүү. Бир эле предметти, бир эле окуяны ар ким өз бетинче баштан кечирет. Ошондуктан адамдын сезимдери өтө субъ-

ективдүү, инсандык мүнөзгө ээ болушат да, адамдын психикасынын түзүмүнөн, анын жекече өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды. Алсак, тигил же бул окуучунун жүрүм-туруму бир педагогдо кыжырлануу жаратса, экинчисинде жылмаюуну гана пайда кылат; биринчисинде капалануу пайда болсо, экинчисинде бул баланын кемчиликтерин жоюп, ага туура таасир этүүнү каалоо менен байланышкан кубанычтуу күчкө толугу сезими келип чыгат.

Сезимдер адамдын психикасындагы бардык нерселер сыяктуу эле мээнин кызматы, мээнин чоң жарым шарларынын кабыгында болуп жаткан процесстердин көрүнүүсү. Бирок сезимдердин пайда болушунда мээнин кабык астындагы борборлору да чоң роль ойнойт, алар кабык менен өз ара аракеттешип, ал жакка биринчи импульстарды жөнөтүшөт, ал эми кабык бул дүүлүктүрүү процесстерин жөнгө салат (күчөтөт же бөгөт коёт). Сезимдер биринчи жана экинчи белгилик тутумдардын ишмердүүлүгү менен байланышкан. Ошондуктан сезимдер бизде учурда биз баштан кечирип жаткан туюмдар жана кабыл алуулар аркылуу гана эмес, бизде пайда болгон ойлордон, биз уккан же айткан сөздөрдөн улам да келип чыгышат.

Ошондуктан педагогдун сезимдери көбүнчө окуучулардын ага айткандарынан жана ал аларга эмнени айтканынан көз каранды болот. Ошондуктан мугалимдин эмоциялык абалы сабакка чейин, сабактын учурунда жана андан кийин өзгөрөт.

Сезимдер адамдын активдүүлүгүнө, анын ишмердүүлүгүнө таасир этишет, аны дүүлүктүрүшөт, күчөтүшөт же басышат, азайтышат.

Педагогикалык ишмердүүлүктө сезимдер өзгөчө маанилүү роль ойношот. Баарына кайдыгер, көңүлкош адамдар, эреже катары, жакшы мугалим боло алышпайт.

Сезимдер – бул адамдын ишмердүүлүгүнүн эң жогорку өнүмү (Бодалев, Ананьев, Бажович, Выготский).

Алар мотивдештирүүчү ролду аткарып, аң-сезим менен байланышат. Мындан тышкары, сезимдер – бул адамдын турмуш чындыгынын анын керектөөлөрүнө, кызыкчылыктарына жооп берген жана ал үчүн жеке мааниге ээ болгон предметтери менен кубулуштарына мамилелеринин көрүнүүсү.

Сезимдердин төмөнкү түрлөрүн бөлүп көрсөтүшөт:

1. Адеп-ахлактык сезимдер (моралдык турумдун көрсөткүчү)
2. Интеллектуалдык сезимдер (акыйкаттыкты сүйүү, акыйкаттыкты таануу процесси)
3. Практикалык сезимдер (практикалык ишмердүүлүк менен байланышкан)

4. Эстетикалык сезимдер (сонундукка, сулуулукка багыт алуу жөндөмдүүлүгү менен байланышкан).

Педагогикалык ишмердүүлүктө адептик жана эстетикалык сезимдер өзгөчө мааниге ээ болушат.

Адептик (моралдык) сезимдер – адам коом тарабынан иштелип чыккан моралдын категорияларынан баштап, турмуш чындыгынын кубулуштарын адеп-ахлактык башталманын көз карашынан кабыл алганда баштан кечирген сезимдер. Моралдык сезимдерге этикалык ченемдерди аткарууга байланыштуу кубаныч, суктануу, өзүнө канааттануу киришет.

Моралдык сезимдерди калыптандыруу адамдын аң-сезиминде айрым адеп-ахлактык ченемдердин жана эрежелердин бекемделүү процесси менен байланышкан. Моралдык орнотмолор канчалык бекемирээк болсо, адам алардан чегинүүлөрдү ошончолук күчтүүрөөк баштан кечирет.

Эстетикалык сезимдер да чоң роль ойношот, анткени адамдар курчап турган турмуш чындыгын кабыл алышат, сулуулук сезимин, сонундук түшүнүгүн жетекчиликке алышып, ага өз мамилесин билдиришет.

Чернышевский эстетикалыктын маңызы жөнүндө мындай деп жазган: «Сонундук – бул жашоо; андан биз жашоону ал биздин түшүнүктөрүбүз боюнча кандай болууга тийиш болсо, ошондой көргөн жан сонун; өзүндө жашоону чакырган же бизге жашоону эстеткен предмет сонун».

Эстетикалык жактан тарбияланган педагог адатта балдарга чоң асылдандыруучу таасир кылат. Бул мындай мугалим өзү ар бир кооздуктан ырахат алып, өзүнүн окуучуларына көркөм өнөрдү, жаратылышты сүйүүнү өткөрүп бергенинен улам болот. Ошентип, педагогикалык багытталган эстетикалык сезимдер бара-бара окуучулар үчүн адеп-ахлактык толгонуулар болуп калышат.

Психологияда сезимдердин класстары да бөлүнүп көрсөтүлөт, аларга төмөнкүлөрдү киргизишет:

- каалоолор – кайсыл бир объектилердин адамдын керектөөлөрүнө шайкештик даражасын баалоо;
- эмоциялар – адамдын конкреттүү кырдаалга жооп катары психикалык реакциясы;
- сезимдер – туруктуулугу менен айырмаланган туруктуу психикалык көрүнүүлөр, ар түрдүү эмоциялардан көрүнө алышат;
- аффекттер, кумарлар – аң-сезим тарабынан көзөмөлдөнбөгөн эмоциялык көрүнүүлөр.

2. Мугалимдин ишиндеги сезимдердин ролу

Мугалимдин педагогикалык кесипке болгон мамилесин жөнгө салуучу сезимдердин тобунда төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

а) парзды, кесиптик ар-намысты сезүү;

б) педагогикалык кесиптин катышуучуларына болгон мамилелерди чагылдырган сезимдер;

в) мугалимдин өзүнө болгон мамилесин чагылдырган сезимдер.

Педагог баштан кечирүүгө тийиш болгон негизги сезим – бул өз ишине, балдарга болгон сүйүү сезими. Сүйүү – бул мугалимдин эң чоң педагогикалык сезими жана адептик осуяты.

Педагогикалык сүйүүнүн мүнөздөмөлөрү.

1. Чыдамкайлык.

Чыдамкайлык – бул башка бирөөнүн ката кетирүүгө укугун таануу. Биз көп угабыз: “Сага качанкыга чейин чыдайм? Сенин жоруктарына?» Жооп: “Чексиз”. Педагогикалык эмгектин маңызы, башкы кырларынын бири – чыдамкайлык, жүрөктүн жумшактыгы.

2. Сүйүү ырайымдуулук кылат.

Ал муктаж болгондорго жардам колун сунууга, баланы биротоло жыгылудан сактап калууга жана коргоого жардам берет.

3. Сүйүү көрө албастык кылбайт.

Көрө албастык өзүнүн абсурддугу менен коркунучтуу. Көрө албастык жамандыкты, агрессиялуулукту пайда кылат, ошондуктан ал адам жан дүйнөсүнүн эң пас көрүнүүсү.

Балдардын аң-сезими бул пастыкты түшүнө албайт, бирок алардын бейаны чондор көрсөткөн жек көрүүнү өзүнө сиңирип алат да, бул жек көрүү алардын жашоосунда өзүн көрсөтөт.

4. Сүйүү боорукер жана жамандыкты ойлобойт.

Балдар чыныгы жакшылыкты туюмунда айырмалашат, балдардын өзүн сүйүүсүн, адамдык ар-намысын чындап сыйлоого, башкаларга жардам берүүгө жөндөмдүүлөрдү сүйүшөт. Педагогикалык сүйүү, биз канчалык аракет кылбайлы, тандалма. Симпатия кээде тандалма мүнөзгө ээ. Бизге кээ бир балдар жагат, башкалары жагымсыздык же кайдыгерлик сезимдерин туудурат. Педагог, эгерде бала дайыма ага жаман иштерди кылса, өзүн көрсөтүүнүн мындай ыгын жек көрө баштайт. Болгондо да бул жек көрүү аң-сезимсиз деңгээлде ишке ашат. Ал эми мугалим өзүнүн бейаң мамилелерин көзөмөлдөшү абзел. Көбүнчө эмнени унутуу жакшы болсо, аны унутууну үйрөнүү маанилүү. Көптөр жек көрүү сезимине ээ болуп, аны дайыма кызытып, жаңыртып турушат. Эгерде сүйүү адептик башталмаларга толсо, эгерде ал жамандыкка келишкис болсо, анда педагогикалык процесс гуманисттик мыйзамдар боюнча өнүгөт.

5. Сүйүү баарын жабат.

Коом баланын жашоосуна аралашып, баарлашуу ыктарын таңуулап, жүрүм-турум үлгүлөрүн берет. Америкалык билим берүү эксперттеринин “Кирүүчүгө тынчтык” деген китебинде (Флейк-Хобсон, Робинсон, Скин) АКШда 70 жыл ичиндеги тарбиялоонун типтүү кеңештери берилген.

1910-жыл – “Аларды ур!”

1920-жыл – “Аларды бир нерседен ажырат!”

1930-жыл – “Аларга көңүл бурба!”

1940-жыл – “Аларды ынандыр!”

1950-жыл – “Аларды сүй!”

1960-жыл – “Аларды ур, бирок муну сүйүү менен жаса!”

1970-жыл – “Кудай алар менен болсун!”

Ал эми Россиядагы ушул мезгил үзүмүндөгү тарбиялык кеңештер мына:

1910-жыл – “Бала кезинен кабыргасын кыйрат!” (Домострой)

1920-жыл – «Балага эркиндик»

1930-жыл – «Ар кандай каражат менен коллективистти-мамлекечилди тарбияла»

1940-жыл – Талап кыл жана жоруктары жазала!

1950-жыл – Аларды ынандыр!

1960-жыл – Аларды сүй!

1970-жыл – Сезимтал жана адамгерчиликтүү бол!

1980-жыл – Аларды токмокто!

1990-жыл – Кудай алар менен болсун!

Балдар чоңдор тарабынан түзүлгөн аларга болгон мамилени сиңирет. Ал эми чоңдор балдардын каталарына чыдабайт. Сүйүү муну түшүнүүгө жана балалыкты коргоонун акылман мыйзамын көрсөтүүгө жөндөмдүү – балага жакшылык каалаган мамиле кылуу. Сүйүү балдардын кемчиликтерин, жосунсуз жоруктарын жана каталарын ачып көрсөтүүгө умтулбайт.

6. Сүйүү жоопкерчиликтүү.

Ал адамдык милдеттерди эсинде тутат. Дүйнөдө эки категориядагы адамдар жашайт: кээ бирлери, баарыдан мурда, артыкчылыктарды издешет, ал эми башкалары ар дайым өз милдеттерин эстешет; кээ бирлери жашоодон эмне алыш керек деп дайыма тынчсызданышат, башкалары жашоодо эмнеге милдеттүү экени жөнүндө дайыма кабатырланышат. Кээ бирлери укуктар жөнүндө, башкалары милдеттер жөнүндө көбүрөөк айтышат.

Албетте, экинчилери чыныгы сүйүүгө жакыныраак. Дал ошолор

мугалимдин мойнуна түшкөн бардык жоопкерчиликти, баланын өмүрү үчүн, анын моралдык жана психикалык саламаттыгы үчүн, келечеги үчүн жоопкерчиликти аңдап-түшүнүүгө жөндөмдүү!

7. Сүйүү берешен.

Жандын берешендиги – педагогдун инсанынын эң маанилүү сапаттарынын бири. Ачууланган бейандуу индивиддер берешендикти кабыл алышпайт. Алар бой көтөрүүдөн коркуп, өз тарбиялануучуларынын артыкчылыктары жөнүндө бир күн ичинде айта алышпайт. Ошол эле учурда, так ошол педагогдун “Бала таланттуу, анын таланты сөзсүз түрдө көрүнөт, мен ага жардам беришим керек!” деген орнотмосу балдарга жөн гана өнүгүүгө эмес, өзүнүн илгерилөөсүндө ийгиликтерге жетишүү мүмкүнчүлүгүн берет! Ошондуктан мактоого жана ишенимге берешен болгула!

8. Сүйүү адамды күчтүү кылат.

Сүйүү адамга өзүнүн үстүнөн бийликти берип, рухтун күч-кубатын калыптандырып, эркти жакшы иштерге жана жосундарга багыттайт. Инсандын сүйүү менен жылытылган ишмердүүлүгү гана жакшылыкты жаратат. Балага сүйүүсүз таасир этүүнүн бардык методикалары жана технологиялары – бул жалаң профанация. Педагогикалык өнөрдүн күчү сүйүүнүн күчү менен өлчөнөт. Сүйүүдөн күч алгандар гана күчтүү болуп калат. Эгерде балдарга таптакыр кайдыгер болсо, алар билимдерди өздөштүрүп жатышабы же жокпу, алар жакшыбы же жаманбы, аларга мектеп менен мугалимдин өзү кандай таасир көрсөтөт дегенге кайдыгер караса, ортозаар мугалим болуу да мүмкүн эмес.

Педагогикалык ишмердүүлүк процессинде сезимдер зор роль ойношот. Мугалимге төмөнкүнү эсте тутуу маанилүү:

- биринчиден, педагогикалык иште сезимдер бир адамдан экинчисине оңой жана тез өтөт. Мунун себептеринин бири толгонуулар ар түрдүү тышкы көрүнүү алганында: мимикада, жаңсоолордо, жосундарда болуп саналат. Жылмаюу да, күлкү да, кыжырдануу да башкаларга “жугат”. Мындай кошо толгонуу адамдын психикасынын өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп саналат жана кээ бир адамдардын башкаларга таасир кылуусу үчүн чоң мааниге ээ болот. Шыктануу, энтузиазм, жумушта маанайдын көтөрүлүүсү же төмөндөөсү, апатия – бул психикалык абалдар адамда кошо толгонуудан улам оңой пайда болушат;
- экинчиден, сезимдер билимдердин ынанымдарга өтүүсү үчүн абдан зарыл шарт. Адам тигил же бул ойду абдан жакшы өздөштүрө алат, бирок эгерде ал мында ага кайдыгер бойдон калса, анын билими нукура болбойт, ынанымга айланбайт, анын ички

абалы болбойт. Окуу процессинде да, тарбиялоо процессинде да бала мектептен алган билимдерин сезгени, баштан кечиргени маанилүү. Ал эми мугалим өзүнүн сезимдери аркылуу буга түрткү берет.

Төмөнкүлөр жөнүндө да эсте тутуу керек:

- эмоциялык боёлгон материал эс тутумда эң жакшы сакталат, ал эми кубаныч сезими менен байланышкан бардык нерсе кайгылуу толгонуулар менен боёлгонго караганда жакшыраак эсте калат;
- мугалимдин балдарга болгон сүйүүсү аларда анын көз караштарына, ынанымдарына болгон сүйүүнү жаратат. Бул мугалимдин окуучуларга эбегейсиз тарбиялык таасири көрүнгөн негизги формалардын бири.

3. Педагогдун ишмердүүлүгүндөгү аффекттер жана башка психикалык абалдар

Мугалимге, ар бир адам сыяктуу эле, эмоциялык жашоонун аффект өндүү көрүнүүлөрү мүнөздүү. Психология илими аффекттер деп чакырыктары адамдарга ылдам ээлик кылуучу жана кыска мөөнөттүү каардын, кубанычтын жана башка толгонуулардын учкундары түрүндө кызуу болуп өтүүчү эмоцияларды атайт.

Мындай эмоциялык абалдар педагогикалык иштет пайдалуубу же зыяндуубу? Эреже катары, аффекттер адамдардын ченемдүү өз ара мамилелерине тоскоол болот. Аффект – бул интенсивдүү сезим, ал тургай кээде адамдын өз иш-аракеттерин аң-сезимдүү көзөмөлдөөсүн жоготуусу менен коштолот.

Мугалим аффективдүү абалдардан качууга аракет кылышы керек. Бул үчүн жакшы ыкма педагог тентек кылган окуучуга ачуусун чыгарардан мурда кыска тыным жасоо боло алат. Бул балага да жакшы таасирин тийгизип, аны жасаган иштери жөнүндө бир мүнөткө өз алдынча ойлонууга мажбурлайт да, мугалимге тынчтанууга жана жасалган жосунга кыйла объективдүү кароого мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле себептерден улам, күнөөлүүгө дароо жаза колдонуу сунушталбайт, анткени аффект абалында мугалим адилетсиз болуп, ченем сезимин жоготуп коё алат.

Аффект өтө чегинен чыккан учурларда гана жакшы тарбиялык каражат болуп саналат.

Мыкты мугалимге мүнөздүү болгон нерсе, ал өзүнүн эмоцияларынын көрүнүүсүн жөнгө салууну, өзүндөгү аффективдүү абалды басууну, зыяндуу маанайды жеңүүнү жана ошол эле учурда зарылдыгы болсо, ошол учурда ал баштан кечирбеген сезимдерди көрсөтүүнү би-

лет. Педагогикалык иште зор мааниге ээ болгон өзүнүн эмоцияларын башкаруу деген ушул. Өз эмоциялык абалыңызды кантип жөнгө салууну сиз билесиз. Бул тууралуу маектешүү «Мугалимдин педагогикалык техникасы жана аны калыптандыруунун жолдору» деген теманы окуп-үйрөнүү учурунда жүрдү.

Сезимдер ар кандай психикалык абалдарды пайда кылат. Адамдын психикалык жашоосуна өзгөрүүчү психикалык процесстер жана инсандын туруктуу мүнөзгө ээ болгон касиеттери гана эмес, убактылуу психикалык абалдар да киришет.

Бул кубулуштардын тобуна ар кандай толгонуулар (маанайлар, умтулуулар, кумарлар), эрктик көрүнүүлөр (чечкиндүүлүк, чечкинсиздик, активдүүлүк, пассивдүүлүк), жана бир катар башка психикалык абалдар (кызыкчаалдык, кызыгдарлык, шектенүү, айран-таң калгандык ж.б.) киришет.

Психикалык абалдарды окуп-үйрөнүү чоң мааниге ээ, анткени мугалимдин ишинин ийгилиги инсандын убактылуу психикалык процесстеринен жана туруктуу белгилеринен гана эмес, адамдын ички дүйнөсүнүн узак мөөнөттүү көрүнүүлөрүнөн да көз каранды.

Педагогдун психикалык абалдарын мүнөздөшкөн психологдор сабакты ийгиликтүү өткөрүүнү шарттаган мугалимдин сабакка психологиялык даярдыгы бар экенин айтышат. Мугалимдин сабакка келүүсүнө жана аны керектүү психикалык абалда өтүүсүнө жолтоо болгон ички тоскоолдуктарды жеңүү, тиешелүү маанай зарыл.

Сабактын ийгиликсиз башталышынын эки түрү бар. Кээде мугалим сабакты жайбаракат, көңүлсүз баштайт. Буга байланыштуу окуучулар да көңүлкош, элегей болуп калышат. Бирок мугалим сабакты ашыкча толкунданган абалда баштап, окуучуларга кыйкырып, өтө катуу үн менен материалды түшүндүрүп берген учурлар да болот. Мунун баары окуучуларды ишке жарамсыз абалга алып келет.

Мугалимдин ишенимсиздик абалы же тескерисинче, өзүнө ашыкча ишенүүсү сабактын натыйжаларына жагымсыз таасирин тийгизет. Мугалим сабакты ички деми жок, кайдыгер абалда өткөрсө жаман. Мындай сабактар кызыксыз жана монотондуу болот. Окуучуларга калыссыз мамилени пайда кылган психикалык абал мугалимдин ишине өтө зыяндуу таасирин тийгизет. Мугалимде «сүймөнчүктөрү» пайда болот, аларды ал чексиз мактайт, бааларын жогорулатат, ошол эле учурда башкаларга кыйла катаал мамиле жасап, алардын кемчиликтерин көбүртүп-жабыртып жиберет. Мугалим окуучу жөнүндө биринчи таасирдин негизинде тез эле көз карашын калыптандырган жана көп убакыт бою бул таасирдин таасиринде калган, натыйжада бул таасирге карама-

каршы келген бардык нерсени кабыл албаган учур да болот.

Бардык кааланбаган абалдарга карама-каршы төмөнкүлөр өндүү психикалык абалдар орун алууга тийиш:

- 1) мугалимдин өз сөзүнүн тууралыгына чын жүрөктөн ишенүүсү;
- 2) окуучуларга токтоо жана объективдүү мамиле жасоо билгичтиги;
- 3) ойлоону, педагогикалык оптимизм, балдарга ички жакындык абалы.

Адабияттар

1. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать. – М., 1979.
2. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1975.
3. Гавриловец К. В. Воспитание человечности: Книга для учителя. – Мн.: народная асвета, 1983.
4. Корчак Я. Как любить детей. – Минск, 1980
5. Рувинский Л. И. Самовоспитание чувств, интеллекта, воли. – М., 1983.
6. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1992.
7. Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки. – М., 1976.
8. Харин С. К., Ксенда О. Г. Диагностика эмоциональных взаимоотношений педагогов и детей. – Мн., 1995.
9. Якобсон П. Психология чувств. – М., 1958.

10-лекция. Ынандыруу жана ишендирүү педагогикалык процесстеги таасир кылуунун ыктары катары

Планы:

1. «Ынандыруу» түшүнүгүнүн маңызы
2. Ынандырууга карата талаптар жана анын майнаптуулугунун шарттары
3. Ишендирүүнүн педагогикалык процесстеги ролу, ишендирүүнүн түрлөрү
4. Ишендирүүнүн формаларынын мүнөздөмөсү
5. Педагогикалык процесстин жүрүшүндөгү ынандыруунун жана ишендирүүнүн өз ара байланышы

1. «Ынандыруу» түшүнүгүнүн маңызы

Жашоо ишмердүүлүгү процессинде ар бир адамдын өзүнүн ынанымдары түзүлөт, аларды индивиддин айлана-чөйрө менен өз ара ара-

кеттешүүсүнүн натыйжасы болуп саналган анын билимдеринин, көз караштарынын, мамилелеринин жана жүрүм-турум ченемдеринин тутуму катары чечмелөө кабыл алынган.

Мында ынандыруу акыйкаттуу жана жалган болушу мүмкүн. Акыйкаттуу ынандыруу, эреже катары, коомдо кабыл алынган адеп-ахлактык ченемдерге жана турмуш чындыгына ылайык келишет, ошонун менен адамдын инсанын социалдык жактан бай кылат. Өз кезегинде, жалган ынандыруу адамдын терс көз караштары менен терс турмуштук тажрыйбасынын жыйындысы болуп саналат. Жалган ынандыруу мектеп жашындагы тарбиялануучуларда калыптанган болушат. Мында ушундай мүнөздөгү ынандыруу балдарды жан бактылык турмушка алып келип, аларда жоопкерчиликсиздикти, таанымдык жана эмгектик пассивдүүлүктү ж.б.у.с. өнүктүрүүгө түрткү болот.

Педагогикалык процесстин жүрүшүндө мындай кырдаалдарды болтурбоо, ошондой эле четтетүү максатында окуучуларга карата «ынандыруу» деп аталган педагогикалык таасир кылуу ыкмасын колдонуу максатка ылайыктуу. Мында биз «ынандыруу» усулун педагогдун окуучуларга аларда көз караштардын, сезимдердин, мамилелердин жана жүрүм-турум ченемдеринин тутумун калыптандыруу, бекемдөө же өзгөртүү максатында сөз аркылуу максаттуу коммуникациялык таасир этүү ыгы катары карайбыз.

Окуучуларга максаттуу таасир этүүчү педагог, адамдын ынандыруу үч бөлүктөн: 1) билимдерден, 2) сезимдерден, 3) жүрүм-турумдан түзүлөөрүн унутпашы керек. Мунун натыйжасында мугалим «ынандыруу» усулун төмөнкү формулага жүзөгө ашыруусу зарыл:

Түшүнүлдү → Баштан кечирилди → Кабыл алынды → Жасалды

Мында бул формуланын ар бир тогоосу өзүнчө маани билдирет:

Түшүнүлдү – маалымат окуучуга жеткиликтүү берилет, проблеманын маңызы түшүндүрүлөт;

Баштан кечирилди - мугалим тарабынан коюлган проблема окуучуда эмоциялык реакцияны пайда кылат (мисалы, өз жосунунун кесепеттерин андап-түшүнгөндө өкүнүү; кимдир бирөөгө боор ооруу ж.б.у.с.);

Кабыл алынды – педагог келтирген фактыларга жана жүйөөлөргө байланыштуу мугалим тарабынан сунушталган турмушка окуучунун макулдугу;

Жасалды – окуучу кабыл алган турмуздун анын көз караштарында, мамилелеринде жана жосундарында чагылдырылышы.

Педагог ынандыруу процессинде ушул компоненттердин жок дегенде бирин этибар албай коюу тарбиялык майнаптуулуктун төмөн бо-

лушуна алып келерин унутпашы керек, анткени бул учурда педагогикалык таасир кылуу усулу кесипкөй жүзөгө ашырылбайт [5].

Мектеп окуучуларынын акыйкаттуу ынанымдарын калыптандырып жатып, мугалимге баарыдан мурда, педагогикалык өз ара аракеттешүү процессиндеги алардын жалган ынанымдарын жоюу зарыл. Жалган ынанымдарды акыйкаттууларга айландыруу, эреже катары, төмөнкү жолдор менен жүзөгө ашырылат:

Окуучулардын жалган ынанымдарын кайра куруунун жолдору:

- 1) класстык жамаатты жагымдуу психологиялык атмосфераны жана оң коомдук пикирди калыптандыруу;
- 2) тарбиялануучулардын атайын баалуу жекече турмуштук тажрыйбасын түзүү (тарбиялоочу кырдаалдар);
- 3) окуучулардын терс жосундарын мотивдештирилген төгүндөө.

Ынандыруучу таасирдин майнаптуулугун жогорулатуу үчүн мугалимге жалган ишенимдерди кыйратуучу ыкмалар тутуму менен куралдануу зарыл. А. И. Кочетов мындай ыкмаларга төмөнкүлөрдү киргизет:

- окуучунун өзүн башкалар менен салыштырууга үндөө (оң мисалдар);
- туура эмес көз караштардын жана ынанымдардын кесепеттерин көрсөтүү жана негиздөө;
- окуучунун өзүн ачуусуна шарт түзүү;
- жалган көз караштарды жактаган окуучунун ой жүгүртүү логикасын парадокско чейин жеткирүү;
- окуучуга ишеним, сый-урмат көрсөтүү, мугалимдин окуучунун кырдаалды оңдоону каалоосуна ишенимин көрсөтүү [2].

2. Ынандырууга карата талаптар жана анын майнаптуулугунун шарттары

Ынандыруунун ар кандай формаларына (маектешүүлөргө, талкууларга, диспуттарга ж.б.у.с.) коюлуучу талаптардын сакталышы мугалимдин педагогикалык сабаттуулугун күбөлөндүрөт.

Мындай талаптарга төмөнкүлөр киришет:

- ынандыруунун мазмунунун жана формасынын окуучунун инсанынын өнүгүүсүнүн жаш курактык деңгээлине шайкештиги;
- ынандырууну тарбиялануучунун жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашыруу;
- ынандыруу процессинде жалпыланган жоболорго (принциптерге жана эрежелерге, моралдык ченемдерге) да, конкреттүү фактыларга (мисалдар) да таянуу;
- тарбиялануучунун жүрүм-турумунун фактыларын милдеттүү түрдө талдоо, аларды берилген эрежелер жана принциптер ме-

нен салыштыруу;

- педагогдун тарбиялануучуга сунушталган турумдун акыйкаттуулугуна терең ишенүүсү;
- ынандыруунун жүрүшүндө алдыга коюлган тезистердин жүйөлүүлүгү, далилдүүлүгү.

Ынандыруу процессинде педагогго окуучу менен маектешүү тезисти, аргументтерди жана демонстрацияны (иллюстрацияны) – далилдөөнүн ыктарын камтууга тийиш экенин эсте тутуусу зарыл. Тезис – бул далилдөө керек болгон ой, адептик турум. Жүйөөлөр (аргументтер) – бул тезисти далилдөө үчүн колдонулган маалымат. Маектешүүнүн жүрүшүндө теориялык жоболордун, турмуштук кырдаалдарды талдоонун же эксперименттик фактылардын негизинде тезисти далилдеген пикир айтылат. Тезисти так жана түшүнүктүү түзүү зарыл, аргументтер жана фактылар талашсыз, суроолорду жаратпаган, кош ойлуулукка жол бербеген болууга тийиш [1].

И. И. Рыданованын ою боюнча, баарлашуу процессинде мугалим окуучулардын кептик активдүүлүгүнө түрткү берүүчү коммуникациялык жагдайды түзүүгө чакырылган. Мында алардын пикирлериндеги каталарды же так эместиктерди издебей, маалымат алмашууга жандуу кызыгуусун билдирип, алсыз жактарын эмес, күчтүү жактарын баса белгилеп, жооп берүүгө шашылбай, сөздү бөлбөө маанилүү [7].

Ынандыруучу өз ара аракеттешүүнүн майнаптуулугунун шарттары:

- ынандыруучунун (педагогдун) аброю;
- ынандырууну курууда ынандырылып жаткандын жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүн (темпераментин, окутуудагы жана тарбиялоодогу жакынкы өнүгүү чөлкөмүн) эске алуу;
- өз ара аракеттешүү учурундагы тарбиялануучунун интеллектуалдык жана эмоциялык абалын (кыжырдануу, башка проблемаларга толкундануу ж.б.у.с.) эске алуу;
- ынандыруучунун (педагогдун) ойлорунуну, сезимдеринин, эрктик түрткү берүүсүнүн көрүнүү биримдиги;
- ынандыруу процессинде педагог тарабынан сунушталган турумдун тууралыгын өз сөзү менен да, жосундары менен да тастыктоо;
- баланын оң сапаттарына таянып ынандырууну жүзөгө ашыруу (педагогикалык оптимизм);
- баарлашуу эркиндиги, баланын инсанына басымды жок кылуу;
- мектеп окуучуларынын алган билимдерин бекемдөөчү жана туура жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандырууга көмөктөшүүчү көнүгүүлөрдү тутумдуу колдонуу;

- окуучулар менен иштөөнүн вербалдык (диспуттар, маектешүүлөр ж.б.у.с.) гана эмес, чоң өлчөмдө практикалык да (тарбиялоочу кырдаладар, тематикалык акцияларды өткөрүү, кайрымдуулук ишмердүүлүгүнө катышуу ж.б.у.с.) мүнөздөгү тарбиялык формаларын мерчемдөө жана жүзөгө ашыруу.

3. Ишендирүүнүн педагогикалык процесстеги ролу, ишендирүүнүн түрлөрү

Ишендирүү – адамдардын баарлашуу жана ишмердүүлүк процесиндеги өз ара аракеттешүү каражаттарынын бири. Ишендирүүнүн бөтөнчөлүгү ушунда, ал адамга байкатпастан анын психикасы менен жүрүм-турумуна таасир кылат. Педагогикалык көз караштан алганда, ишендирүүнү тарбиялануучунун инсанынын психикалык түзүмүнө кирип, мектеп окуучуларынын ойлоруна, сезимдерине, жосундарына, умтулууларына жана ишмердүүлүгүнүн мотивдерине таасир кылуучу мугалимдин окуучуларга коммуникациялык таасир кылуусунун ыгы катары кароого болот.

В. Н. Куликовдун айтымында, туура уюштурулган ишендирүү мектеп окуучуларынын аң-сезимдүү активдүүлүгүнө түрткү берет жана жекече мамилени кыйла сабаттуу жана майнаптуу ишке ашырууга жол берет [3].

Ишендирүүнүн түрлөрүн классификациялоо үчүн ар кандай чен-өлчөмдөр колдонулат:

- ишендирүүнүн булагына жараша башка адам тарабынан жасалган ишендирүү-аракетти жана адамдын өзүнө таасир кылуусун болжогон өзүн ишендирүүнү айырмалашат;
- ишендирүүнүн субъектисинин абалына абалына жараша ойгоо абалдагы ишендирүүнү, табигый уйку абалындагы ишендирүүнү (гипнопедия), гипноздук абалдагы ишендирүүнү айырмалашат;
- ишендирүүчүдө таасир кылуу максатынын барлыгына же жоктугуна жараша атайылап ишендирүүнү (коюлган максатка жетишүү үчүн окуучуга максатка багытталган жана аң-сезимдүү уюштурулган психологиялык таасир кылуу) жана атайылабай ишендирүүнү (ишендирүүчү өзүнүн алдына окуучуну белгилүү бир ойго, иш-аракетке, жосунга ишендирүү максатын койбойт, бирок анын өзү аңдабаган сөздөрү менен иш-аракеттери мектеп окуучусунун аң-сезимине таасир көрсөтө алат, анын ичинде терс дагы). Өзүн ишендирүү да атайылап жана атайылабай болушу мүмкүн. Биринчи учурда адам аң-сезимдүү түрдө терс сапаттарды түзөтүүгө жана терс ойлор менен сезимдерди жок кылууга аракет жасаса (автотренинг), экинчисинде муну аң-сезимсиз түрдө жүзөгө ашырат;

- таасир кылуунун натыйжасына жараша ишендирүү оң (окуучуда оң инсандык сапаттарды – өз күчүнө ишенүүнү, максатка умтулгандыкты, жоопкерчиликти ж.б., ошондой эле жүрүм-турумдун, кызыкчылыктардын, көз караштардын, сезимдердин жана мамилелердин оң адаттарын калыптандыруу) жана терс (аң-сезимдүү же аң-сезимсиз таасир кылуунун жүрүшүндө окуучуда терс психологиялык сапаттар, көз караштар жана абалдар – өзүн төмөн баалоо, жоопкерчиликсиздик, кызыгуунун жана демилгенин жоктугу ж.б. калыптанышат) болушу мүмкүн. Өзүн ишендирүү да оң жана терс боло алат. Биринчи учурда, окуучу өзүнүн күчтөрүн жана жөндөмдүүлүктөрүн өзү мобилизациялайт, өзүндө оң инсандык сапаттарды өнүктүрөт, экинчисинде, жагымсыз жагдайлардын таасирине туш болуп, өзүн өзүмдүк иш-аракеттеринин пайдасыздыгына жана анда терс сапаттардын басымдуу экендигине "ынандырат";

- ишендирүүчү таасир кылуунун мазмунуна жараша ачык ишендирүүнү (ишендирүүнүн максаты анын формасы менен дал келет, ишендирүү конкреттүү адамга багытталган, ишендирүүчү окуучуну кандайдыр бир аракеттерди жасоого же алардан карманууга түз жана ачык чакырат) жана жабык ишендирүүнү (ишендирүүнүн максаты “чүмбөттөлгөн”, кимди ишендирип жатса ошого түз кайрылуу жок) айырмалашат.

Педагогикалык ишендирүүнүн майнаптуулугунун жалпы шарттарынын катарында төмөндөгүлөрдү атоого болот: а) ишендирүү жүргүзүлгөн жагымдуу жагдай; б) ишендирүү учурунда окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн, жекече-психологиялык сапаттарын жана эмоциялык абалын эске алуу; в) педагогдун өзүнүн ал ишендирип жаткан нерсеге мамилеси; г) педагогдун ишендирүүнүн техникасына ээлик кылуусу (көз караш, мимика, пантомимика, так дикция, логикалык жана психологиялык тынымдар менен айкалышкан экспрессиялуу интонация, үндүн күчү); д) мугалимдин абройлуулугу, ага окуучулардын мамилеси; е) мугалим тарабынан окуучулардын ишендирүүчү таасир кылуу менен шартталган сапаттарды ишке ашыруусу жана тиешелүү жосундарды жасоосу үчүн шарттарды түзүү; ж) ишендирүү процесинде окуу материалынын мазмунун билгичтик менен пайдалануу [8].

4. Ишендирүүнүн формаларынын мүнөздөмөсү

Ишендирүүнүн ачык жана жабык түрлөрүнүн болушу ишендирүүчү таасир кылуунун эки формасын бөлүп көрсөтүүнү шарттаган. Бул түз форма (атайылап ачык ишендирүү) жана кыйыр форма (жабык же кыйыр ишендирүү). Аталган формалардын маңызын карап көрөлү.

Ишендирүүнүн түз формасы командалар, буйруктар жана ишендирүүчү насааттар түрүндө болот.

Командалар жана буйруктар адатта так жана кыска түзүлөт. Алар мектеп окуучуларында автоматтык түрдө аткарылуучу, аң-сезим тарабынан дээрлик эч кандай көзөмөлдөнбөгөн иш-аракеттерди иштеп чыгууга түрткү болот. Бирок, командалар жана буйруктар колдонуу чөйрөсү боюнча айырмаланат. Мектептин шартында командаларды биз дене тарбия жана аскерге чейинки даярдык сабактарында, ар кандай мелдештерде, оюндарда, аскердик спорттук иш-чараларда уга алабыз (мисалы: «Тең бол!», «Түз тур!», «Марш!», «Стартка!» ж.б.). Буйруктар өз кезегинде мугалимдер тарабынан ар кандай сабактарда, анын ичинде класста да, сабактан тышкары да тартипке келтирүү кырдаалдарында колдонулат.

Мектеп практикасында колдонулган бардык командалар жана буйруктар шарттуу түрдө төрт типке бөлүнөт:

- алдын алуучу же мобилизациялык («Көңүл бургула!», «Даярдангыла!» ж.б.у.с.), алардын милдети окуучуларды кандайдыр бир иш-аракеттерге дароо мобилизациялоо;
- аткаруучу («Тактага чык!», «Отургула!» ж.б.у.с.), мектеп окуучуларын конкреттүү иш-аракеттерди жасоого түртүү максатына ээ болгон;
- тыюу салуучу («Токтот!», «Сүйлөөнү токтот!» ж.б.у.с.), окуучулардын тигил же бул кырдаалда кандайдыр бир жагымсыз аракеттерди жасоосуна бөгөт коюуга чакырылган;
- үлгү боюнча иш-аракеттер («Менин артыман баары кайталасын!», «Асановдой кыл!» ж.б.у.с.), окуучуларды ар кандай кыймыл-аракеттерди так көчүрүүгө багыттаган.

Командалардан жана буйруктардан айырмаланып, ишендирүүчү насааттар кыйла татаал маселелерди чечүү үчүн колдонулат – мектеп окуучуларында калыптанган орнотмолорду кайра куруу, аларда талап кылынган иш-аракеттерге даярдыкты калыптандыруу. Ал мугалим тарабынан кыска фразалар түрүндө түзүлөт да, ишендирүү техникасын колдонуунун негизинде жүзөгө ашырылат.

Л. А. Петровскаянын айтымында, ишендирүүчү насаат окуучуларга жагымсыз иш-аракеттерди жасоого тыюу салуу же чектөө, ошондой эле уялчаак, өзүнө ишенбеген, коркунчаак балдарда өзүнө болгон ишенимди иштеп чыгуу үчүн колдонулат. Бирок мындай таасир мугалим менен окуучунун ортосунда түзүлгөн жакшылык каалоочу ишенимдүү мамилелерде гана оң натыйжа берет. Болбосо, мындай ишендирүү ийгиликсиз аяктайт [6].

Мугалимдин ишендирүүчү насаатты колдонуусуна мисал келтирели. Токойго саякатта 5-класстын окуучуларына кичинекей булактан секирип өтүүгө туура келди. Алина абдан коркунчаак болгондуктан, булактын алдына токтоду. Класс аны бир нече мүнөт күттү. Ошондо мугалим колун сунуп: «Алина, коркпо. Мен сени колдойм. Эсинди жыйна. Сен шамдагайсың, сөзсүз өтүп кетесиң», - деди. Алина мугалимди үмүттүү карап, чуркап барып, булактан секирип өттү.

Мектеп практикасынын шарттарында ишендирүүнүн кыйыр формасы кыйытма, тамаша же ирониялык айтым түрүндө колдонулат.

Мугалим түздөн-түз эскертүү жасаган кырдаалда, окуучу, эреже катары, өзүнүн пикирин же өзүн баалоосун "сактоого" аракет кылып, коргонуучу турумду ээлейт.

Ишендирүүнүн кыйыр формасы маалыматты эч кандай шартсыз, сынсыз кабыл алууга өбөлгө түзөт, ал эми мугалимдин туруму окуучуга таңууланбайт жана анын өзүн сүйүүсүнө таасирин тийгизбейт. Ошондуктан билдирилген фактылар окуучу тарабынан аларды ал кабыл ала электе эле четке кагылбайт. Окуучу өзүнүн жосундарынын, инсандык сапаттарынын, адаттарынын ж.б.у.с. оң же терс маанисин өзү талдайт. Н. Е. Щуркова белгилегендей, мугалим бул жагдайда окуучуну өзүн баалоонун чен-өлчөмдөрү менен гана «куралдандырат», алардын объективдүүлүгү ачык-айкын жана окуучу тарабынан кыйшаюусуз кабыл алынат [9].

Педагогикалык практикада кыйыр ишендирүүнүн төмөнкүдөй ыкмаларын айырмалашат:

- кыйытма (жазуу көнүгүүлөрүн аткаруудан жалкоолонгон окуучуга мугалим айтат: “Байкушум, сен бүгүн ашыкча иштедиң. Дептерге бүтүндөй үч сүйлөм жазылган. Чарчагандырысың, эс ал”),
- кыйыр жактыруу (үй тапшырмасын текшергенден кийин мугалим айтат: "Бүгүн менин бардык суроолорума туура жооп беришкен жана «эн жакшы» деген баа алышкан биздин класстын окуучулары кубандырышты. Калгандары алардын ишин мисал катары баалоого тийиш деп ойлойм".),
- кыйыр айыптоо (мугалим танапис учурунда класстын окуучуларынын туура эмес баарлашуусуна кокусунан күбө болуп калды, бул тууралуу сабактын башында ал минтип айтты: «Менин терең өкүнгөнүм, биздин класста дагы эле бири бири менен туура жана сонун баарлашууну билбеген окуучулар бар экен. Алардын танапистеги жүрүм-туруму мени абдан капа кылды».

Кыйыр ишендирүүлөр болуп жаткан окуяларга карата кандайдыр бир сыртынан бейтарап фактыларды ачуу же кандайдыр бир окуяны

баяндоо түрүндө да болуп өтөт. Туура усулдук даярданууда, чоң эмоциялык таасир этүүчү мисалды же аңгемени педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тандоодо кыйыр ишендирүү түз ишендирүүгө караганда кыйла майнаптуураак болуп чыгат.

5. Педагогикалык процесстин жүрүшүндөгү ынандыруунун жана ишендирүүнүн өз ара байланышы

Ынандыруу жана ишендирүү ушунчалык тыгыз өз ара байланышта болгондуктан, айрым кырдаалдарда аларды айырмалоо кыйынга турат. Бул алар үчүн бир катар жалпы белгилердин барлыгы менен шартталган, атап айтканда:

- ынандырууда жана ишендирүүдө таасир этүүнүн негизги каражаты сөз болуп саналат;
- окуучунун аң-сезимине коммуникациялык таасир кылуу комплекстүү болууга тийиш, б.а. ынандыруу ишендирүүчү мүнөзгө ээ болууга, ал эми ишендирүү ынанымдуу болууга жана андан аркы ынандыруучу таасир кылуу үчүн кыртыш даярдоого тийиш;
- ынандыруу да, ишендирүү да окуучулардын аң-сезимине дагы, сезимдерине дагы таасир этет.

Бул усулдардын айырмасы ынандыруу, эреже катары, кыйыр формага ээ болбойт да, командалар менен буйруктар түрүндө кыскача түзүлө албайт.

Бала менен коммуникациялык өз ара аракеттешүүнү уюштурууда педагог ынандыруучу же ишендирүүчү таасирдин даражасын так аныктап, анын ынандыруусун ишенимдүү жана ишендирүүсүн ынанымдуу кылган кырдаалга ылайыктуу каражаттарды тандап алышы керек. Э. Ш. Натанзондун пикири боюнча, бул үчүн белгилүү бир мезгил ичинде анын сөздөрү, өтүнүчтөрү, талаптары, каалоолору окуучулардын каршылыгына же каяшасына учурабаганын, талашсыз аткарылганын каттоо, андан соң бул эмне (кынтыксыз логика, маалыматтын мазмунунун кызыктуулугу, талаптардын тактыгы жана объективдүүлүгү, таасир кылуу техникасы, баарлашуунун экспрессиялуулугу жана эмоциялуулугу, өзүмдүк аброю, берилген фактыларга терең ишенүүсү ж.б.у.с.) менен шартталганын талдоо максатка ылайыктуу [4]. Эгерде окуучулар педагогдун турумун түшүнбөсө жана кабыл алышпаса, ал алардын өнүгүү жана тарбиялануу деңгээли жөнүндө шашылыш терс тыянактарды чыгарбашы керек. Мугалим өзүнүн окуучуларын кызыктырган проблемалар менен байланыша алгандыгын түшүнүүгө жана педагогикалык процессте ынандыруу менен ишендирүүнү майнаптуу колдонуунун шарттарын ишке ашыруунун сапатын талдоого тийиш.

Адабияттар

1. Батракова С. Н. Педагогические приемы эмоционального воздействия на учащихся. – Ярославль: Изд-во Ярославл. пед. ин-та, 1982.
2. Кочетов А. И. Мастерство перевоспитания. – Мн., 1981.
3. Куликов В. Н. Психология внушения: Учеб. пособие. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1978.
4. Натанзон Э. Ш. Приемы педагогического воздействия. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1972.
5. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И.А. Зязюна, М.: Просвещение, 1989.
6. Петровская Л. А. Воспитатель – подросток: пути развития диалога // Учителям и родителям о психологии подростка. – М.: Педагогика, 1987.
7. Рыданова И. И. Основы педагогики общения. – Мн.: Белорусская наука, 1998. – 319 с.
8. Шварц И. Е. Внушение в педагогическом процессе: Учеб. пособие. – Пермь, 1971.
9. Щуркова Н. Е. Воздействие на индивидуальность // Вы стали классным руководителем. – М.: Педагогика, 1986. – С. 67 – 92.

III БӨЛҮМ. ОКУУ-ТАРБИЯ ПРОЦЕССИН УЮШТУРУУДАГЫ МУГАЛИМДИН ЧЕБЕРЧИЛИГИ

11-лекция. Педагогикалык эмгектин маданияты

Планы:

1. Мугалимдин педагогикалык эмгегинин маданиятын калыптандыруу проблемасынын актуалдуулугу

2. «Маданият» түшүнүгүнүн маңызы жана аны калыптандыруунун жолдору

3. Мугалимдин педагогикалык эмгегинин маданияты педагогдун жалпы маданиятынын бир бөлүгү катары, анын түзүмдүк компоненттери

1. Мугалимдин педагогикалык эмгегинин маданиятын калыптандыруу проблемасынын актуалдуулугу

Мугалим – маданияттын субъектиси. Ал социалдык-маданий кырдаалды жана белгилүү бир маданий мейкиндикти эске алып, илимдин, техниканын жана көркөм өнөрдүн, адамдардын практикалык жашоо ишмердүүлүгүнүн жана алардын маданиятынын жаңы жана эң жаңы жетишкендиктерин өзүнө сиңирип жашайт жана аракеттенет. Ал өз элинин каада-салтын, үрп-адатын, ырым-жырымдарын билет жана сыйлайт; көркөм жана кесипкөй адабиятты окууга, живописке, музыкага, киного жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнө терең кызыгуу көрсөтөт.

Азыркы этапта педагогикалык эмгектин маданияты мугалимдин чеберчилигинин милдеттүү компоненти катары каралат.

Муну ар кыл адистиктеги мугалимдердин педагогикалык ишмердүүлүгүнө жасалган талдоо, ошондой эле мезгилдүү басма сөз беттериндеги көп сандаган публикациялар күбөлөндүрүшөт. Буга жаркын мисал Москвадагы мектептердин биринин директорунун «Учительская газетага» жарыяланган каты болуп саналат: «Педагогдун кесиби ушундай, ал тынымсыз окутат... Анан кээде бир коркунуч келип чыгат: ал өзүн сынчыл баалоону токтотуп, байкалбай көзү ачыкка айланат: ал баарын билет, ал жаңылбайт. Бирок окутуу – үйрөтүү дегендик эмес. Насаат айтып жатып, башканы кунт коюп, сезимтал угуу керек. Көбүрөөк кеңешүү, ой жүгүртүү абзел... Балдарда суроолор толтура! Аларды бардыгы кызыктырат. 7-класстын биринде төмөнкүдөй маек болуп өттү:

– “Кызыл парустарды” ким жазган?

– “Кызыл парустар?” Бул деңиз флоту жөнүндө. Жакшысы Константин Георгиевичтен сураңыз, ал флотто кызмат өтөгөн». Институтта убакыт жок болчу. Мектепте андан жакшы эмес болуп чыкты да, кечээки студентканын куткарып калуучу шылтоосу пайда болду:

– Окууга убакыт жок.

Анан мугалим окубайт. Парадокспу?

Туура, мугалимдин иши абдан көп. Бирок иштин жөнү убакыттын жетишсиздигинде эмес. Кээ бир педагог мындан ары өзүнүн үстүнөн иштебей, билимдерин байытпай калганынын себептери, анын өзүндө, анын ички талапсыздыгында, ал эми кээде, анын ички маданиятынын жоктугунда катылып жатат, ал эми бул сөзсүз анын эмгегинин маданиятынын жоктугуна алып келет».

Ошентип, көптөгөн кесиптерде, ийгиликтүү эмгектенүү үчүн, ошол жааттагы кызыгуу жана билимдер толук жетиштүү. Мугалимдик кесип жөнүндө биз көп айта албайбыз. Бул жерде өз ишин сүйүүгө, керек десе аны билүүгө, ошентсе да өз милдеттерин начар аткарууга да болот. Баарыдан мурда, мугалим инсанды – кайталангыс, өзүнүн көрүнүүлөрүндө жекече, адеп-ахлактуу, эстетикалык жактан өнүккөн инсанды калыптандырат. Мындай инсанды калыптандыруу үчүн мугалимдин өзү инсан болууга тийиш, кызыкчылыктардын жана шыктуулуктардын, интеллектуалдык, адептик жана эстетикалык суроо-талаптардын кеңири чөйрөсүнө ээ болуусу абзел, башкача айтканда маданияттын жогору деңгээлине ээлик кылуусу кажет.

2. «Маданият» түшүнүгүнүн маңызы жана аны калыптандыруунун жолдору

Маданият адамдын жана коомдун эң негизги мүнөздөмөсү болуп саналат. Дал ушул нерсе адамды бардык тирүү жандыктардан айырмалайт. Мындан тышкары, маданият адамдардын өз ара байланышуусунун формасы катары чыгат. Ал адамдын ишмердүүлүгү менен ажырагыс байланышкан, ошондуктан сөздүн эң жалпы маанисинде маданият деп адамдын ишмердүүлүгүнүн жыйынды натыйжасын түшүнүшөт.

Маданияттын азыркы концепцияларында анын маңызын аныктоого карата ар түрдүү мамилелер бар.

Сапаттык мамиле. Маданият – бул коомдун абалы, адамдардын жаратылышка үстөмдүк кылуусунун деңгээли, даражасы, жашоонун ар түрдүү чөйрөлөрүндө ишмердүүлүктү ишке ашыруунун деңгээли: өндүрүштүн, тиричиликтин, баарлашуунун, сезимдердин ж.б.у.с. маданияты болот.

Баалуулуктук мамиле. Маданият материалдык жана руханий баалуулуктардын жыйындысы катары түшүнүлөт. Анан да нукура маданиятка нукура баалуулуктарга туура келген жыргалчылыктар киришет. Нукура баалуулуктар – бул кыйратууга жана өлүмгө эмес, жашоого жана жаратууга багытталган бардык нерселер.

Чыгармачылык мамиле. Маданияттын чыгармалары адамдардын

техника, илим, көркөм өнөр жаатындагы чыгармачыл ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары каралат, б.а. маданият – бул илимий, кесиптик, көркөм жана техникалык чыгармачылык.

Ченемдик мамиле. Маданият – бул адамдардын жүрүм-турум ченемдери менен эрежелеринин, каада-салттарынын жана үрп-адаттарынын жыйындысы.

Руханий-инсандык мамиле. Маданият – бул адамдардын билимдүүлүгүнүн, тарбиялуулугунун деңгээли, алардын интеллектуалдык өнүгүүсүнүн жана рухандуулугунун даражасы.

Каралып жаткан проблеманын алкагында чыгармачылык жана руханий-инсандык мамилелер эң актуалдуу. Анткени билими начар, тарбиясы начар, интеллектуалдык жактан өнүкпөгөн мугалим өзүнүн кесиптик милдеттерин сапаттуу аткара жана педагогикалык өз ара аракеттешүүнү жүзөгө ашыруу процессинде жаратуучу боло албайт, бул албетте анын эмгегинин маданиятынын деңгээлине таасирин тийгизет.

Адамдын маданий деңгээлин калыптандыруу көптөгөн факторлордун таасири астында болуп өтөт:

- 1) ар түрдүү деңгээлдердеги баарлашуу процессинин;
- 2) адабияттын, көркөм өнөрдүн, жалпыга маалымдоо каражаттарынын жетишкендиктеринин;
- 3) көркөм, руханий жана эстетикалык маданияттын бүткүл байлыгын кабыл алуунун.

Ар бир адамдын жалпы маданий өркүндөөсүнүн негизги жолу өздүк ишмердүүлүк (анын натыйжасында адам тигил же бул аймактардагы даяр билимдерди өздөштүрүү жолу менен гана эмес, өз алдынча жигердүү чыгармачылык жолу менен да интеллектуалдык жана маданий деңгээлге ээ болот). Мындай ишмердүүлүк адамдын күчтөрүнүн интенсивдүү чыңалуусун талап кылат да, албетте, эң жогору канааттанууну алып келет.

Эгерде инсанда маданий суроо-талаптар өнүккөн болсо, өздүк ишмердүүлүктүн майнаптуулугу мүмкүн болот. Маданий суроо-талаптарды калыптандыруунун үч психологиялык шарты бар:

1) адамды мурунтан эле тааныш нерсеге өрүлгөн, ага таянган жаңы нерсе кызыктырат. Мындан эреже келип чыгат: илимге кызыгууну кааласаң – аны изилдөө менен алектен; өзүңдү көркөм өнөр жаатында тарбиялоого умтулсаң – музыка ук, китеп оку, сүрөттөрдү, репродукцияларды ж.б.у.с. көр;

2) эгерде биз аны коюлган максатка жетишүү үчүн кылсак, ар кандай кызыксыз иш кызыктуу болуп калышы мүмкүн. Поезддердин ырааттамаларын окуудан кызыксыз эмне бар? Бирок бизге ыңгайлуу болгон поездди тандоо керек болсо, биз аны кандай көңүл буруп окуйбуз;

3) эгерде кызыксыз нерсени бизди кызыктырган нерсе менен байланыштырсак, анда биринчиси, экинчиси менен биригип, биз үчүн анын сапаттарына ээ болуп, кызыгууну жарата баштайт. Театрды сүйгөн, бирок музыканы жактырбаган адам, эгерде оперларга, оперетталарга барып жана кунт коюп укса, аны сүйүүгө жөндөмдүү.

Жалпы маданий өркүндөөнүн экинчи жолу өзүн тарбиялоо болуп саналат. Андан үч түзүмдүк компонентти бөлүп көрсөтүүгө болот:

- инсандын баалуулуктук багыт алууларын калыптандыруу;
- инсандын эстетикалык табиттерин калыптандыруу;
- инсандын идеалдарын калыптандыруу.

Баалуулуктук багыт алуулар мугалимде өзүнүн эмгегинде алар үчүн жашоого жана эмгектенүүгө арзый турган натыйжаларга жетишүүгө орнотмолор (адамды калыптандыруу, анын шыктуулуктары менен жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү, аны турмушка даярдоо) барлыгын болжолот.

Адамдын эстетикалык табиттери анын тышкы кебетесинен, манераларынан, басыгынан, жосундарынан, үйүн, жумуш ордун тариздөөсүнөн, дүйнөгө, айланасындагыларга, өз эмгегине болгон мамилелеринен, алтургай аны кубандырган жана капа кылган нерселеринен көрүнөт.

Идеалдар өркөндүү жашоо мүнөзү, адамдардын адилеттүү жана жакшы жосундары жөнүндө элестетүүлөрдү камтышат.

Өзүн тарбиялоонун формалары:

- өзүнүн элестетүүлөрүнүн жана түшүнүктөрүнүн чөйрөсүн (эстетикалык кабыл алуусун, ой жүгүртүүсүн, фантазиясын) байытуу;
- сезимдерин жана толгонууларын өзү тарбиялоо;
- өзүндө билгичтиктерди жана көндүмдөрдү, адептүү, эстетикалык аракеттенүүгө даярдыкты калыптандыруу.

3. Мугалимдин педагогикалык эмгегинин маданияты педагогдун жалпы маданиятынын бир бөлүгү катары, анын түзүмдүк компоненттери

Педагогдун жалпы маданияты анын ишмердүүлүгүнүн маданиятын көп жагынан аныктайт. Педагогикалык эмгектин маданиятынын компоненттеринин мазмунун карап көрөлү.

1. Сабактын психологиялык аспектилерин эске алуу.

Мугалимдин өзүнүн окуучуларын: алардын өнүгүү даражасын, кызыкчылыктарын, ар биринин мүнөзүнүн түзүлүшүн, жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүн ж.б. жакшы билүүсүнүн негизинде белгилүү бир психологиялык шарттамды сактоосун болжолдойт. Буга байланыштуу мугалим окуучуларга карата шашылыш тыянактарды чыгарбоого тийиш, ал эми ар бир окуучуну бардык көрүнүүлөрүндө

билүүгө жана түшүнүүгө умтулуусу абзел. Мугалим өзүнүн ишмердүүлүгүнүн мүнөзү боюнча ошол эле учурда жакшы психолог болууга чакырылат, бул аны өз кезегинде төмөнкүлөргө милдеттендирет:

1) конкреттүү кырдаалда класстын белгилүү бир эмоциялык абалын эсепке алууга жана ага чебердик менен таасир көрсөтүүгө (мисалы, өткөн дене тарбия сабагында спорттук оюнга катышуудан улам сабактын башталышында окуучулардын толкунданган эмоциялык абалы; алдыдагы ачык сабакка байланыштуу коогалуу жана психологиялык абалы ж.б.у.с.);

2) сабак процессинде окуучунун эмоциялык абалын аныктоого, кырдаалга адекваттуу аракеттенип, аны билгичтик менен түзөтүүгө (мисалы, үйдөгү оор жагдайдан улам басыңкы психологиялык абал ж.б.у.с.);

3) сабактын жүрүшүндө окуучуга окуу ишине көңүлүн топтоого тоскоол болгон, класстык жагдайда аны алаксыткан жана тажаткан нерселердин баарын четтетүүгө (классташынын жүрүм-туруму, класстагы же коридордогу ызы-чуу ж.б.у.с.);

4) сабактын жүрүшүндө окуучулардын көңүл буруусун башкаруу, сабактын айрым учурларына көңүлдү топтоо, өз ара аракеттешүү процессинде окуучулардын көңүлүн башкага буруу (мисалы, тапшырмалардын мүнөзүн өзгөртүү же окуучулардын көңүлүн башкага буруу үчүн кызыктуу кошумча маалыматтарды колдонуу; эгерде жасалган иш чыңалууну жана натыйжа катары окуучулардын чарчоосун жаратса, класста психологиялык жеңилденүү максатында тамшаны колдонуу ж.б.у.с.).

Аталган аспектилер мугалим өзүнүн перцепциялык жөндөмдүүлүктөрүн, эмпатиясын жана курактык психологияны билүүсүн толук өлчөмдө көрсөтүп, сабактын жүрүшүндө чечүүгө тийиш болгон проблемалардын толук тизмеси эмес.

2. Мугалимдин окуучуларга койгон талаптарынын мүнөзү.

45 мүнөттүк сабакта мугалим, статисттердин айтымында, 100дөй талап коёт. Бирок, көп талаптуулук окуучуларды көбүрөөк урматтоо менен айкалыштырылышы керек.

Талаптарды коюп жатып мугалим эң негизги адеп-ахлактык сапатты – педагогикалык тактты көрсөтүшү керек, ал педагогдун адамдарга болгон ички адеп-ахлактык маданиятына жана өзүн тарбиялоо маданиятына, сыртынан адекваттуу жүрүм-турумуна көз каранды.

Талаптарды коюу процессинде алар төмөнкүдөй мүнөздө болууга тийиштигин эсте тутуу зарыл:

- так жана түшүнүктүү аныкталган болуусу,
- окуучулардын жаш курагына жана жекече өзгөчөлүктөрүнө багытталган;

• аткаруу үчүн күч жете турган: окуу жана тарбия иши үчүн конструктивдүү жана оң;

• алардын аткарылышы көзөмөлдөнгөн жана аягына жеткирилген болуусу.

3. Сабактын эмоциялык-интеллектуалдык фонун түзүү.

Сабактын эмоциялык-интеллектуалдык фонун төмөнкүлөр аркылуу түзүлөт:

• окулуп-үйрөнүлүп жаткан материалдын мазмунунда кызыктуу маалыматтарды колдонуу аркылуу;

• сабакка тигил же бул ачылыштар жөнүндө маалыматтарды киргизүү аркылуу;

• окуучуларды алар үчүн кызыктуу чыгармачылык ишке тартуунун жолдорун билүү аркылуу;

• окуу оң эмоциялар менен коштолууга тийиш, бул мугалимдин окуу материалына жана окуучуларга карата эмоциялык мамилесин билдирүүнүн формасы менен байланышкан.

4. Сабактын темпи

Сабактын темпин туура уюштуруу класста тартип жана окуу ишинин сапаты проблемаларын чечүүгө жардам берет. Сабактын темпи жогору болууга жана ошол эле учурда окуучулардын ачык-айкын жана дараметтүү интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүнө багыт алууга тийиш. Сабактын оптималдуу темпин аныктоо үчүн мугалим төмөнкүлөрдү жасоосу зарыл:

• бардык окуучуларды канааттандырган сабактын “орточо” темпин аныктоо;

• мектеп окуучуларынын жекече мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу;

• сабактын жүрүшүндө иштин жекече, топтук жана жамааттык формаларын билгичтик менен айкалыштыруу;

• сабакта окуучулардын ишмердүүлүгүнүн ар башка түрлөрүн колдонуу;

• сабакта убакытты жемишсиз сарптоолорду максималдуу кыскартуу.

Сабакта окуучулардын ишинин темпин акырындык менен жогорулатуу керек.

5. Мугалимдин сабакта өзүн көзөмөлдөөсү

Өзүн көзөмөлдөө педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүнү тездетет жана тажрыйбалуу мугалимдин чеберчилигин кынаптайт. Мугалимдин сабакта өзүн көзөмөлдөөсү анын өз ара аракеттешүүсүнүн төмөнкү мүнөздөмөлөрүнө багытталууга тийиш:

• мимика, пантомимика, кыймылдар;

• кептин мазмуну, интонациялары, эмоциялуулугу;

- окуучулар менен өз ара аракеттешүүнүн колдонулуучу усулдарынын жана ыкмаларынын максатка ылайыктуулугу;
- өз маанайы жана өзүн сезүүсү;
- окуучулардын эмоциялык абалы, алардын активдүүлүгү, окуу ишинин жүрүшүндөгү өз алдынчалыгы жана кызыкдарлыгы;
- мектеп окуучуларынын таанымдык ишмердүүлүгүн жөнгө салуу жана түзөтүү (окулган материалдын жана аткарылган тапшырмалардын көлөмү, иштин жүрүшү боюнча тактоолор жана түшүндүрмөлөр ж.б.у.с.);
- сабакта окуучулар үчүн жекече жана топтук тапшырмаларды бөлүштүрүүнүн максатка ылайыктуулугун ойлоштуруу.

Ишмердүүлүк процессиндеги мугалимдин өзүн көзөмөлдөөсү өзүн талдоого таянууга тийиш, ал күтүлгөн натыйжага салыштырмалуу сабак учурунда окуучулардын билимдерде, билгичтиктерде жана көндүмдөрдө, жалпы өнүгүүсүндө алдыга жылуу даражасын аныктоого чакырылган. Бул үчүн мугалим сабакта жасоо болжонгон жана факт жүзүндө аткарылган нерселерди салыштырышы керек. Бул өз кезегинде сабактын сапаттык кырын аныктоого жардам берет.

6. Сабактын сапаттык кыры

Сабактын сапаттык кырын аныктоо мугалимге сабакта эмне ийгиликтүү болгонун, эмнеси болбой калганын, кемчиликтердин себептери жана аларды жоюунун жолдору эмне экенин, педагогикалык чеберчиликти жогорулатуу үчүн эмнеге таянуу керектигин аныктоого жол берет. Сабактын сапаттык кырын аныктоонун негизги жолдорунун бири – дидактикалык категорияларга ылайык сабакты талдоо. Бул үчүн педагог сабактан кийин төмөнкү суроолорго жооп бериши зарыл:

- сабак анын мазмундук, усулдук жана уюштуруучулук кырына коюлуучу дидактикалык принциптерге жана талаптарга ылайык келеби;
- сабактын түзүмү жана мазмуну анын негизги дидактикалык максатына жана окуу программасынын талаптарына ылайык келеби;
- башында коюлган милдеттер сабактын жүрүшүндө чечилдиби;
- мугалим колдонгон окутуунун усулдары жана каражаттары сабактын дидактикалык максаттарына туура келеби, алар мектеп окуучуларынын таанымдык активдүүлүгүнүн жогору деңгээлин камсыз кылганбы;
- сабакта мектеп окуучуларынын окуу иштерин уюштурууда жекече жана дифференцияланган мамилелер колдонулганбы;
- сабакта окуучуларды проблемалуу окутуунун усулдары колдонулганбы.

Сабакты талдоону анын түзүмдүк элементтери боюнча да жүргүзүүгө болот. Бул учурда окуу материалын актуалдаштыруунун сапаты, жаңы түшүнүктөрдү жана акыл-эстик иш-аракеттердин ыктарын калыптандыруу, окуучулардын билгичтиктери менен көндүмдөрүн калыптандыруу аныкталат.

7. Сабактагы юмор сезими

Юмор сезими – педагогикалык маданияттын ажырагыс компоненти, анткени ал мугалимдин курч акылын жана интеллигенттүүлүгүн, анын жакшы мүнөзүн, тапкычтыгын жана зиректигин көрсөтөт. Ошол эле учурда юмор педагогго окуучулар менен өз ара аракеттешүү учурунда келип чыгышы мүмкүн болгон бир катар проблемаларды чечүүгө жол берет:

- өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндө чарчоону, бир түрдүүлүктү, зеригүүнү жоюу;
- ишмердүүлүктүн түрлөрүн өзгөртүүдө мектеп окуучуларынын көңүлүн башкага буруу;
- баарлашуу процессинде келип чыккан чыр-чатактуу кырдаалдарды тынчтык жолу менен чечүү жана класстагы психологиялык чыңалууну жок кылуу;
- адабият, музыка жана көркөм сүрөт өнөрү сабактарында көркөм чыгармаларды окуп-үйрөнүүдө авторлордун юмор сезимин кабыл алуу.

Юмор сезимине ээ болгон жана ага кесиптик шайман катары ээлик кылган мугалим ар дайым окуучулардын ылым саноосунан, жактыруусунан пайдаланат, бул да анын чеберчилик деңгээлин тастыктайт.

Адабияттар

1. Зубра А. С. Акмеология как путь самосовершенствования культуры личности // Сб. Акмеология – практике. – Гомель, 2000.
2. Кухарев Н. В. На пути к профессиональному совершенству. – М., 1990.
3. Львова Ю. Г. Как рождается урок. – М., 1976.
4. Мастерство учителя на уроке / Методические рекомендации для учителей средних школ. – М., 1991.
5. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособ. для пед. спец. высш. учеб. заведений / И. А. Зязюн, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тарасевич и др.; Под ред. И. А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
6. Рыбникова М. А. Учитель средней школы. Сб. «На распутье». – М., 1993.
7. Шакуров Р. Х. Творческий рост педагога. – М., 1985.

12-лекция. Мугалимдин азыркы сабакты уюштурууга карата чыгармачылык мамилеси

Планы:

1. Мектеп окуучусунун инсанынын чыгармачылык дараметин өнүктүрүүнүн шарттары

2. Мектеп классында кызматташтык педагогикасынын идеяларын ишке ашыруу

3. Окуучулардын таанымдык кызыкчылыктарын жана акыл-эстик өз алдынчалыгын өнүктүрүүдөгү мугалимдин чеберчилиги

4. Мугалимдин чыгармачыл шыктуу окуучулар менен иштөөсү

1. Мектеп окуучусунун инсанынын чыгармачылык дараметин өнүктүрүүнүн шарттары

Азыркы мугалим – чыгармачыл адам. Ал күнүмдүктү жана бир түрдүүлүктү кабыл албайт, ар дайым жаңы, оригиналдуу нерсени издейт жана табат. Ал башынан эле өзүнүн ишмердүүлүгү менен чыгармачылыкка мотивдешкен болот.

Түзүү, жаратуу, ойлоп табуу, байкап көрүү – бул анын кадимки кесиптик абалы. Чыгармачылык аркылуу мугалим өзүнүн билимдерин, тажрыйбасын толуктайт, эң негизгиси, ал өзүнүн илимге, маданиятка, чыгармачылыкка кызыкдар мамилесин өз окуучуларынын энчисине айлантууга умтулат.

Бүгүнкү күндө сабактардагы чыгармачылык мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүнүн милдеттүү компоненти катары каралып, окуучуларга стандартсыз кырдаалдарда билимдеоди жекече колдонууга үйрөтүүгө багытталган. Чыгармачылык педагогикалык процесстин субъектилери тарабынан инсандын ички эркиндигин камсыз кылуучу жана ар бир адамга субъективдүү (өзү үчүн жаңы билимдерди «ачуу») жана объективдүү (ишмердүүлүктүн жаңы өнүмүн түзүү) чыгармачылык үчүн мүмкүнчүлүк берген инсандык баалуулук катары таанылат.

Окуучунун инсанынын чыгармачылык дараметин калыптандыруу төмөнкү шарттар аткарылса майнаптуу болот:

1) окуучулардын окуу-таанымдык ишмердүүлүгү окуу-чыгармачылык ишмердүүлүк катары уюштурулса;

2) окуу жайда өнүктүрүүчү маданий-агартуу чөйрөсү түзүлсө;

3) окуучуларды окуу милдеттерин чечүүгө жана түзүүгө тутумдуу окутуу жүргүзүлсө;

4) мектеп окуучуларынын эмоциялык өнүгүүсүнө көңүл бурулса.

Берилген шарттардын ар биринин маңызын карап көрөлү.

1. Мектеп окуучуларынын окуу-чыгармачылык ишмердүүлүгүн уюштурууда инсандык-ишмердүүлүктүк мамилеге артыкчылык берилет, анын

маңызы баланы өзүнө мүнөздүү рухандуулугу, социалдыгы жана чыгармачылыгы менен инсан катары кабыл алууда жатат. Инсандык-ишмердүүлүктүк мамиле окутуу процессинде төмөнкүлөрдү колдонууну болжойт:

- инсанга багытталган технологияларды (билимдерди толук өздөштүрүү технологиялары, көп деңгээлдүү окутуу технологиялары, өз ара окутуу технологиялары, модулдук окутуу технологиялары ж.б.),
- эвристикалык ыкмаларды жана усулдарды («акыл чабуулу», «мээ чабуулу», «аналогиялар усулу», «эвристикалык суроолор усулу», «синектика усулу», «бааны жогорулатуу ыкмасы» ж.б.),
- инсанды өнүктүрүүнүн кээ бир психологиялык механизмдерин (мурда алынган билимдерди активдештирүү катары ассоциациялар, чечимге жетишүү үчүн кандайдыр бир маанисиз белгилерди четке кагуу катары анаксиоматизация),
- салтсыз окуу сабактары (сабак-панорама, сабак-оюн, сабак-портрет, сабак-аукцион, сабак-конференция, сабак-арноо, сабак-спектакль, сабак-сот ж.б.).

Окуу процессинде жогоруда келтирилген инсандык-ишмердүүлүктүк мамиле окуучуларды окуу-чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн субъектилери катары алардын жекече өзгөчөлүктөрүнө жана тажрыйбасына таянып кыйла кыйла майнаптуу комплекстүү өнүктүрүүгө жана өзүн өнүктүрүүсүнө көмөктөшөт; билим берүү процессинин бардык катышуучуларынын таанымдык активдүүлүгү менен өз алдынчалыгынын мотивация жана эмоциялуулук даражасын жогорулатууга түрткү болот; мектеп окуучуларынын стандартсыз турмуштук жана кесиптик милдеттерди чечүүгө ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүнүн майнаптуулугун жогорулатууга даярдыгын камсыздайт.

2. Маданий-агартуу чөйрөсүн уюштуруу проблемасын адаптивдүү мектеп чечет, аны менен ар бир окуучуга өзүнүн табигый шыктарына жана жөндөмдөрүнө ылайык жалпы жана интеллектуалдык өнүгүүнүн ал үчүн оптималдуу деңгээлине жетишүүгө жардамдашууга жөндөмдүү окуу-тарбия процессин уюштурууну жана жүзөгө ашырууну түшүнүшөт.

Адаптивдик мектеп төмөнкү принциптердин негизинде иштейт:

- адаптация (балдардын жекече өзгөчөлүктөрүнө багыт алуу, ошол эле учурда чөйрөдөгү социалдык-маданий өзгөрүүлөргө ийкемдүү жооп кайтаруу);
- өнүктүрүү (окуучуга өз жөндөмдүүлүктөрүн ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү);
- психологиялык ыңгайлуулук (стрессти пайда кылуучу факторлорду четтетүү жана класста чыгармачылыкка түрткү берүүчү атмосфера-ны түзүү);

- дүйнөгө маанилик мамиле (окуучулардын курчап турган дүйнө жөнүндө андаштырылган билимдери);
- билимдердин багыттоочу кызматы (мектеп окуучуларынын таанымдык практикага багытталган ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүнө таянуу);
- ишмердүүлүккө окутуу (окуучуларды ишмердүүлүктүн максаттарын жана милдеттерин коюуга, ишмердүүлүктүн жүрүшүн көзөмөлдөөгө жана түзөтүүгө үйрөтүү);
- чыгармачылык (баланын чыгармачылыкка, стандартсыз маселелердин чечимдерин өз алдынча табууга жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү).

Бул принциптерди ишке ашыруу окуучунун инсанын жашоо чыгармачылыгынын субъектиси катары «жекече траектория» боюнча комплекстүү өнүктүрүүнү камсыз кылат.

Мектеп окуучуларын окуу маселелерин чечүүгө жана түзүүгө үйрөтүүдө алардын чыгармачылык дараметин өнүктүрүүнүн маанилүү шарттарынын бири сунушталган тапшырмалардын проблемалуулугунун жогору даражасы болуп саналат. Проблеманы көрүүгө, суроону коюуга, теорияны практика менен байланыштырууга, маселени талдоого, аны шарттарга бөлүүгө, чечүүнүн жүрүшүндө түзүмдүк өзгөртүүгө үйрөтүү – бул окуучулар үчүн оорчулук жараткан жана алардан чыгармачылык изденүүнү талап кылган тапшырмаларды түзүүнүн психологиялык-педагогикалык принциптери болот.

Окуучуларды окуу маселелерин чечүүгө жана түзүүгө үйрөтүү аларда ишмердүүлүктүн долбоорун иштеп чыгуу жана анын рефлексиясын жүзөгө ашыруу, коюлган милдеттерге жетүү максатында ишмердүүлүктүн усулдарын жана ыкмаларын өзгөртүү билгичтиктери менен көндүмдөрүн калыптандырат.

3. Интеллектуалдык жана практикалык даярдык компонентинен тышкары окуучуларды окуу милдеттерин чечүүгө жана түзүүгө үйрөтүү процесси эмоциялык компонентти да камтыйт, ал билим берүүнүн когнитивдик мазмунун окуучулардын эмоциялык абалына айландыруу принцибинин негизинде ишке ашырылат. Бул мектеп окуучуларынын эмоциялык тажрыйбасын байытууга жардам берет, ал болсо алардын чыгармачылык дараметин өнүктүрүүнүн шарты болуп чыгат. Окуучулардын эмоциялык өнүгүүсү төмөнкүлөрдү болжойт:

- педагогдун окуучулардын эмоциялык абалдарын талдоосу, эске алуусу, колдоосу жана баалоосуз кабыл алуусу;
- окуучулардын өздөрүнүн эмоциялык абалдарын рефлексиялоосу;
- окуучулардын эмоциялык, рефлексиялык, коммуникациялык тажрыйбасын байытуу;

- көркөм жана илимий адабияттардан (тамашалар, табышмактар, баш катырмалар, кызыктуу фактылар ж.б.у.с.) мисалдарды колдонуу менен сабакка жагымдуу эмоциялык маанай түзүү;
- сабакта сынактардын, мелдештердин, оюндардын, блиц-турнирлердин ж.б.у.с. фрагменттерин пайдалануу.

Сабактын жүрүшүндө мугалим колдонгон бардык саналып өткөн ыкмалар окуучулардын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүүгө жана чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырууга түрткү болот.

2. Мектеп классында кызматташтык педагогикасынын идеяларын ишке ашыруу

Кызматташтык педагогикасы жөнүндө биринчи жолу 1980-жылдары өздөрүнүн мектепти демократиялаштырууга жана ар бир окуучунун инсанын ачуу үчүн шарттарды түзүүгө багытталган педагогикалык идеяларын кеңири жайылткан жаңычыл мугалимдердин ишмердүүлүгүнүн аркасында айта башташкан.

Биз төмөндө эң белгилүү жаңычыл педагогдорду, алардын алдыңкы идеяларын жана негизги педагогикалык эмгектерин көрсөтөбүз:

Жаңычыл педагог	Негизги идеясы
В. Ф. Шаталов – физика жана математика мугалими, Донецк ш.	Таяныч конспектилердин жардамы менен бардык окуучуларды ийгиликтүү окутуу «Үчтөр кайда жоголду?». – М., 1979
Е. Н. Ильин – орус тили жана адабияты мугалими, Ленинград ш.	Көркөм текстти адабий талдоо, сабак көркөм өнөрдүн чыгармасы катары «Баарлашуу өнөрү». – М., 1982
С. Н. Лысенкова – башталгыч класстардын мугалими, Москва ш.	Так алгоритмдешкен шарттуу белгилердин, схемалардын, карточкалардын, жадыбалдардын жардамы менен окуучулардын таанымдык ишмердүүлүгүн башкаруу «Окуу оңой болгондо». – М., 1981
И. П. Волков – чийүү, көркөм сүрөт өнөрү мугалими, Реутово ш., Москва обл.	Чыгармачылык ишмердүүлүктүн аркасында балдардын табигый шыктарын өнүктүрүү «Чыгармачылыкка үйрөтөбүз». – М., 1982
Т. И. Гончарова – тарых мугалими, Ленинград ш.	Окуучуларды тарыхты активдүү, чыгармачыл окуп-үйрөнүүгө тартуу, окутуунун жана өзү билим алуунун биримдигин камсыздоо «Тарыхтын сабактары – турмуштун сабактары». – М., 1986
Ш. А. Амонашвили – башталгыч класстардын мугалими, Тбилиси ш.	Балдарга инсандык жана гумандуу мамиле, адар менен кызматташтык «Максаттын биримдиги». – М., 1987

Кызматташтык педагогикасынын идеяларынын ичинен төмөнкүлөр өзгөчөлөнүп турушат:

- мажбурлоосуз окутуу (коркуу сезимдерин жоюу, окуучуга болгон басымды жоюу, окуучуга билимди издөө процессинде тең укуктуу өнөктөш катары кайрылуу);
- татаал максат идеясы (окуучуларда кыйынчылыктарды жеңүү мүмкүнчүлүгүнө ишенимди тарбиялоо);
- таяныч идеясы (предметтик-сөздүк маалыматты таяныч белгилерине шифрлөө-коддоо);
- эркин тандоо идеясы (окуучуларга сунушталгандардын ичинен тапшырманы тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү);
- озуу идеясы (сабакта келечекте окула турган материалга кайрылуу);
- ылайыктуу форма идеясы (сабактын формасы окуучулардын сабактагы ишмердүүлүгүнүн мазмунуна шайкеш келүүгө тийиш);
- өзүн талдоо идеясы (окуучуларга жекече жана жамааттык өзүн талдоо ыкмаларын үйрөтүү);
- окуучуларга карата инсанга багытталган мамиле идеясы.

Көрсөтүлгөн идеялар бүгүнкү күндө да азыркы сабактардын жүрүшүндө кеңири колдонулат. Мында чебер мугалим гуманисттик багытталгандыкка ээлик кылган чыгармачыл инсан болгондуктан, окуучулар процессинин жүрүшүндө кызматташтык педагогикасынын идеяларын ишке ашырып, төмөндөгү кесиптик сапаттарын жана билгичтиктерин көрсөтөт:

- бүтүндүктүү өзүн өркүндөтүү жөндөмдүүлүгүнө, кызыкчылыктардын жана билгичтиктердин кеңири чөйрөсүнө, жандуу жана активдүү мүнөзгө, чыгармачыл дүйнө көрүмгө ээлик кылуу;
- билим берүүнүн артыкчылыктары катары окуучунун инсанын бүтүндүктүү өнүктүрүүнү, анын жекечелигин калыптандырууну, өсүп келаткан инсандын жаратылыш, коом жана өзү менен болгон мамилелерин гармониялаштырууну таануу;
- окуучулар менен диалог түзүү жана өз ара түшүнүшүү;
- билим берүү мейкиндигин импровизацияга, жамааттык жана жекече чыгармачылыкка каныктыруу билгичтиги;
- өз ара сыйлоо, өз ара сабырдуулук, сынга жана жаңычылдыкка ачыктык атмосферасын түзүүгө жана колдоого даяр болуу;
- билим берүү чөйрөсүн окуучунун чыгармачылык өнүгүүсү үчүн оптималдуу мейкиндикке айландыруу билгичтиги;
- баланын пикирин, анын өз алдынча иштөөнү каалоосун урматтоо.

3. Окуучулардын таанымдык кызыкчылыктарын жана акыл-эстик өз алдынчалыгын өнүктүрүүдөгү мугалимдин чеберчилиги

Таанымдык кызыгуу инсандын курчап турган турмуш чындыгынын объектилерине, кубулуштарына же процесстерине тандалма багытталгандыгы катары көрүнөт. Ал инсандын чыгармачылык дараметин өнүктүрүүнүн негизи болуп саналып, анын интеллектуалдык билгичтиктерин, эмоциялык абалын жана эрктик күч-аракеттерин көрсөтөт.

Окуучулардын таанымдык кызыгуусу алардын билимдердин, ишмердүүлүктүн белгилүү бир аймагы менен иштөөгө умтулуусу (керектөөсү) катары да, иш-аракетке, оорчулуктарды жеңүүгө түрткү катары да, таанып билүү процессинен канааттануу, кубануу сезими катары да көрүнөт.

Педагог мектеп окуучуларынын таанымдык кызыгуулары сабактын жүрүшүндө эки канал аркылуу: 1) маалыматты тандоо жана пайдалануу каражаттары менен жана 2) мектеп окуучуларын таанып билүү ишмердүүлүгүнө тартуу каражаттары менен түзүлөөрүн эске алышы керек.

Окуучулардын таанымдык кызыкчылыктарын калыптандыруунун биринчи жолун ишке ашырууга киришип жатып мугалим маалымат төмөнкүдөй мүнөздө болууга тийиштигин эсте тутуусу абзел:

- окуучуларды ойлоонууга, таң калууга мажбурлоо, алардын кыялдануусун айран-таң калтыруу, изденүүгө умтулууну ойготуу;
- окуучулардын көңүл буруусун теманы же проблеманы түшүнүүгө мобилизациялоо;
- окуучуларды жаңы бир нерсени көрүүгө, түшүнүктөрдү, эрежелерди, мыйзамдарды ж.б.у.с. түзүүнүн негизи болуп саналуу;
- предмет ичиндеги жана предмет аралык байланыштарга багыттоо;
- билимдерин турмушта, практикалык ишмердүүлүктө пайдаланууга багыттоо.

Окуучулардын таанымдык кызыкчылыктарын калыптандыруунун экинчи жолун ишке ашырууда педагог мектеп окуучуларынын ишмердүүлүк процессине коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алат:

- ишмердүүлүк окуучуларда кызыктуу кырларды табууга умтулууну ойготот, тапкычтыкты жана кыялданууну өнүктүрөт;
- карама-каршылыктарды чечүүгө багыттайт, милдетке, проблемга ж.б.у.с. башка кырынан кароого мажбурлайт;
- билимдерди жаңы шарттарда колдонууга багыттайт;
- педагогдун окуучуларга жекече жана жиктелген мамилесине негизделет;
- тапшырмаларды жана милдеттерди татаалдаштыруунун элементтерин камтыйт, изилдөөнүн элементтерин болжойт;

- мектеп окуучуларын руханий жана интеллектуалдык өнүктүрүүгө кубаттуу түрткү болуп саналат (маалыматты кошумча издөөгө багыттайт);
- байкаларлык эмоциялык реакцияны пайда кылат (окуучулар жасалган жумуштан канааттануу сезимин баштан кечиришет);
- эрктик чыңалууга түрткү берет (окуучулардын окуп-үйрөнүп жаткан кубулуштарды ар тараптуу түшүнүүгө болгон керектөөсүн өнүктүрөт);
- мелдеш рухуна каныктырылат (сабактын стандартсыз формаларын колдонуу: конкурс, оюн, викторина ж.б.у.с.);
- чыгармачылык изденүү менен коштолот (маселелерди чечүүнүн кыйла сарамжалдуу жолдорун аныктоо ж.б.у.с.);
- мектеп окуучуларын өзү билим алууга жакындатат (көбүрөөк билүү, материалды тереңирээк түшүнүү каалоосун пайда кылат);
- окуучулардын кызыгуусун арттырган иштин өз алдынча формаларын болжойт.

Акыл-эстик өз алдынчалык окуучунун турмуш чындыгын таанып билүү, билимдерди алуу, аларды түзүлгөн жана жаңы кырдаалдарда чыгармачылык менен колдонуу үчүн зарыл болгон жалпы билгичтиктерге жана көндүмдөргө кынтыксыз ээлик кылуусунда турган жөндөмдүүлүк катары аныкталат.

Окуучулардын акыл-эстик өз алдынчалыгын калыптандыруу үчүн мугалим өзү акыл-эстик ишмердүүлүктүн билгичтиктери менен көндүмдөрүнө ээ болуусу, ошондой эле сабакта окуучуларга төмөнкү билгичтиктер менен көндүмдөрдү сиңирүүнү тутумдуу жүзөгө ашыруусу зарыл:

- окуу материалын логикалык жактан бүтүндүктүү бөлүктөргө бөлүү, план түзүү, бир курамдык бөлүктөн экинчисине өтүүнү негиздөө;
- окуу материалын андаштыруунун жүрүшүндө ал боюнча суроолорду түзүү;
- баяндалган фактыларга өзүмдүк мамилесин көрсөтүү менен логикалык жактан аягына чыккан аңгемени түзүү, баштапкы булактарды тартуу жана колдонуу;
- материалдын темасы боюнча көрсөтмө куралдарды даярдоо процессинде таанымдык милдеттерди чечүү;
- педагог түзгөн окуу кырдаалынын шарттарында таанымдык милдеттерди чечүү, жаңы кырдаалда өз алдынча багыт алуу;
- татаал окуу милдеттерин жана тапшырмаларын чечүүнүн жана негиздөөнүн ыктарын издөөдө максатка умтулгандыкты көрсөтүү;

- изденүүчүлүк милдеттерди чечүү процессинде элементардык изилдөөлөрдү жүргүзүү;
 - кубулуштарды маанилүү белгилери боюнча жүйөөлүү салыштыруу, кубулуштардын, процесстердин ж.б.у.с. башкы белгилерин жана өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөтүү;
 - өзүнүн жоопторун жана классташтарынын жоопторун мүнөздөөдө талдоо усулдарын колдонуу;
 - негиздүү тыянактарды жана корутундуларды жасоо, изилдөөнүн натыйжаларын изилденип жаткан кубулуштар менен салыштыруу, алардын ишенимдүүлүгүн текшерүү;
 - алынган билимдерди турмушта колдонуу.
- Окуучулардын сабактагы өз алдынча окуу ишмердүүлүгү окуу китеби жана окуу куралдары менен иштөө, конспектилөө, лабораториялык, чыгармачылык жана изилдөөчүлүк тапшырмаларды аткаруу ж.б. түрүндө көрүнө алат.

Окуучулардын өз алдынча окуу ишинин майнаптуулугу көп жагынан мугалимдин окуучулар менен баарлашуу процессинде колдонгон кайтарып байланыш методикасынан көз каранды. Бул методика окуучулардын өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн объективдүү көзөмөлдөөнү жана анын натыйжаларын талдоону жүзөгө ашырууга жол берүүгө тийиш.

4. Мугалимдин чыгармачыл шыктуу окуучулар менен иштөөсү

Азыркы шарттарда мугалимге сабакта “орточо” окуучуга багыт алууга туура келет, бирок ар бир класста көбүрөөк жөндөмдүү жана азыраак жөндөмдүү окуучулар бар экендиги эч кимге жашыруун эмес. Жана өзгөчө маанилүү нерсе – окуучулар чыгармачылык жактан шыктуу.

Педагогикада чыгармачылык шыктуулук деп эмнени түшүнүү кабыл алынган? Бул адамдын өзү, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрү жана алардын генетикалык өбөлгөлөр менен биримдикте көрүнүү ыктары жөнүндө чыгармачылык элестетүүлөрү, булар анын чыгармачылык дараметин аныкташат. Мында чыгармачылык дараметти инсандын табияттан салынган рухандуулугунун, анын кайталангыстыгынын көрүнүүсү катары кароо кабыл алынган.

Окуучунун инсанынын чыгармачылык дарамети мугалим тарабынан анын педагогикалык ишмердүүлүктүн максаты, объектиси, субъектиси жана натыйжасы катары кабыл алынышын шарттаган гуманисттик педагогиканын баалуулугу катары таанылууга тийиш. Ошентип, окуучуларды чыгармачылык жактан өнүктүрүү мугалим үчүн проблемага айланат, ал аны окуу процессинин жүрүшүндө чечет.

Бул жагынан мугалимдин биринчи кезектеги милдети класста жалпы (ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүнө) жана атайын (ишмер-

дүүлүктүн айрым түрлөрүнө) жөндөмдүүлүктөрдүн жогору деңгээлине ээ болгон окуучуларды айкындоо болуп саналат. Бирок, баланын чыгармачылык шыктуулугун аныктоо процесси жетишерлик татаал. Аны төмөнкү эрежелерге ылайык жүзөгө ашыруу керек:

- окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн иликтөөдө мектеп окуучуларын ар кандай кырдаалдарда жана алардын ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүн аткаруусунун жүрүшүндө узак байкоо жүргүзүүгө жана изилдөөгө таянуу зарыл;
- тесттик методикаларды колдонууну окуучулардын ишмердүүлүгүнө максатка багытталган байкоо жүргүзүүлөр менен айкалыштыруу максатка ылайыктуу;
- тесттик чыгармачылык тапшырмаларды жана диагностика үчүн колдонулуучу тапшырмаларды тандоодо окуучуга аларды өз алдынча же мугалимдин бир аз жардамы менен жеңүүгө жол бере турган татаалдык деңгээлине багыт алуу керек.

Окуучунун чыгармачылык шыктуулугунун деңгээли жана мүнөзү жөнүндө мугалим методикалардын комплексин (максатка багытталган узак байкоо жүргүзүүлөрдү, тесттерди, анкеталарды, чыгармачылык маселелерди жана тапшырмаларды, атайын текшерүү иштерин, сынактарга жана олимпиадаларга катышууну, окуучуга үйдө, мектепте, сабактан тышкары ишмердүүлүк процесинде байкоо жүргүзүүнү ж.б.у.с.) колдонгондон кийин гана объективдүү тыянак чыгара алат.

Педагог окуучунун чыгармачылык дараметинин барлыгы жөнүндө анын төмөнкү инсандык жаңы түзүлүштөрдү көрсөтүүсү боюнча пикир айта алат:

- жаңы билимдерди ачуу жана ишмердүүлүктүн жаңы (инсан үчүн) ыктарына ээлик кылуу жөндөмдүүлүгү;
- таанымдык ишмердүүлүгүнүн мотивдеринин жана максаттарынын динамикасы;
- акыл-эсинин сынчылдыгы жана проблемаларды стандартсыз чечүүгө болгон керектөөсү;
- күтүүсүз чечим кабыл алуу жөндөмдүүлүгү катары импровизациялуулук;
- өнүмдүү өздүк аң-сезими, интеллектуалдык активдүүлүк талаасын кеңейтүүсү;
- окуу-таанымдык ишмердүүлүктөгү жемиштүүлүгү.

Чыгармачылык шыктуу окуучулар менен иштөө, эреже катары, адистештирилген мектептерде ишке ашырылуучу атайын программалар боюнча курулат. Бирок, мындай проблемаларды чечүүнүн кадимки жолу – бул мектеп шартында профилдик класстарды түзүү, анда окуучулар ай-

рым предметтерди кыйла тереңдетип окуп-үйрөнүүгө багытталган атайын программалар боюнча да окутулат. Адистештирилген класстын шартында деле жөн эле жөндөмдүү жана чындап чыгармачылык шыктуу балдар бөлүнүп турарын белгилөө керек. Массалык мектеп шартында мугалимдин чыгармачылык шыктуу окуучулар менен иштөөсү аларды окутууну жана тарбиялоону тутумдуу жиктештирүүнү жана жекечеленүүнү талап кылат. Эгерде окуучунун өнүгүү темпи өз тентуштарынан озуп кетсе, жана окуучу окуу жылы ичинде бир кыйла көлөмдүү программаны өздөштүрүүгө жөндөмдүү болсо, анда мугалимде башкы кыйынчылык – окуучуну жүктөө, анын таанымдык кызыкчылыктарын канааттандыруу жана ылдам темпте окутуу үчүн чыныгы шарттарды түзүү максатында тапшырмаларды тандоо болот.

Окуучулардын бул категориясы менен иштеген мугалим шыктуу балдардын психикасынын өзгөчөлүктөрүн түшүнүшү, чыгармачыл, балким, адаттан тыш дүйнө көрүмгө ээ болушу, ошондой эле төмөнкү кесиптик билгичтиктер менен көндүмдөргө жогору деңгээлде ээлик кылышы абзел:

- окуу материалын проблемалуу баяндоо билгичтиктерине;
- эвристикалык маектешүү жүргүзүү жана дискуссия кырдаалдарын түзүү көндүмдөрүнө;
- сабакта акыл чабуулу усулдарын колдонуу менен интеллектуалдык-чыгармачылык атмосфераны түзүү билгичтиктерине;
- окуучулардын окуу-изилдөө ишмердүүлүгүн уюштуруу көндүмдөрүнө.

Математика же гуманитардык, табигый-илимдик түрмөктүн предметтери боюнча мыкты жөндөмдүүлүктөрүн көрсөткөн окуучулар үчүн аларды кызыктырган илимдин чөйрөсүндөгү ишмерлер менен баарлашуу өзгөчө баалуу болот. Мындай баарлашуу сабактын алкагында да, класстан тышкары иштер учурунда да уюштурулат. Бул жаатта педагогдорго жогорку окуу жайлардын жана колледждердин окутуучулары, лицейлердин жана гимназиялардын мугалимдери менен чыгармачылык жана кесиптик байланыштарды колдоого багыт алуулары керек. Мындай окуучулар менен сабактардын мүнөзү максималдуу ар түрдүү болууга жана проблемалык-өнүктүрүүчү негизге ээ болууга тийиш (илимий диспуттар жана дискуссиялар; чыгармачылык сынактар; мектеп окуучуларын китепканаларда жана музейлерде иштөөгө багыттоочу тапшырмалар; окуучулардын мектептик жана шаардык конференциялары менен семинарларын уюштуруу жана катыштыруу, өзүмдүк илимий изилдөөлөрүн жүргүзүү ж.б.).

Атайын (живописке, театрга, спортко ж.б.у.с.) жөндөмдүүлүктөрү ачык-айкын билинген балдар менен иштөөдө татаал педагогикалык проблемалар пайда болот, анткени мектептерде факультативдик сабактарды өткөрүү жана класстан тышкаркы иш-чараларга катышуу көп учурда мындай окуучулардын чыгармачылык муктаждыктарын толук канааттандыра албайт. Алардын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө спорттук оюндарга жана мелдештерге, театралдык оюн коюуларга, техникалык чыгармачылык сынактарына, оригиналдуу чыгармачылык долбоорлорду («Заманбап мектептин дизайны», «Бийдин тили менен баарлашуу», «Бир обондогу 100 маанай» ж.б.) катышуу жардам кыла алат, аларды стандартсыз «чеберчилик классы» сабагынын алкагында өткөрүүгө болот.

Мугалимдин чыгармачылык шыктуу окуучулар менен өз ара аракеттешүүсүнүн майнаптуулугунун эң маанилүү шарты – педагог тарабынан атайын дидактикалык материалдардын комплексин иштеп чыгуунун жана аудио, видео материалдарды, компьютердик ж.б. техникалык каражаттарды активдүү колдонуунун негизинде өзүнүн чыгармачылык лабораториясын түзүү болуп саналат. Анткени окутуунун заманбап концепцияларынын бири да – инсанга багытталган да, өнүктүрүүчү да, блоктук-модулдук да ж.б. эгерде мугалим аларды окутуу менен тарбиялоонун дидактикалык жана техникалык каражаттарынын тутумуна жуурулуштурбаса, кааланган натыйжаны бербейт.

Адабияттар

1. Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.
2. Кухарев Н. В., Решетько В. С. Стимулирование педагогического творчества: Учеб.-метод. Пособие для педагогов школ, организаторов образования. – Мн.: Адукацыя і выхаванне, 1997. – 144 с.
3. Лихачев Б. Т. Педагогика. – М.: «Юрайт», 1999. – С. 312 – 319.
4. Основы педагогики: Учеб. пособие / А. И. Жук, И. И. Казимирская, О. Л. Жук, Е. А. Коновальчик; Под ред. А. И. Жука. – Мн.: Аверсэв, 2003. – С. 226 – 251.
5. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие для пед. спец. высш. учеб. заведений / Под ред. И. А. Зязюна. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.
6. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 255 с.
7. Яковлев Н. М., Сохор А. М. Методика и техника урока в школе: В помощь начинающему учителю. – М.: Просвещение, 1985.

13-лекция. Тарбиячынын чеберчилиги

Планы:

1. Тарбиячынын чеберчилигинин маңызы
2. Тарбиячынын чеберчилигинин түзүмү. Анын чеберчилигинин түзүмүндөгү тарбиячынын кесиптик билгичтиктери
3. Класс жетекчинин ишиндеги максатты болжоо жана мерчемдөө тутуму
4. Тарбиячы педагогдун ишиндеги окуучуларга карата инсанга багытталган мамиле
5. Жаматтык чыгармачылык ишти уюштуруудагы тарбиячынын ролу

1. Тарбиячынын чеберчилигинин маңызы

Тарбиячынын чеберчилигин калыптануусу көптөгөн мугалимдер үчүн окутуу чеберчилигине караганда кыйла оор процесс болуп саналат. Мунун себеби, баарыдан мурда, тарбия – окутууга караганда кеңири процесс экенинде катылып жатат, анткени ал инсанды интеллектуалдык гана эмес, адеп-ахлактык жана эстетикалык жактан өнүктүрүүнү, окуучуларга экологиялык жана валеологиялык билимдерди берүүнү, эмгек көндүмдөрүн жана социалдык өз ара аракеттешүү көндүмдөрүн өркүндөтүүнү ж.б. болжойт. Дагы бир маанилүү себеби педагогдордун тарбиялоо процессинин маңызын жана технологиялык негиздерин түшүнүүгө субъективдүү мамилеси болуп саналат.

И. Ф. Кривонос белгилегендей, «...Тарбиячынын чеберчилиги балдардын жашоосун уюштуруучунун чеберчилигинен башка эч нерсе эмес. Чеберчилик – бул мектеп окуучуларын майнаптуу өнүктүрүүгө түрткү берүүчү педагогикалык кырдаалдарды түзүү билгичтиги» [].

Чебер тарбиячынын кесиптик идеалы өнүккөн оң Мен-концепциянын шартында түзүлө алат, ал үч негизги фактор менен аныкталат:

- башка адамдарга оң таасир кылууга болгон бекем ишенимдүүлүк;
- педагогикалык тарбиялык ишмердүүлүктү жүргүзүү жөндөмдүүлүгүнө ишенимдүүлүк;
- өзүнүн маанилүүгү сезими.

Тарбиячынын чеберчилигин баалоонун чен-өлчөмдөрү катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу:

- тарбиячынын өзүнүн инсаны (тарбиялануучулары менен мамилелердин демократиялык стилин аныктоочу инсандык мүнөздөмөлөрү; анын класстагы окуучулар менен баарлашуусунун

мүнөзүнө оң таасир кылган анын окуучулар менен өз ара аракеттешүүсүнүн педагогикалык усулдарынын жана ыкмаларынын тутуму; мугалимдин педагогикалык маданиятынын деңгээли),

- педагогдун класстын негизги социалдык-психологиялык кубулуштарын билүүсү жана түшүнүүсү (класс жетекчинин класс жөнүндө ой-пикирлеринин адекваттуулугу; педагогдун ар бир окуучунун инсанын кабыл алуу деңгээли; мугалимдин класстык жамааттын бейформал түзүмүн жана жамаат ичиндеги мамилелердин бөтөнчөлүгүн билүүсү);
- класс жетекчисинин класстын жашоосуна тартылуу даражасы (класстык жамааттын ар кандай иштерине катышуусу; окуучулар менен эмоциялык жана руханий байланыштардын тыгыздыгы жана жыштыгы; тиешелүү кесиптик билгичтиктердин көрүнүүсүн талап кылган окуучулар жамаатынын жашоо ишмердүүлүгүн долбоорлоо жана уюштуруу).

Чебер тарбиячы тарабынан көрсөтүлүүчү инсандык мүнөздөмөлөргө карата төмөнкү сапаттарга басым жасоо зарыл:

- адамдарга болгон сүйүү, алар менен баарлашуу билгичтиги; өз ара мамилелердеги ишеним, түшүнүү, чыдамкайлык, боорукерлик, жакшылык каалоочулук, чынчылдык;
- маданияттын жогору деңгээли, кең көз карашы, жекече сүйкүмдүүлүгү, юмор сезими, тапкычтыгы;
- мүнөздүн бекемдиги жана чечкиндүүлүгү, өзүнө ишенимдүүлүк, эрктин күчү, өзүн берүүсү;
- эмоциялык жашоонун ар түрдүүлүгү (оптимисттик маанайды түзүүчү жана эрктик активдүүлүктү өнүктүрүүгө түрткү болуучу оң эмоциялар);
- бардык психикалык касиеттердин: кабыл алуунун, кыялдануунун, эстутумдун ж.б.у.с. өнүгүүсүнүн жогору деңгээли.

Педагог тарбиячынын билимдери үч компоненттен турган белгилүү бир тутумду берүүгө тийиш:

- инсандын жана балдар жамаатынын өнүгүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө билимдер;
- өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндө инсанга багытталган мамилени жүзөгө ашырууга жол берүүчү психологиялык-педагогикалык билимдер;
- жалпы билимдер (адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн ар кандай тармактарынан алынган билимдер).

Чебер тарбиячы, эреже катары, иш процессинде педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүүсүнүн жогору деңгээлин көрсөтөт, анын ичинде төмөнкүлөр биринчи орунда турат:

- перцепциялык жөндөмдүүлүктөр (кесиптик көрөгөчтүк, эмпатия, педагогикалык туюм);
- суггестивдүү жөндөмдүүлүктөр (тарбиячыны ишендирүүгө, ага эрктик таасир кылууга жөндөмдүүлүктөр);
- эмоциялык туруктуулук, өзүнө ээлик кылуу билгичтиги;
- коммуникациялык жөндөмдүүлүктөр, оптимисттик божомолдоо;
- чыгармачылык жөндөмдүүлүктөр.

2. Тарбиячынын чеберчилигинин түзүмү. Анын чеберчилигинин түзүмүндөгү тарбиячынын кесиптик билгичтиктери

Педагогикада тарбиячынын чеберчилиги бүтүндүктүү түзүм катары өз ара байланышкан үч тутумга бөлүнөт: социалдык-психологиялык (класс менен өз ара аракеттешүүнүн жүрүшүндөгү коммуникациялык атмосферанын бөтөнчөлүгү), маалыматтык-долбоорлоочулук (педагогдун кесиптик жана методикалык билимдери, тарбиялык өз ара аракеттешүүнү мерчемдөө жана болжолдоо) жана технологиялык (өз ара аракеттешүүнүн формалары, усулдары, ыкмалары жана каражаттары).

Ошондон улам педагог-тарбиячы окуучулар менен өз ара аракеттешүү процессинде төмөнкү кызматтарды ишке ашырууга чакырылган:

- диагностикалык,
- долбоорлоочулук,
- уюштуруучулук-ишмердүүлүктүк,
- коммуникациялык,
- багыт берүүчүлүк, өнүктүрүүчүлүк,
- түрткү берүүчүлүк,
- сактоочу-коргоочулук,
- түзөтүүчүлүк,
- маалыматтык,
- ыкташтыруучулук,
- талдоочулук-баалоочулук.

Тарбиячынын чеберчилиги аталган кызматтарды ишке ашыруунун майнаптуулугу менен мүнөздөлөт, бул анын төмөнкү кесиптик билгичтиктерге ээлик кылуу даражасы менен аныкталат:

Чыгармачылык-гностикалык блок. Жалпы билим берүү мекемесинде жогорку класстын окуучулары менен класстан тышкаркы тарбия иштери процессин сабаттуу мерчемдөөгө, талдоого жана көзөмөлдөөгө жол берүүчү билгичтиктерди камтыйт:

- чыгармачылык – жогорку класстардагы тарбия иштерин мерчемдөөгө жана жүзөгө ашырууга чыгармачылык мамиле кылуу, класстан тышкаркы ишмердүүлүктүн жүрүшүндө перцепциялык жөндөмдүүлүктөрдү (кыялдануу, фантазия) көрсөтүү, окуучуларды бош убакытта чыгармачыл иштин түрлөрүнө тартуу;
- долбоорлоочулук – жүзөгө ашырылуучу окуу процессин мерчемдөө, жакынкы, ортоңку алыскы келечектерди коюу, жогорку класстын окуучуларынын класстан тышкаркы ишмердүүлүгүнүн максаттарын жана маанисин аныктоо;
- божомолдоочулук – кызыгуулар боюнча класстан тышкаркы сабактар процессинде ар бир окуучунун өнүгүүсүн программалоо жана болжолдоо;
- талдоочулук – жогорку мектеп блогунда жүзөгө ашырылуучу тарбиялык ишмердүүлүктү талдоо, окуучуларга тарбиялык таасир көрсөтүүнүн ыктарын жана каражаттарын тандоо, бош убакыт чөйрөсүндө ишке ашырылуучу ар бир инсандын керектөөлөрүн жана суроо-талаптарын айкындоо;
- көзөмөлдөөчүлүк – окуучулардын класстан тышкаркы ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруусун, жалпысынан жогорку класстын окуучулары менен бардык класстан тышкаркы тарбиялык иштердин жүрүшүн көзөмөлдөө, ушул ишмердүүлүктүн натыйжаларын баалоо.

Уюштуруучулук-ыкташтыруучулук блок. Мугалимдин иш-аракеттерин жана окуучулардын иш-аракеттерин мотивациялоого, сабактан тышкаркы учурда тарбиялык иштерди сарамжалдуу уюштурууга жана жогорку класстын окуучуларынын класстык жамааттагы милдеттерин бөлүштүрүүгө түрткү берүүчү билгичтиктерди камтыйт. Бул блок төмөнкү билгичтиктер менен мүнөздөлөт:

- уюштуруучулук – жогорку класстын окуучуларынын бош убактысын өткөрүү жаатындагы ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн жана окуучуларды тарбиялоо маселелери боюнча мектептин башка социалдык мекемелер менен өз ара аракеттешүүсүн уюштуруу;
- өнүктүрүүчүлүк – класстан тышкаркы ишмердүүлүк процессинде жогорку класстын ар бир окуучусунун шыктарын, жөндөмдүүлүктөрүн жана чыгармачылык дараметин өнүктүрүү, ийрим, студия жана клуб иштери аркылуу анын инсандык умтулууларын жана кызыкчылыктарын кыйла толук ишке ашырууга көмөктөшүү;

- түзөтүүчүлүк – бош убакыттын алкагында аны гармониялуу өнүктүрүү максатында жогорку класстын окуучусунун баалуулуктук багыт алууларына коомдун таасирин түзөтүү, аны бош убакыт чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн интеллектуалдыктаанымдык жана социалдык маанилүү түрлөрүнө тартуу жолу менен тарбиялануучунун инсанынын адеп-ахлактык бузулуусунун себептерин четтетүү;
- ыкташтыруучулук – мектептин педагогдорунун, коомчулуктун, мектептен тышкаркы жана маданий-агартуу мекемелеринин кызматкерлеринин тарбиялык иштеринин жана жогорку класстын окуучуларынын ата-энелеринин окуучулардын бош убактысын уюштуруу боюнча тарбиялык күч-аракеттеринин негизги багыттарын ыкташтыруу.

Коммуникациялык-түрткү берүүчүлүк блок. Педагогдун перцепциялык жөндөмдүүлүктөрүнө негизделген жана ага жогорку класстын окуучуларынын психологиясын адекваттуу кабыл алууга, педагогикалык өз ара аракеттешүүдө эмпатиясын, мамилечилдигин жана жакшылык каалоочулугун көрсөтүүгө жол берүүчү билгичтиктерди камтыйт. Бул жерде төмөнкү билгичтиктер каралат:

- коммуникациялык – тарбиялык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө тарбиялануучулар менен алардын жекече-психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып баарлашууну уюштуруу, класстан тышкаркы баарлашуу процессинде жогорку класстын окуучулар жамаатында жагымдуу психологиялык климатты түзүү;
- түрткү берүүчүлүк – уландар менен кыздарды өзүн өркүндөтүүгө түртүү, турмуштук келечектерди көрсөтүү менен бош убакыт чөйрөсүндө коюлган максаттарга жетишүүгө жана ойлоштурулган пландарды ишке ашырууга мобилизациялоо, оптимисттик божомолдоо турумунан чыгып, тарбиялануучулар менен класстан тышкаркы баарлашуу;
- башкаруучулук – класстан тышкаркы тарбиялык ишмердүүлүк процессинде өзүнүн жумушчу жана чыгармачылык өзүн сезүүсүн, окуучулар менен болгон инсан аралык өз ара аракеттешүүнүн мүнөзүн, класстан тышкаркы баарлашуунун жүрүшүндөгү педагогикалык кырдаалдын өнүгүүсүн башкаруу; аларды бош убакыт чөйрөсүндөгү ишмердүүлүктүн өнүктүрүүчү түрлөрүнө катыштыруу максатында окуучуларды логикалык ынандыруу жана ишендирүү, аларга эрктик таасир кылуу.

3. Класс жетекчинин ишиндеги максатты болжоо жана мерчемдөө тутуму

Тарбиялык иштин ийгилигинин ачкычы педагогдун окуучулар менен өз ара аракеттешүүсүн жогору кесипкөй максатты болжоосу жана мерчемдөөсү болуп саналат.

Ишти мерчемдөө – бул бүткүл балдар менен иштөөдө токтоп калбаган чыгармачылык процесс. Ал педагогдун, балдар жамаатынын жана окуучулардын ата-энелеринин кызматташуусуна, алардын биргелешкен ишмердүүлүктүн максаттарын жана милдеттерин аңдап түшүнүүсүнө, мектеп турмушун кызыктуу, пайдалуу, чыгармачыл кылууну каалоосуна негизделет.

Эреже катары, педагог тарбиялоонун максаттарын жана милдеттерин коюудан мурда диагностикалык усулдардын жардамы менен өзүнүн класстык жамаатын (психологиялык атмосфераны, инсан аралык мамилелердин бөтөнчөлүгүн, ар бир окуучунун тарбиялангандык деңгээлин, балдардын кызыкчылыктарын жана ынтаалуулуктарын, окуучулардын ишмердүүлүктүн ар башка түрлөрүнө жөндөмдүүлүктөрүн ж.б.у.с.) изилдейт. Диагностикаканын алынган натыйжаларынын негизинде ал тарбиялык максаттарды жана милдеттерди аныктоого киришет.

Балдар жамааты менен тарбиялык иштин максаттарын коюуда чебер педагог балдардын ортосундагы мамилелерде, жамааттын баалуулуктук багыт алууларында болуп өтүүсү тийиш болгон өзгөрүүлөрдү болжолдойт. Диагностикалык аныкталган максаттарда ал белгилүү бир өнүгүү мезгилинен кийин окуучулар жамаатына таандык боло турган жаңы түзүлүштөрдү чагылдырат. Бул максаттар, эреже катары, балдардын ар кандай багыттарда өнүгүүсү менен байланышкан:

- эмоциялык-баалуулуктук (сезимдердин көрүнүүсү, мамилелердин калыптангандыгы);
- таанымдык (интеллектуалдык билгичтиктердин өнүгүүсү, өздөштүрүлгөн билимдер жана ченемдер);
- психомотордук (билгичтиктер, иш-аракеттер, спорттук жана эмгектик билгичтиктер);
- ден соолук абалы;
- жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүү деңгээли;
- коммуникациялык жана чыгармачылык билгичтиктери;
- өзүн талдоо, өзүн баалоо, өзүн тарбиялоо билгичтиктери.

Педагог койгон тарбиялык милдеттерде мектеп окуучуларында кандай жөндөмдүүлүктөр, сапаттар, мамилелер өнүктүрүлөрү, класс-

тын окуучулары кандай билимдерге, билгичтиктерге, көндүмдөргө ээлик кылышары конкреттештирилет.

Тарбиялык иштин көздөгөн максаттары жана милдеттери педагогдун окуучулар менен өз ара аракеттешүүнүн формаларын жана усулдарын тандоосун шартташат, бул тарбия ишинин планынын негизин түзөт. Мындай планга белгилүү бир талаптар коюлат:

- 1) мазмунунун максатка багытталгандыгы;
- 2) окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн, класстык жамааттагы алдыңкы кызыкчылыктарды эске алуу;
- 3) мерчемделген иштердин уланмалуулугу, тутумдуулугу, удаалаштыгы;
- 4) ойлоштурулганды аткаруунун чындыктуулугу;
- 5) мерчемделген формалардын жана усулдардын ар түрдүүлүгү;
- 6) пландаштыруунун чыгармачылык мүнөзү.

Жогоруда айтылгандардын негизинде класс менен болгон тарбиялык иштердин планынын түзүмү төмөнкүдөй көрүнөт:

Класс менен тарбиялык иштердин планынын түзүмү

1. Класстык жамааттын мүнөздөмөсү (класстын курамы жана анын жалпы мүнөздөмөсү; класстын биримдиги жана анын баалуулуктук багыт алуулары; класстык жамааттын жалпы мектеп менен, мектеп кичи району менен байланышы).

2. Тарбиялык максаттар жана милдеттер
3. Класстык жамааттын жашоо ишмердүүлүгү
4. Окуучулардын ата-энелери менен иштөө
5. Окуучулар менен жекече иштөө

«Класстык жамааттын жашоо ишмердүүлүгү» деген бөлүм, эреже катары, окуучулар жана алардын ата-энелери менен иштөөнүн формаларынын жана усулдарынын комплекси болуп саналат. Пландын бул бөлүмүн тариздөөгө карата ар түрдүү мамилелер бар. Алардын арасында төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- түйүндүү иштер боюнча мерчемдөө (В. А. Караковский)
- календарлык мерчемдөө
- план-торчо
- ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча мерчемдөө (Н. Е. Щуркова)

Ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрүн колдонуунун негизинде тарбиялык иштин комплекстүү мерчемдөөнү тариздөөнүн болжолдуу үлгүсүн келтирели:

К№	Тарбиялык иштин максаттары жана формалары	Өткөрүү убактысы	Жооптуулар жана аткаруучулар
Окуучуларды акыл-эстик тарбиялоо			
1.	Маектешүү: «Улуу адамдар өзүнүн үстүнөн кантип иштешкен?» Максаты: окуучуларга өзүн өркүндөтүүгө түрткү берүү	сентябрь	Класс жетекчи, класстын активи
2.	Ата-энелер үчүн тегерек үстөл өткөрүү: «Балдарга окууга кантип жардамдашуу керек?» Максаты: ата-энелерди педагогикалык жактан агартуу, алардын окуучулардын окуу жүктөрүн жана үй тапшырмаларын текшерүү зарылдыгын андоолоруна көмөктөшүү	октябрь	Класс жетекчи, предметтик мугалимдер
3.	Тренинг: «Өз жөндөмдүүлүктөрүңдү кантип өнүктүрүүгө болот?» Максаты: окуучуларга эстутумду, көңүл бурууну, ой жүгүртүүнүн логикасын ж.б.у.с. өнүктүрүүгө түрткү болуучу усулдар менен ыкмаларды билдирүү	ноябрь	Мектеп психологу, класс жетекчи
4.	Мектептик предметтер боюнча олимпиада Максаты: окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнө түрткү берүү жана мотивациялоо ж.б.у.с.	Декабрь	Окуу иштери боюнча директордун орун басары, предметтик мугалимдер
Окуучуларды эстетикалык тарбиялоо ж.б.у.с.			

Кааласа, чебер педагог тарбиялык иштин планын тариздөөнүн оригиналдуу вариантын өзү иштеп чыга алат. Класс менен тарбиялык иштин жакшы ойлонулган бейформал планы класста тарбиялык ишмердүүлүктү уюштурууга, бүткүл жамаатты да, ар бир окуучунун инсанын да өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүдө педагогдордун, ата-

энелердин, балдардын күч-аракеттерин ыкташтырууга күмөнсүз жардам көрсөтөт.

4. Тарбиячы педагогдун ишиндеги окуучуларга карата инсанга багытталган мамиле

Азыркы шарттарда гуманисттик педагогиканын өнүгүүсү күчөп жатат, мында баланын инсаны жалпы адамзаттык баалуулук катары көрсөтүлөт. Ушуга байланыштуу чебер тарбиячынын ишинде инсанга багытталган мамилеге негизделген “инсанга багытталган окутуу”, “инсанга багытталган тарбиялоо” сыяктуу түшүнүктөр алдыңкы орунга чыгат.

Инсанга багытталган мамиле – бул психология илиминин эң маанилүү принциби, ал баланы тарбиялоодо аны ошол процесстин активдүү субъектиси катары таанууну билдирген инсандын жекечилигинин өзүнчөлүгүн эске алууну караштырат. Инсандык мамиленин теоретиги атактуу психолог С. Л. Рубинштейн болуп саналат.

Башка бир психолог К. К. Платоновдун пикири боюнча, инсандык мамиле – бул адамга инсан катары аны башка бардык психикалык кубулуштарды аныктоочу тутума катары түшүнүү менен жекече мамиле кылуу.

Тарбиялоодогу жекече мамиле баланын өзгөчөлүктөрүн жана тарбиялангандык деңгээлин, ошондой эле анын жашоо ишмердүүлүгүнүн шарттарын эске алуу менен педагогикалык таасирлерди уюштурууну болжойт. Жекече мамилени жүзөгө ашыруу тарбиялоонун бүткүл процесси жиктештирилип, демек, максатка багытталып, баланын физикалык билгичтиктеринин, акыл-эстик жөндөмдүүлүктөрүнүн өнүгүү деңгээлине, жекече, психикалык өзгөчөлүктөрүнө жана ага айлана-чөйрөнүн таасиринин мүнөзүнө жараша курулушун талап кылат. Ошентип, жекече мамиле өзүнө инсандык жана жиктештирилген мамилелердин жоболорун камтыйт, бирок алар менен эле чектелбейт.

Жекече мамилени ишке ашыруу окуучулар менен жекече иштөө процессинде жүзөгө ашырылат, анын жүрүшүндө педагог-тарбиячы ар бир баланын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишмердүүлүк жүргүзөт. Өз кезегинде тарбиялоодогу жиктештирилген мамиле педагогдун тарбиялык милдеттерди окуучулардын жашына, жынысына, тарбиялангандык деңгээлине карата колдонмолуу ишке ашыруусун болжойт. Жиктештирүү, эреже катары, инсандын сапаттарын, анын кызыкчылыктарын, ынтаалуулуктарын, социалдык жетилгендик деңгээлин изилдөөгө багытталган. Жиктештирилген мамиледе окуучулар интеллектиндеги, жүрүм-турумундагы, мамилелериндеги, алдыңкы сапаттарынын калыптангандык деңгээлиндеги окшоштуктарынын негизинде топтоштурулат, мында

иш окуучулардын топтору менен жүргүзүлөт. Азыркы шарттарда мектеп окуучулары менен жекече иштөөнү инсандык, жекече жана жиктештирилген мамилелерди компоектүү ишке ашыруу боюнча сунуштарды колдонуп, илимий негизде жолго коюу маанилүү.

Жекече-тарбиялык иштин майнаптуулугу педагог-тарбиячынын чеберчилигинен көз каранды, ал инсанды изилдөө жана ал конкреттүү адамга гана таандык болгон жана аны башка адамдардан айырмалаган физикалык жана психологиялык мүнөздөмөлөрдүн кайталангыс айкалышы менен ар дайым жекече экенин эстен чыгарбоо билгичтигинен көрүнөт. Аларды эске алуу менен педагог ар бир окуучунун инсанына тарбиялык таасир көрсөтүүнүн усулдарын жана формаларын аныктайт. Мунун баары чебер тарбиячыдан тарбиялоонун теориясы менен методикасынын гана билимдерин эмес, жалпы жана курактык психологиянын, физиологиянын, тарбиялоонун гуманисттик технологиясынын, диагностиканын негиздеринин билимдерин да талап кылат.

Жекече мамиленин негизинде окуучулар менен ийгиликтүү жекече иштөө үчүн педагог-тарбиячы төмөнкү принциптерди жетекчиликке алууга тийиш (Н. Е. Щуркова боюнча):

- «мугалим – окуучу – класс» деңгээлинде иштиктүү жана инсан аралык байланыштарды түзүү жана өнүктүрүү;
- окуучунун инсанын өзү баалоосун сыйлоо;
- окуучунун жөндөмдүүлүктөрүн жана мүнөзүнүн сапаттарын аныктоо үчүн аны ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнө тартуу;
- тандалган ишмердүүлүктүн жүрүшүндө окуучуга талаптуулукту тынымсыз татаалдантуу жана жогорулатуу;
- өзүн тарбиялоонун психологиялык кыртышын түзүү жана ага түрткү берүү, бул тарбиялоонун программасын ишке ашыруунун эң майнаптуу каражаты болуп саналат.

Педагог-тарбиячынын окуучулар менен жекече иштөөсү бир нече этаптарды камтыйт:

1 – инсанга багытталган тарбиялоонун илимий-усулдук негиздерин изилдөө, балдар менен достук байланыштарды түзүү, биргелешкен жамааттык ишмердүүлүктү уюштуруу, ар бир баланын инсанын диагностикалоо;

2 – ар түрдүү: окуу-таанымдык, эмгектик, оюндук, спорттук, чыгармачылык ишмердүүлүктүн жүрүшүндө окуучуларга байкоо жүргүзүүнү жана аларды изилдөөнү улантуу. Психологиялык-педагогикалык диагностиканын усулдарын ар бир окуучунун туруктуу дагы (жөндөмдүүлүктөрү, темпераменти, мүнөзү) жана кыска мөөнөттүү дагы (баланын жосундары жана иш-аракеттери, психикалык абалы) инсандык ка-

сиеттерин изилдөөдө колдонуу. Аталган касиеттерди айкындоо педагогго ар бир окуучунун мүнөзү, активдүүлүк даражасы, ишке жөндөмдүүлүгү, коммуникациялуулугу жана тарбиялуулугу жөнүндө бир кыйла объективдүү элестетүү түзүүгө жол берет;

3 – педагогдун окуучунун тарбиялангандыгынын аныкталган деңгээлине жараша анын баалуулуктук багыт алууларын, инсандык касиеттерин жана сапаттарын өнүктүрүүнү долбоорлоосу. Мында окуучунун инсанын өнүктүрүүнү долбоорлоо окуучунун колдо бар тарбиялангандык деңгээлин анын идеалы менен салыштырууга негизделгенин жана баланы тарбиялоо менен анын өзүн тарбиялоосунун жиктештирилген жана жекече программаларын түзүү процессинде жүзөгө ашырылаарын эстен чыгарбоо керек. Окуучунун тарбиялангандыгынын көрсөткүчтөрү анын конкреттүү иш-аракеттери, жосундары, баалуулуктук багыт алуулары, адамдарга, жамаатка, өзүнө болгон мамилеси болуп саналат;

4 – педагогдун окуучуну андан ары изилдөөсү, конкреттүү окуучунун өнүгүү деңгээлин, анын мүмкүнчүлүктөрүн, жөндөмдүүлүктөрүн, мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн, инсандык мамилелери менен керектөөлөрүнүн мазмунун эске алуу менен тарбиялык таасирлердин тутумун аныктоого жол берүүчү анын ар кандай кырдаалдардагы жүрүм-турумун жана мамилелерин долбоорлоосу. Бул этап үчүн тарбиялоонун жалпы усулдарын колдонуу мүнөздүү, бирок аларды конкреттүү инсанга карата тандоо жана тутуму аны өнүктүрүүнүн жекече программасы менен ыкташтырылат. Муну менен бирге жекече педагогикалык таасир көрсөтүү ыкмалары: талап кылуу, көзөмөлдөө, перспектива, коомдук пикир, сыйлоо жана жазалоо, тарбиялык кырдаал, ынандыруу жана ишендирүү, көңүлүн башкага буруу кеңири колдонулат;

5 – түзөтүү, ал тарбиялоо процессин жекечелештирүүнү аягына чыгарат жана анын натыйжаларына таянат. Түзөтүү мектеп окуучуларынын мүнөздөмөлөрүн, тарбиялоо программаларын түзүүдө, ишмердүүлүктүн усулдарын жана формаларын тандоодо колдонулат. Түзөтүүнүн көбүрөөк майнаптуу усулдары – байкоо жүргүзүү жана өзүнө байкоо жүргүзүү, талдоо жана баалоо, өзүн баалоо жана кайра баалоо, көзөмөлдөө жана өзүн көзөмөлдөө. Бул усулдардын бардыгы окуучулар менен жекече иштөөдө алынган маалыматтарды жана натыйжаларды тактап жана толуктап айкалыштыра колдонулат.

5. Жаматтык чыгармачылык ишти уюштуруудагы тарбиячынын ролу

Жамааттык чыгармачылык иш – бул айталгангыс жана ошол эле учурда табигый социалдык-педагогикалык кубулуш, ал жамааттын

бардык ишмердүүлүгүнүн негизине салына алат. Педагогикалык технология катары жамааттык чыгармачылык ишмердүүлүк же анын айрым элементтери педагог-тарбиячы тарабынан иштин ар кандай жамааттык формаларын даярдоодо жана өткөрүүдө колдонула алат.

Азыркы шарттарда бул тарбиялоо методикасынын маңызы жана аны практикалык ишке ашыруу төмөнкү жоболор менен аныкталат:

- жамааттык чыгармачылык ишмердүүлүктө ар биринин жекечелигин өнүктүрүү жана инсанын ишке ашыруу максаттарынын үстөмдүк кылуусу;
- жеке кызыкчылыктардан жана керектөөлөрдөн чыгып жамаатта баалуулуктарды, идеалдарды, үлгүлөрдү иштеп чыгуу;
- ишмердүүлүктүн катышуучуларынын өздөрүнүн чечүү үчүн чыгармачылык милдеттерди, проблемаларды аныктоосу;
- балдарды ар кандай топтордун, бирикмелердин чыгармачылык ишмердүүлүгүнө тартуу үчүн шарттарды түзүү;
- иштен инсанга эмес, инсандан ишке; ишти мерчемдөөдө сунуштарды жана идеяларды тандоо эмес, ар кимге өзүнүн кызыкчылыктарына жана каалоолоруна ылайык келген нерсени тандоо мүмкүнчүлүгүн берүү;
- ишмердүүлүктүн катышуучуларынын өз ролун, жүрүм-турум мүнөзүн өздөрү аныктоосу үчүн шарттарды түзүү;
- ар биринин инсанынын көрүнүүсү жана өнүгүүсү, анын ишмердүүлүктүн катышуучулары менен мамилелеринин калыптануусу көз карашынан натыйжаларды баалоо, жамааттык ишмердүүлүктү талдоо.

Класстан тышкаркы мезгилдеги жамааттык чыгармачылык ишмердүүлүктүн формаларына жамааттык чыгармачылык иштерди, кезектешкен салттуу тапшырмаларды, сюжеттик-ролдук оюндарды, жамааттык мерчемдөөнү, жамааттык талдоону ж.б.у.с. киргизишет. Кеңири таралган формалары жамааттык чыгармачылык иштер (ЖЧИ) болуп саналат, аларды уюштуруу алты стадияны караштырат (И. П. Иванов боюнча). Чебер тарбиячы бул методиканы кынтыксыз билүүгө тийиш, анын маңызы тарбиялоо процессинин бардык субъектилеринин – социалдык педагогдун, психологдун, предметтик мугалимдердин, ата-энелердин жана балдардын, педагогдордун жана мектеп окуучуларынын тыгыз кызматташтыгында, биргелешкен ишмердигинде турат.

Биринчи стадия – алдын ала иштөө. Тарбиячы бул жамаат менен жаңы мезгилге мерчемделген класстан тышкаркы иштерде алдыда турган ЖЧИтин ордун белгилейт, конкреттүү тарбиялык милдеттерди аныктайт, өзүнүн ойлогондорун ишке ашыруунун ыктарын ойлошту-

рат, окуучуларды ишке түртүүчү, аларды келечеги менен кызыктыруучу иш-аракеттерди белгилейт, ар бир катышуучунун ишмердүүлүгүн активдештирүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт.

Экинчи стадия – жамааттык мерчемдөө. Мектеп окуучулары берилген суроолорго микрожамааттарда (топтордо) жоопторду издешет: Атап айтканда эмне кылуу керек? Ким менен бирге? Качан? Ким үчүн? ж.б.у.с. Мында чоңдор – балдар менен диалогдун тең укуктуу катышуучулары. Жамааттык мерчемдөө камылга-старт түрүндө болуп өтөт. Аны алып баруучу (тарбиячы) өткөрөт, ал сунушталган варианттарды жалпылап, тактоочу суроолорду берет, айтылган идеяларды негиздөөнү сунуштайт жана «ой жүгүртүүгө» кошумча милдеттерди коёт. Камылга конкреттүү ишти жана ишти уюштуруу боюнча кеңешти тандоо менен аяктайт.

Үчүнчү стадия – ишти жамааттык даярдоо. Жетектөөчү орган (иштин кеңеши) ЖЧИти даярдоонун жана өткөрүүнүн планын конкреттештирет, андан кийин аны аткарууну уюштурат, мында ар бир катышуучунун демилгесин мотивациялайт жана кубаттайт. Даярдоо топтордо жүргүзүлүшү мүмкүн. Бул стадияда балдар көп учурда ишти ырааттуу жана өз алдынча жүзөгө ашырууну билбестигин көрсөтүшөт. Ошондуктан бул жерде педагог-тарбиячынын ролу, анын балдар жамаатына тийгизген таасиринин, окуучулар менен болгон мамилесинин жана эмоциялык байланышынын мүнөзү маанилүү. Педагог ачык кысымга жол бербестен мектеп окуучуларын жалпы ойломду жүзөгө ашырууга максатка багытталган, чыгармачылык жана өз алдынча катышууга достук маанайда шыктандырат. Бул ишти бүтүрүүнүн варианттары боюнча кыйытмалар, керектүү материалды табуу үчүн булактарды колдонуу боюнча кеңештер, жоопкерчиликтүү тапшырма менен конкреттүү окуучуларга өзгөчө ишеним көрсөтүү, «оор окуучу» менен достук байланыш түзүү жана аны менен белгилүү бир иштерди аткаруу жөнүндө келишим түзүү түрүндө болушу мүмкүн.

Төртүнчү стадия – ЖЧИти жүргүзүү. Иштин кеңеши тарабынан түзүлгөн конкреттүү план жүзөгө ашырылат. Мектеп окуучулары ишти мерчемдөөнүн жана даярдоонун жүрүшүндө топтолгон тажрыйбаны ар түрдүү формаларда көрсөтүшөт. Тарбиячы мүмкүндүктүн болушунча иштин бардык катышуучуларына байкатпастан, балдарга багыт берет, алардын маанайын жөнгө салат, каталарын түзөтөт, эгерде бир нерсе ойлогондой болбой калса, кемчиликтерди жоюуга жардам берет.

Бешинчи стадия – ЖЧИтин жыйынтыктарын жамааттык түрдө чыгаруу. Мисалы, катышуучулардын жамаатынын жалпы чогулушу, анда ЖЧИти даярдоонун жана жүргүзүүнүн оң жана терс жактары тал-

кууланат. Ар ким өз оюн айта алат. Бул сурамжылоо, дубал гезит аркылуу анкета толтуруу, чыгармачылык отчет ж.б.у.с. түрүндө жүргүзүлөт. Бул стадия үчүн башкысы – ар бири өзүнүн ишин талдоону, баалоону, келечек үчүн сабак алууну үйрөнгөнү. Ушундай жол менен мектеп окуучулары коомдук пикирди иштеп чыгууга, жамаатта жакшы салттарды түзүүгө аралашышат.

Алтынчы стадия – ЖЧИтин жакынкы натыйжасы. Тарбиячы ЖЧИтин жыйынтыктарын чыгарууда айтылгандардын баарын эске алат. Активисттер менен бирдикте ырааттуу иш-аракеттердин программасын белгилейт, сунуштардын негизинде жаңы жамааттык иштерди аныктайт.

ЖЧИтин тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу педагогдон төмөнкү шарттарды сактоону талап кылат: 1) ЖЧИти даярдоодо жана жүргүзүүдө стадиялардын удаалаштыгын бузууга, улуу жолдош катары педагогго бөлүнгөн ролду бурмалоого жеол берүүгө болбойт; 2) ЖЧИти даярдоо жана жүргүзүү чондор жана балдар мурунку иштердин тажрыйбасына таянуусун талап кылат; 3) педагог окуучулардын окуу-тарбия процессинде алган тажрыйбасын жана билимдерин эске алууга тийиш.

Адабияттар

1. Азбука форм воспитательной работы: Справочник / З. В. Артеменко, Ж. Е. Завадская – Минск: Новое знание, 2001. – 315 с.
2. Байкова Л. А., Гребенкина Л. К., Еремкина О. В. Методика воспитательной работы. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 160 с.
3. Классному руководителю. Учеб.-метод. пособие / Под ред. М. И. Рожкова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 280 с.
4. Кочетов А. И. Воспитательная система: теория, проблематика, альтернативы / ИПК и переподг. рук. Работников и специалистов образования. – Мн., 1997. – 146 с.
5. Рожков М. И., Байбородова Л. В. Организация воспитательного процесса в школе. – М: ВЛАДОС, 2000. – С. 81 – 89.
6. Слостенин В. А., Исаев В. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика. / Под ред. В. А. Слостенина. – М.: «Академия», 2002. – С.387 – 398.
7. Справочник заместителя директора школы по воспитательной работе / М.: Центр «Педагогический поиск», 1999. – 160 с.
8. Степаненков Н. К. Педагогика: Учеб. пособие. – Мн.: изд. СкаунВ. М., 1998. – С. 405 – 446.

ӨЗҮ БИЛИМ АЛУУ ҮЧҮН АДАБИЯТТАР

1. Азаров Ю. П. Педагогика любви и свободы. – М.: Топикал, 1994. – 608 с.
2. Азы актерского мастерства / Сост. Ганелин Р. Е. – СПб.: «Речь», 2002. – 239 с.
3. Анин Б. М. Учитель в моей жизни. – М., 1987.
4. Багаева И. Д. Учителю о профессионализме педагогической деятельности и путях его формирования. – Усть-Каменогорск, 1988.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
6. Булатова О. С. Педагогический артистизм: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 240 с.
7. Вербова К. В., Кондратьева С. В. Психология труда и личности учителя. – Минск; Гродно: ГГУ, 1991. – 81 с.
8. Гатальская Г. В. Педагогическое взаимодействие: от сознания к изменению. – Мозырь: Белый ветер, 1999. – 118 с.
9. Грымаць А. А., Шоцкі П. П. Педагагічны прафесіяналізм. – Мінск: БДПУ, 1996. – 128 с.
10. Грехнев В. С. Культура педагогического общения. – М., 1991.
11. Дьяченко В. К. Передовой педагогический опыт в современных условиях. – Алма-Ата, 1991.
12. Загвязинский В. И. Педагогическое творчество учителя. – М., 1987.
13. Золотых-Шевченко Т. Ю. Речевое поведение преподавателя как компонент межличностного взаимодействия // Коммуникативная компетенция преподавателя: Материалы региональной научно- методической конференции. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. ин- та повышения квалификации работников образования, 2004. – С.133–135.
14. Казимирская И. И. Педагогическое мышление и пути его формирования. – Минск: МГПИ им. А.М. Горького, 1992. – 291 с.
15. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. – М., 1990.
16. Кондратьева С. В. Учитель – ученик. – М.: Педагогика, 1984. – 80 с.
17. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя. – Л., 1985.
18. Кузьмина Н. В. Профессионализм деятельности преподавателя и мастера производственного обучения. – М., 1990.
19. Кухарев Н. В. Методические рекомендации по овладению педагогическим мастерством. Части I-IV. – Гомель, 1985–1986.

20. Кухарев Н. В. Педагог-мастер – педагог-исследователь: Пособие для учителей и руководителей общеобразоват. учреждений. – Мн.: Адукацыя і выхаванне, 2003. – 248 с.

21. Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі у Беларусі / Рэд. калегія: С. А. Умрэйка, Г. Р. Сянькевіч, У. К. Андрэенка, П. С. Сонцау. – Мінск: Універсітэцка, 1968. – 624 с.

22. Ножин Е. А. Основы советского ораторского искусства. – М., 1981.

23. Пархоменко В. П. Творческая личность как цель воспитания. – Мн., 1994. 159 с.

24. Раченко И. П. Диагностика качества профессионально-педагогической деятельности. – Пятигорск, 1990.

25. Рогов Е. И. Личность учителя: теория и практика. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

26. Рожков М. И., Иванова Н. Л., Чернявская А. П., Бекетова Н. Е. Индивидуальный стиль деятельности учителя: Диагностика и формирование: Методические рекомендации. – Ярославль, 1995. – 75 с.

27. Рыданова И. И. И лицо, и одежды... – Мн.: Народная асвета, 1984. – 61 с.

28. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 255 с.

29. Сластенин В. А., Исаев В. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика. / Под ред. В. А. Сластенина. – М.: «Академия», 2002. – С. 126 – 129.

30. Сманцер А. П., Кондрашова Л. В. Гуманизация педагогического процесса в современной школе: История и современность / Учебно-методическое пособие для студентов. – Мн.: Бестпринт, 2001. – 308 с.

31. Терегулов Ф. Ш. Учителю о передовом педагогическом опыте. – Уфа, 1990.

32. Формирование профессиональной коммуникативной компетенции учителя: Сб. науч. тр. – Мозырь: МозГПИ им. Н.К. Крупской, 2001. – 119 с.

33. Чихачев В. П. Техника речи пропагандиста. – М., 1981.

34. Щербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования. – Л.: Просвещение, 1967. – 147 с.

35. Щуркова Н. Е. Педагогическая технология. – М., 1992. – 88 с.

36. Щуркова Н. Е. Практикум «Основы педагогической техники» // Общественно-педагогическая работа – необходимое звено в профессиональной подготовке будущего учителя / Под ред. М. С. Тесемницына. – М., 1974. – С. 117 – 194.

37. Эверет П. Критерии мастерства учителя // Директор школы. – 1997. – № 25.

МААЛЫМАТТАМАЛЫК МАТЕРИАЛ

Мугалимдин кесиптик чеберчилигин калыптандыруу педагогикалык проблема катары (тарыхый аспект)

Педагогикалык теорияда жана практикада мугалимдердин кесипкөйлүгүн жогорулатуу маселелери өзгөчө мааниге ээ, анткени окуу-тарбия процессинин сапатын жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрү биринчи кезекте педагогикалык чеберчиликти өнүктүрүү жана калыптандыруу менен байланышкан.

Мугалимдин кесипкөйлүгүн өнүктүрүү боюнча тарыхый-педагогикалык адабияттарды талдоочулук изилдөө, ал классик педагогдордун (Я. А. Коменский, И. Г. Песталоцци, Ф. А. В. Дистервег, К. Д. Ушинский ж.б.) эмгектеринде өзгөчө чагылуу тапканын көрсөтөт. Бирок өткөндүн көрүнүктүү педагогдору педагогикалык чеберчилик жөнүндө эмес, башкысы – окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү маселелери жөнүндө сөз кылышкан, бул абдан татаал педагогикалык көрүнүш катары каралып келген. Убагында Я. А. Коменскийдин (1592–1670) «Улуу дидактика», «Пампедия», «Эне мектеби» эмгектеринде педагогикалык өнөрдүн өзгөчөлүктөрүн ачууга, анын өнүгүшүн шарттоочу жана мугалимдин кесиптик өсүүсүн мүнөздөөчү эң маанилүү факторлорду аныктоого аракет жасалган. Улуу дидакт чебер окутуунун маңызын педагогдун «ишенимдүү ийгилик менен окутуу», «тез окутуу, негиздүү окутуу» билгичтиктеринен көргөн [3, 59–70]. Анын ою боюнча, мугалимдин кесиптик өнөрүнүн маңызы педагогдун окуучуларды илимдерди үйрөнүүгө мажбурлабай, ал эми кызыктыруу мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануусунан, анын окутуунун усулуна мыкты ээлик кылуусунан көрүнөт, аны колдонуу мугалимдин окутуунун эң маанилүү принциптерин билүүсүнө, анын формаларын өркүндөтүү билгичтигине негизделет [3, 62–77].

Я. А. Коменскийдин окутуу жана тарбиялоо өнөрү көп жагынан педагогдун инсандык сапаттары менен шартталгандыгы жөнүндө идеялары өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Ал өзүнүн эмгектеринде педагогдун инсанына бир катар моралдык талаптарды коюп, мугалимдин эң негизги кесиптик сапаттары адамды сүйүү, пайда көздөбөө, эмгекчилдик, чынчылдык, эрудиция, кыйынчылыктарды жеңүүгө жөндөмдүүлүк болууга тийиш деп эсептеген. «Адамдардын эң мыктылары, адептүүлүгү менен өзгөчөлөнгөндөр мугалим болушсун», - дейт Я. А.

Коменский, - мына окуучуларды эң чынчыл жашоого түртүүнүн көбүрөөк жарамдуу эң сонун каражаты» [3, 81].

Я. А. Коменскийдин окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү жөнүндө идеялары башка классик педагогдордун эмгектеринен да өзүн кошуусун тапкан. Алсак, И. Г. Песталоцци (1746–1827) мугалимдин атайын кесиптик даярдыгын коом үчүн турмуштук зарылчылык деп эсептеп, педагогдун чебер ишмердүүлүгүнүн илимий негиздерин аныктоого умтулган. Ал биринчи жолу «окутуу өнөрү», «тарбиялоо өнөрү» деген терминдер менен катар «педагогикалык чеберчилик» терминин колдонгон. «Во кантонундагы семинария жөнүндө эстелик жазуу» деген эмгегинде И. Г. Песталоцци мектеп иштеринин туура эмес уюштурулгандыгына жана элдик мугалимдердин атайын кесиптик даярдыгынын жоктугуна нааразы болуп, даярдыгы жок педагогдордо көп учурда «адамды сүйүүнүн жоктугу, акылы начар өнүккөнү жана алсыздыгы...» байкаларын белгилеп, алар «адатта бардыгын билемдикке, куру сөздүүлүккө, үстүрт, адамдын табиятына эч качан чындап пайдалуу таасир этпеген жалган педагогикалык чеберчиликке жамынышарын» айткан [6, 343]. Ал «педагогикалык чеберчилик» термининин маңызын атайын аныктама катары ачып бербестен, анын бир катар маанилүү мүнөздөмөлөрүн карап чыккан. Жеке алсак, И. Г. Песталоццинин пикири боюнча, жакшы педагог окутуунун усулдарын ийгиликтүү колдонуу үчүн өзү окуткан предметти мыкты билүүгө, окуучулардын жаш курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүн билүүгө тийиш.

Окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү маселелерине Ф. А. В. Дистервег (1790–1866) чоң көңүл бурган. Ал өзүнүн «Немец мугалимдерине билим берүү боюнча колдонмо» деген эмгегинде педагогдорду кесиптик даярдоо боюнча бир катар усулдук сунуштарды иштеп чыккан. Ф. А. В. Дистервег мугалимди жана анын чебер окутуу-тарбиялоо ишмердүүлүгүн билим берүү процессинин борбору деп эсептеп, педагогдордон педагогикалык иш-аракеттердин кынапталгандыгын талап кылган.

«Немец мугалимдеринин мугалими» негизги кесиптик билгичтиктер менен көндүмдөрдүн маңызын педагог үйрөнүп, иш жүзүндө колдонууга тийиш болгон өнүктүрүүчү окутуунун 33 мыйзамы жана эрежелери түрүндө ачып берген. Кесиптик ишмердүүлүктүн чеберчилигин Ф. А. В. Дистервег мугалимдин инсандык сапаттары менен табигый байланыштырган, бирок «мугалим-тарбиячынын жалпы сапаттары: чынчылдыгы, адептүүлүгү ж.б.у.с. жөнүндө эмес, мугалимдин окутууну билим берүүчү жана жемиштүү кылган сапаттары жөнүндө гана» ой жүгүрткөн [1, 407]. Педагогдун эң маанилүү сапаттарына ал ку-

баттуулукту, мүнөздүн күчтүүлүгүн, анын жандуулугун, балдарга, педагогикалык ишмердүүлүккө болгон сүйүүнү киргизген.

Ф. А. В. Дистервег өз эмгектеринде биринчилерден болуп окутуу жана тарбиялоо өнөрүнүн маанилүү мүнөздөмөлөрү катары мугалимдин тышкы кебетесинин, жүрүм-турум манераларынын педагогикалык мааниси жөнүндө айткан. Ал көрсөткөн: «Мүмкүн болушунча сергек жандуулукту үйрөн! Акыркысы шашкаландыкта, чексиз кол булгаалоодо, бети-башын бырыштырууда жана мимикада жатпайт. Бул руханий жашоо, ал дагы, албетте, жүздө, бүтүндөй тышкы кебетеде жана жаңсоолордо чагылдырылат» [1, 408].

Ф. А. В. Дистервег педагогикалык жактан максатка ылайыктуу тышкы кебетени, жүрүм-турумду жана окуучулар менен баарлашууну калыптандыруу боюнча мугалимдин өзүнүн үстүнөн иштөөсүнүн негизги маселелерин иштеп чыккан. Ал мугалимдерге өздөрүнүн тышкы кебетесине, денелик жана руханий саламаттыгына кам көрүп, дененин сулуулугун жана саламаттыгын камсыздоого тийиш болгон туура жашоо мүнөзүн уюштурууга кеңеш берген. Анткени, педагогикалык ишмердүүлүктүн майнаптуулугу көбүнчө мугалимдин физикалык абалынан, анын өзүн жакшы сезүүсүнөн жана ден соолугунан көз каранды болот.

Окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүүнүн маанилүү шарты деп Ф. А. В. Дистервег мугалимдин кесиптик талаптарга жооп берген кебин эсептеген. «Эң мыкты мугалимдер, - деп жазган ал, - эгерде кыска сүйлөбөсө, жок эле дегенде, сүйлөөк эместер жана сүйлөөнү жакшы көрбөгөндөр, ал эми сүйлөөнү жакшы көргөндөр – баарынан эң жамандары» [1, 411]. Ал мугалимде ойдун тактыгын жана ачыктыгын, педагогдун окуучу сүйлөй турган кырдаалдарда кенен айтымдардан өзүн кармануу билгичтигин баалаган, анткени «окуучу сөз менен туура айта алганды гана жакшы билет» деп эсептеген [1, 411]. Ф. А. В. Дистервег педагогдун милдеттерине окуучулардын кебин калыптандыруу боюнча ишти жүктөгөн, ал жакшы айтылышы, так дикциясы, сөз байлыгы, баяндоонун ачык-айкындыгы, логикалык курулушу менен мүнөздөлөт. Окуучулардан мындай кепке жетүү үчүн мугалим өзү жогорудагы талаптарга жооп бериши керек.

Белгилей кетсек, Ф. А. В. Дистервег мугалимдин кесипкөйлүгүнүн бир нече деңгээлин аныктоого биринчи жолу аракет кылган. Ал жакшы, абийирдүү иштеген педагогдор бар экенин, бирок «эң сейрек жана эң бактылуу жагдайларда» кесиптик жактан калыптанышкан «педагогикалык иштин даанышман чеберлери» да бар экенин көрсөткөн [1, 415]. Бирок, ал ошол жагдайларды атаган эмес, болгону педагогикалык кесипкөйлүктүн жогору деңгээлин жогорулатуунун факторлорун көр-

сөткөн. Алардын ичинен эң негизгиси мугалимдин тынымсыз өзү билим алууга, өзүн өркүндөтүүгө жөндөмдүүлүгү деп эсептеген; мугалимди эч качан жетишилгенде токтоп калбоого чакырган да, “ал өзү адам жана жаран катары жалпы, жана мугалим катары атайын билим алуунун үстүндө иштөөнү уланткан мезгилге чейин гана башкаларды кайра түзүүгө жөндөмдүү болот” деп баса белгилеген.

Мугалимдин ишмердүүлүгүнүн жогору кесиптик деңгээлин калыптандыруу проблемасына К. Д. Ушинский (1824-1870) өз бетинче мамиле кылган. Ал педагогдун теориялык даярдыгына өзгөчө көңүл буруп, «теориясыз жалгыз педагогикалык практика – медицинадагы эмчи-домчулуктун эле өзү» деп эсептеген [7, 146].

Улуу педагог окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүүнүн эң маанилүү факторлору деп мугалимдин инсандык сапаттарын эсептеген, алар эң оболу «окуу жайларынын рухунда» өз чагылуусун табышат. Бул рух «дубалда, кагазда эмес, тарбиячылардын көпчүлүгүнүн мүнөзүндө жашайт да, ошол жерден тарбиялануучулардын мүнөзүнө өтөт» [7, 153]. Анын ою боюнча, инсандык өнүгүүсү жогору болгон педагог гана тарбиялануучуну окутуу жана анын инсанын өнүктүрүү үчүн майнаптуу шарттарды түзө алат. Анткени, «тарбиячынын инсанынын жаш жанга тийгизген таасири гана ошол тарбиялык күчтү түзөт, аны окуу китептери да, моралдык сентенциялар да, жазалоо жана сыйлоо тутуму да алмаштыра албайт» [7, 150].

Педагогикалык кесипкөйлүктү калыптандыруу жөнүндө идеялар XIX кылымдагы орус жазуучуларынын, коомдук пикирдин ишмерлеринин – Л. Н. Толстойдун, А. И. Герцендин, В. Г. Белинскийдин, Н. Г. Чернышевскийдин, Н. А. Добролюбовдун ж.б. эмгектеринде өнүктүрүлгөн. Россиянын прогрессивдүү коомдук ишмерлери ынанымдары боюнча гуманист болгондуктан, окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү дараметин баарыдан мурда мугалимдин өзүнүн тарбиялануучуларына карата адамкерчилигинен көрүшкөн. Алар педагогдун инсанынын гуманисттик багытталгандыгын мугалимдин кесипкөйлүгүн өркүндөтүүнүн эң маанилүү фактору деп эсептешкен.

Окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү боюнча идеяларды өнүктүрүүгө XIX кылымдагы – XX кылымдын башындагы орус педагогдору – В. И. Водовозов, П. Ф. Каптерев, С. Т. Шацкий, П. П. Блонский ж.б. чоң салым кошушкан, аларды К. Д. Ушинскийдин пикирлештери жана жолун жолдоочулары деп туура эле аташат.

В. И. Водовозов (1825–1886) балдардын акыл-эстик ишмердүүлүгүнө түрткү берүүчү, аларда билимдерге жана эмгекке болгон керектөөлөрдү калыптандырууга көмөктөшүүчү педагогикалык усулдарды,

ыкмаларды жана каражаттарды өркүндөтүү зарылдыгын белгилеген.

Педагогдун кесипкөйлүгүн жогорулатуу маселелерине П. Ф. Каптерев (1849–1922) өзгөчө көңүл бурган. Ал окутуунун жана тарбиялоонун ийгилигин мугалимдин терең кесиптик билимдери менен байланыштырган, алар бир гана окутулуучу предметтин билимдерин эмес, психология, педагогика, методика боюнча билимдерди да камтышат.

«Жалпы эле балдардын кандай экендигин, - деп жазган ал, - алардын чондорго салыштырмалуу кандай өзгөчөлүктөрү бар экендигин билбестен, андан тышкары, жеке алганда окутуп жаткан балдарды билбей туруп, балдарды ийгиликтүү окутуу мүмкүн эмес; ошол усулга ээлик кылбай, аны өзүнүн энчисине айлантпай туруп, белгилүү усул боюнча ийгиликтүү окутуу мүмкүн эмес» [2, 38].

П. Ф. Каптерев “...усул менен мугалим бир бүтүндү түзүп биригүүгө тийиш” экенин көрсөтүп, педагогикалык ишмердүүлүктүн майнаптуулугунун эң маанилүү фактору деп мугалимдин инсандык сапаттарын эсептеген [2, 37].

Жогору өнүккөн интеллект сыяктуу мугалимдин инсандык касиетинин калыптангандыгы жөнүндө ой жүгүртүп, П. Ф. Каптерев эң маанилүү тыянакка келген: «Мугалимдин ишмердүүлүгүнүн негизи – анын жалпы эле илим, анын атайын предмети, ага тектеш предметтер, анын методологиясы, балдары жөнүндө илимий билимдери. Мугалимдин билими канчалык кенен жана терең болсо, анын иши ошончолук жемиштүү болот. Бирок мына ушул объективдүү кыртышта мугалим сүрөтчү болуп көрүнүүгө тийиш: ал усулду кайра иштеп чыгууга, аны өзүнүн энчисине жана куралына айландырууга, аны чексиз өзгөртө билүүгө тийиш... Акыйкатта жакшы мугалим программанын да, методикалардын да кулу боло албайт, ал ар дайым эркин жана өз алдынча ишмер бойдон калуусу абзел» [2, 600]. Бул ой мугалимдин педагогикалык чеберчилигинин эң маанилүү мүнөздөмөсү катары педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачылыгын андан ары аныктоого негиз болгон.

Педагогикалык ойдун жана, атап айтканда, окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү жөнүндө идеялардын бай булагы белорус агартуучуларынын, философторунун, педагогдорунун – С. Полоцкийдин, М. В. Родевичтин, А. Е. Богдановичтин, Ф. А. Кудринскийдин, К. И. Тихомировдун, Д. А. Сцепуронун ж.б. мурасы болуп саналат.

Окуучуларды окутууда жана тарбиялоодо мектеп менен мугалимдин өтө маанилүү ролун белгилүү белорус педагогу жана мугалими Симеон Полоцкий (1629-1680) көрсөткөн. Анын педагогикалык концепциясы бала кандайдыр бир инсандык сапаттар жана өзгөчөлүктөр менен төрөлбөйт деген ишенимге негизделген. Адамдын акыл-эсинин

жана кулк-мүнөзүнүн өнүгүшүндө көп нерсе аны окутуп, тарбиялагандардан – ата-энелерден жана мугалимдерден көз каранды. Ошондуктан ал мугалимдерге эң жогорку талаптарды койгон. «Мугалим», «Окуу жана окутуу», «Жаратпа, үйрөт» деген ырларында педагогдо кандай сапаттар болушу керек экенин кеңири баяндайт. Биринчи орунга мугалимдик чеберчилик, сөзүн чынчылдык, иш-аракет жана үлгү менен тастыктоо, ошондой эле балдарды жакшы жосундарга үндөө билгичтиги сыяктуу сапаттарды койгон. С. Полоцкийдин Полоцкидеги бир туугандык мектептин окутуучусу катары педагогикалык ишмердүүлүгү бул талаптардын адилеттүүлүгүн жана балдар менен иштөөдө аларды сактоо зарылдыгын тастыктаган.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы белорус педагогдору (М. В. Родевич, А. Е. Богданович, К. И. Тихомиров, Д. А. Сцепуро) мугалимдин жогору кесипкөйлүгү окутуу-тарбиялоо процессин өркүндөтүүнүн негизи болуп саналат жана мугалимдин кеңири эрудициясынан, анын тарбиялануучулары менен өз ара аракеттешүүнү жолго коюу, өзүнүн жана алардын ишмердүүлүгү менен жүрүм-турумун акыл-эстүү уюштуруу билгичтиктеринен көрүнөт деп эсептешкен.

Белоруссиялык педагог-изилдөөчү Ф. А. Кудринский (каймакнасымы – Богдан Степанец, 1867-1933) биринчилерден болуп мугалимдин кесиптик чеберчилигин калыптандырууда анын педагогикалык ишмердүүлүккө шык-жөндөмүнүн маанилүү ролун көрсөткөн. Ал аны майнаптуу ишке ашыруу үчүн «шык-жөндөмгө, ишке жан аябас мамиле кылууга ээ болуу жана жалданма болбоо керек» деп баса белгилеген. Ф. А. Кудринский мындай деп жазган: «Түйшүктүүдөй, оордой көрүнгөн педагогикалык иш, шык-жөндөмү бар адам үчүн жеңил жана жагымдуу болуп калат... Бийик, асыл ишмердүүлүк үчүн кандай гана бай мейкиндик жана шык-жөндөмдүү мугалимдин үлүшүнө канчалаган чыныгы, чын ыкластуу кубанычтар туш болот!» [4, 252–254].

Ошентип, классикалык педагогикалык акыл-ойдун өкүлдөрү окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү маселесин карап, төмөндөгүдөн чыгышкан: чыныгы мугалим, эгерде ал өзүнүн кесиптик милдеттерин билгичтик менен аткарууга умтулса, окуу-тарбия ишмердүүлүгүн өркөндүүлүктүн жогорку деңгээлине жеткирүүгө, психологиялык-педагогикалык теорияны терең билүүгө, кынапталган педагогикалык билгичтиктер менен көндүмдөргө ээ болууга, адеп-ахлактуу, инсандык жактан өнүккөн адам болууга тийиш.

XX кылымдын башында педагогикада окутуу жана тарбиялоо өнөрүн өркүндөтүү проблемасы мугалимдин педагогикалык чеберчилигин калыптандыруу проблемасына чейин өсүп жеткен.

Советтик педагогикада биринчилерден болуп педагогикалык чеберчилик түшүнүгүн А. С. Макаренко кеңири колдонгон, анын демилгесинен улам ал кеңири жайылуу алган. Ал мындай деп жазган: «Мен тажрыйбамда билгичтикке жана квалификацияга негизделген чеберчилик окутуу менен тарбиялоонун сапатын жогорулатуу маселелсин четтет деген ынанымга келдим» [5, 395].

Педагогикалык чеберчиликти калыптандыруу маселелери боюнча анын ынанымдарынын маанилүү кыры ал педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдү жана талантты сокур ишенимге айлантпагандыгы болгон. «Педагогикалык чеберчилик талантты талап кылган кандайдыр бир өзгөчө өнөр эмес, - деп жазган А. С. Макаренко, - бирок бул дарыгерге, музыкантка алардын чеберчилигин үйрөтүү керек болгондой эле үйрөтүү керек болгон адистик» [5, 377]. Ал өзүнүн эмгектеринде мугалимдин таланты менен чеберчилигинин ортосундагы карым-катнашты ачып, кесиптик билгичтик калыптандырылбаса, мугалимдик ишмердүүлүккө болгон таланттын өзү эч нерсеге арзыбайт деген ойду айткан.

Советтик педагогикада биринчи болуп А. С. Макаренко «педагогикалык техника» түшүнүгүн киргизип, аны педагогикалык чеберчиликтин түзүмдүк компоненти жана анын негизи катары караган. Ал педагогикалык техниканын маңызын жетиштүү түрдө көрсөтүп, анын мазмунун иштеп чыккан. Анын ою боюнча, мугалимдин чеберчилиги биринчи кезекте сырттан: өзүн, өзүнүн маанайларын жана сезимдерин, жүзүн, кыймыл-аракетин, үнүн башкаруудан, тарбиялануучунун жүзүнөн анын жан дүйнө кыймылдарынын айрым белгилери жөнүндө билүү атайын билгичтиктеринен көрүнөт. Педагогикалык техникага мугалимдин артистизми, анын сценалык билгичтиктери менен көндүмдөрү киришет. А. С. Макаренкоун терең ынанымы боюнча, кийинкилери актёрлорго гана эмес, мугалимдерге да керек. Анткени, сценалык оюнда кээде акталбаган нервдик чыңалуулардан качууга жардамдашууга чакырылган педагогдун жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан процесстер чагылуу табууга тийиш. А. С. Макаренко «педагог ойнобой коё албайт... Биз нервиздин педагогикалык аспап болуп калышына жол бере албайбыз, балдарды жүрөгүбүздүн азабы, жан дүйнөбүздүн азабы менен гана тарбиялоого жол бере албайбыз... Бирок кээде окуучуга жандын азабын көрсөтүү керек, ал үчүн ойной билүү керек», - деп ырастаган [5, 377]. Ал: «Мен өзүм 15-20 ыранда “бери кел” деп айтканды үйрөнгөндө, бетти, фигураны, үндү коюуда 20 нюанс бергенди үйрөнгөндө гана чыныгы чебер болдум» деп жазган [5, 378].

Андан кийин XX кылымда мугалимдин кесиптик чеберчилиги илимий-педагогикалык изилдөөнүн объектиси катары М. А. Данилов-

дун, Ю. К. Бабанскийдин, Ф. Н. Гोनоблиндин, Ю. П. Азаровдун, А. И. Щербаковдун, Н. В. Кузьминанын, В. А. Слостениндин, И. Ф. Харламовдун ж.б. эмгектеринде талдоого дуушарлантылган.

Окумуштуулардын көңүлүнүн чордонунда мугалимдин инсанынын кесиптик маанилүү касиеттерин жана сапаттарын изилдөө, педагогикалык ишмердүүлүктүн майнаптуулугун жогорулатуу маселелери турушат. Педагогикалык билгичтиктер менен көндүмдөрдү, ошондой эле мугалимдик ишмердүүлүккө жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү проблемасына өзгөчө көңүл бурулат. Бул окумуштуулардын психологиялык-педагогикалык изилдөөлөрүндө педагогикалык чеберчилик буга чейин эле өз алдынча проблема катары каралат.

Ал өткөн кылымдын 70-жылдарында, 80-жылдарынын башында украиналык педагогдор жана психологдор тарабынан активдүү түрдө иштелип чыккан. Педагогикалык чеберчиликтин маңызы жана түзүмү, педагогикалык техниканы жана педагогикалык жөндөмдүүлүктөрдү калыптандыруу маселелери И. А. Зязюндун, И. Ф. Кривонострин, В. Ф. Моргунодун, Н. Н. Тарасевичтин ж.б. эмгектеринде өзүнүн чагылуусун табышат.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымында, 90-жылдарында мугалимдин кесипкөйлүгү проблемасын изилдөөгө комплекстүү мамиле пайда болгон. Бул бир нече себептер менен шартталган. Биринчиден, бул мезгилде педагогдун кесиптик чеберчилиги өзгөчө социалдык суроо-талапка ээ болгон. Анткени, мезгилдин талабы менен шартталган билим берүү тутумун реформалоону ишке ашырууну камсыз кылуу, анын артыкчылыктуу багыттары боюнча (педагогикалык процессти гумандаштыруу жана билим берүүнүн мазмунун гуманитарлаштыруу, педагогикалык технологияларды өркүндөтүү, мектепти башкарууну демократиялаштыруу ж.б.у.с.) майнаптуу иштөө кесипкөй мугалимдин гана колунан келет. Экинчиден, бул мезгилге карата педагогика илиминде мугалимдин кесиптик чеберчилигинин тааал феномени жөнүндө бир топ илимий билимдер топтолуп, аны калыптандыруу проблемасын комплекстүү чечүүгө жол берген.

Бүгүнкү күндө биз мугалимдин кесипкөйлүгүн жана, атап айтканда, педагогикалык чеберчиликти өнүктүрүү проблемасы менен алектенген илимий мектептердин пайда болушу жөнүндө айта алабыз. Алардын бири В. А. Слостениндин москвалык мектеби, анда мугалимдин чеберчилигин аны өнүктүрүүгө инсандык мамиленин негизинде изилдөө жүзөгө ашырылат.

Н. В. Кузьминанын жана А. И. Щербаковдун ленинграддык (же Санкт-Петербургдак) мектеби бар, анын изилдөөлөрүнүн предмети му-

галимдин ишмердүүлүгүнүн психологиялык түзүмү жана ушул ишмердүүлүк менен байланышкан педагогикалык чеберчилик болуп саналат.

Украинада Полтава педагогикалык университетинде педагогикалык чеберчиликтин негиздерин изилдеген, келечектеги мугалимдердин арасында аларды калыптандыруунун жолдорун жана каражаттарын иштеп чыккан илимий мектеп (азыркы учурда Н. Н. Тарасевичтин жетекчилиги астында) иштейт.

Белоруссияда да мугалимдин кесиптик чеберчилигин өнүктүрүү проблемасын изилдеген илимий мектептер бар: И. Ф. Харламовдун мектеби проблемага комплекстүү мамиле кылуунун негизинде мугалимдин кесипкөйлүгүнүн калыптаныуу жана өнүгүү этаптуулугу маселелерин иштеп чыгат, А. П. Сманцердин, В. П. Тарантейдин мектеби үзгүлтүксүз билим берүү шарттарында мугалимди даярдоодогу уланмалуулук маселелерин изилдейт.

Адабияттар

1. Дистерверг А. Ф. Руководство к образованию немецких учителей // Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: Учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов / Сост. А.И. Пискунов. – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1981. – С. 353 – 416.

2. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.

3. Коменский Я. А. Великая дидактика // Педагогическое наследие / Сост. В. И. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – С. 11 – 106.

4. Кудринский Ф. А. Каким должен быть народный учитель по завету русской истории // Антология педагогической мысли Белорусской ССР / Сост. Э. К. Дорошевич, М. С. Мятельский, П. С. Солнцев. – М.: Педагогика, 1986.

5. Макаренко А. С. О воспитании / Сост. и ат. вступит. статьи В. С. Хелемендик. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.

6. Песталоцци И. Г. Памятная записка о семинарии в кантоне Во // Педагогическое наследие / Сост. В. И. Кларин, А. Н. Джуринский. – М.: Педагогика, 1989. – С. 341 – 356.

7. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии // Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: В 2 т. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 5 – С. 39 – 462.

ӨЗҮН ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН ТЕСТТЕР

«Педагогикалык чеберчилик жана педагогикалык ишмердүүлүк» бөлүмү үчүн тест

1-тапшырма

1. Педагогикалык чеберчилик – бул...
2. Педагогикалык техниканын ыкмаларынын топторун мүнөздөнүз
3. Чыгармачыл жумушчу өзүн сезүүнүн элементтерин тааныштырыңыз
4. Конфуцийдин «Ойлонбостон окутуу – куру бекер эмгек» деген сөзүн талдаңыз.

2-тапшырма

1. Педагогикалык техника – бул...
2. Педагогикалык чеберчиликтин түзүмдүк компоненттерин мүнөздөнүз
3. Кептин техникасынын компоненттерин тааныштырыңыз
4. Ж. Журбердин «Окутуу – демек эки эсе окуу» деген сөздөрүн талдаңыз.

3-тапшырма

1. Педагогикалык ишмердүүлүк – бул...
2. К. С. Станиславскийдин тутумунун негизги жоболорун мүнөздөнүз
3. Мугалимдин кесиптик билимдерин жана билгичтиктерин тааныштырыңыз
4. А. Франстын «Билимди сиңирүү үчүн аны табит менен сиңирүү керек» деген сөзүн талдаңыз.

4-тапшырма

1. Эмпатия – бул...
2. Педагогикалык ишмердүүлүктүн түрлөрүн мүнөздөнүз
3. Мугалимдин тышкы кебетесинин компоненттерин тааныштырыңыз
4. Ф. А. В. Дистервегдин "Жаман мугалим акыйкаттыкты көрсөтөт, жакшы мугалим аны табууга үйрөтөт" деген сөздөрүн талдаңыз.

5-тапшырма

1. Мугалимдин инсанынын гуманисттик багытталгандыгы – бул...
2. Актёр менен педагогдун ишмердүүлүгүнүн жалпы белгилерин мүнөздөнүз
3. Мугалимдин кесиптик-педагогикалык жөндөмдүүлүктөрүн тааныштырыңыз
4. Сенеканын «Адамдар үйрөткөндө үйрөнүшөт» деген сөздөрүн талдаңыз.

«Педагогикалык өз ара аракеттешүүү чеберчилиги» бөлүмү үчүн тест

1-тапшырма

1. Педагогикалык кеп – бул...
2. Ишендирүүнүн түрлөрүн жана формаларын мүнөздөнүз
3. Педагогикалык чыр-чатактердин түрлөрүн тааныштырыңыз
4. Конфуцийдин “Эскиге кайрылып, жаңыны ача алган адам мугалим болууга татыктуу” деген сөздөрүн талдаңыз.

2-тапшырма

1. Педагогикалык баарлашуу – бул...
2. Чыр-чатактагы жүрүм-турумдун түрлөрүн мүнөздөнүз
3. Ынандыруунун түзүмүн жана аны ишке ашыруунун формуласын тааныштырыңыз
4. Я. Корчактын «Бала канчалык эркиндикке ээ болсо, жазага муктаждык ошончолук аз болот» деген сөзүн талдаңыз.

3-тапшырма

1. Педагогикалык такт – бул....
2. Педагогикалык баарлашуудагы иштин стилдерин жана мамилелердин стилдерин мүнөздөнүз
3. Чыр-чатактуу кырдаалды чечүүнүн технологиясын тааныштырыңыз
4. Талмуддун «Мен өзүмдүн насаатчыларымдан – көптү, өзүмдүн жолдошторумдан – андан да көптү, бирок окуучуларымдан – баарынан көптү үйрөндүм» деген сөзүн талдаңыз.

4-тапшырма

1. Педагогикалык чыр-чатак – бул....
2. Сезимдердин түрлөрүн жана класстарын мүнөздөнүз

3. Педагогикалык баарлашуунун кызматтарын тааныштырыңыз
4. Ш. Летурнонун “Эгерде сен денени чыңдоонун, эркти бышыктыруунун, жүрөктү асылдандыруунун, акыл-эсти курчутуунун жана аң-сезимди тең салмактуу кылуунун каражатын билсең, анда сен тарбиячысың” деген сөзүн талдаңыз.

5-тапшырма

1. Педагогикалык процесстеги ишендируү – бул...
2. Педагогикалык кептин коммуникациялык сапаттарын жана өзгөчөлүктөрүн мүнөздөнүз
3. Педагогикалык баарлашуунун этаптары жана технологиясы менен тааныштырыңыз
4. Ф. А. В. Дистервегдин "Ар кандай тарбиянын түпкү максаты – өз алдынчалыктын жардамы менен өз алдынчалыкты тарбиялоо" деген айтымын талдаңыз

«Окуу-тарбия процессин уюштуруудагы мугалимдин чеберчилиги»

бөлүмү үчүн тест

1-тапшырма

1. Таанымдык кызыгуу – бул...
2. Класс жетекчинин ишиндеги максат коюу жана мерчемдөө тутумун мүнөздөнүз
3. Маданияттын маңызын аныктоого карата ар кандай мамилелерди тааныштырыңыз
4. А. Герцендин «Амвондон насаат айтуу, трибунадан өзүнө тартуу, кафедрадан окутуу бир баланы тарбиялоодон алда канча жеңил» деген сөзүн талдаңыз.

2-тапшырма

1. Адаптивдүү мектеп – бул...
2. Педагогикалык эмгектин маданиятынын компоненттерин мүнөздөнүз
4. Жамааттык чыгармачылык ишти уюштуруунун технологиясын тааныштырыңыз (И. П. Иванов боюнча)
5. Э. Севрустун «Көпчүлүгүбүздүн эсибизде бизди эмнеге үйрөтүшкөнү эмес, бизди кантип үйрөтүшкөнү көбүрөөк калат» деген сөзүн талдаңыз.

3-тапшырма

1. Педагогикалык процесстеги чыгармачылык – бул...
2. Тарбиячынын чеберчилигинин түзүмүн мүнөздөнүз
3. Окуучулардын таанымдык кызыкчылыктарын калыптандыруу жолдорун тааныштырыңыз
5. Г. Галилейдин «Адамга бир нерсе үйрөтүүгө болбойт, ага муну өзүнүн ичинен байкоого жардам берүүгө гана болот» деген сөзүн талдаңыз.

4-тапшырма

1. Окутуудагы инсандык-ишмердүүлүктүк мамиле – бул...
2. Адамды жалпы маданий өркүндөтүүнүн жолдорун мүнөздөнүз
3. Педагог-тарбиячынын кесиптик билгичтиктерин тааныштырыңыз
4. Б. Грасиандын «Билимдерге суусаган окуучуга, ал акыйкаттыкты толук баяндасын үчүн, мугалимге каршы болуусу күнөө эмес» деген сөзүн талдаңыз.

5-тапшырма

1. Акыл-эстик өз алдынчалык – бул...
2. Тарбиялоо процессиндеги инсанга багытталган мамилени мүнөздөнүз
3. Кызматташтык педагогикасынын негизги идеяларын тааныштырыңыз
4. Я. А. Коменскийдин «Акыл менен түшүнүү жакшы нерседен башка эч нерсени жатка үйрөнүүгө мажбурлабоо керек» деген айтымын талдаңыз

Педагогикалык милдеттерди чечүү боюнча тесттер-кырдаалдар

1-кырдаал

- Сабак учурунда окуучулар сизге азыркы учурда сиз жооп берүүдөн кыйналган суроону беришти. Сиз эмне кыласыз?
- а) билимдериңизге жана колдо бар тажрыйбаңызга таянып, кыйын абалдан чыгуу үчүн болжолдуу жооп бересиз;
 - б) суроону укпай калгандай түр көрсөтөсүз;
 - в) азыркы учурда жооп берүүдөн кыйналып жатканыңызды, бирок кийинки сабакта сөзсүз жооп берериңизди моюнга аласыз;
 - г) бул суроо башка темада окуп-үйрөнүлөт деген шылтоо менен жооп берүүдөн баш тартасыз;
 - д) башка варианттар.

2-кырдаал

Сиз сабак учурунда окуучулардын окуу ишине болгон кызыгуусу төмөндөп жатканын байкасаңыз, эмне кыласыз?

а) кандайдыр бир жаңы тапшырмалар менен окуучулардын ишин активдештирүүгө аракет кыласыз;

б) окуучуларга эскертүү жасайсыз, өзүңүздүн активдүүлүгүңүзгө таянуу менен сабакты улантасыз;

в) окуучулардын пассивдүүлүгүнө көңүл бурбай, сабакты улантасыз;

г) тыным жасайсыз, жалпы баарынын көңүлүн буруп, кызыктуу илимий фактыны айтасыз;

д) башка варианттар.

3-кырдаал

Эгерде сиз классыңыздагы айрым окуучулар сабак учурунда окуу материалын өздөштүрбөй калганын аныктасаңыз, эмне кыласыз?

а) түшүндүрүүнү кийинки сабакта кайталайсыз;

б) класска ар кандай татаалдыктагы тапшырмаларды бересиз жана артта калгандарга аларды аткарууга жардам бересиз;

в) сабактан кийин артта калган окуучулар менен иштегени каласыз;

г) сабак учурунда окуучуларга бирдей татаалдыктагы тапшырмаларды бересиз жана артта калгандарга аларды аткарууга жардам бересиз;

д) башка варианттар.

4-кырдаал

Сизди тынчсыздандырып жаткан окуучунун ата-энеси менен маекти сиз эмнеден баштайсыз?

а) окуучунун жүрүм-турумунун фактыларын баяндоодон;

б) окуучунун оң сапаттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн санап чыгуудан;

в) өзүңүздүн шектенүү жана нааразычылык сезимдериңизди билдирүүдөн;

г) окуучунун жосундары алып келиши мүмкүн болгон кесепеттерди баяндоодон;

д) башка варианттар.

5-кырдаал

Сиз өткөн сабакта жаңы материалды бардык дидактикалык талаптарга ылайык түшүндүрүп, бекемдеп, үй тапшырмасынын маңызын

түшүндүрүүгө жетиштүү көңүл бурганыңыз менен, классыңыздагы окуучулардын айрымдары кийинки сабакка даярданышкан эмес. Сиздин аракеттериңиз?

а) калгандарына көңүл бурбай, даяр болгондор менен иштейсиз;

б) даярдыгы жокторго сабакты “кайра тапшырууну” сунуштап, аларды четтетип саласыз;

в) көңүл бурууну активдештирүү ыкмаларын колдонуп, даярдыгы жокторду кызыктырууга аракет кыласыз;

г) бардык окуучулар түшүнө берген эмес деп болжоп, теориялык материалды баарынын эсине салууну артык көрөсүз;

д) башка варианттар.

6-кырдаал

Сиз окуучуларга өз алдынча иш жазууну сунуштаганыңызда, класстардын бири бул теманы анча түшүнгөн жокпуз деп, аны аткаруудан баш тарткандан кийин, ошол класс менен сиздин ортоңузда чыр-чатак болуп өттү. Сиз эмне кыласыз?

а) класс менен болгон мамилеңизде эч нерсени өзгөртпөйсүз, өзүңүздүн иш планыңызга багыт аласыз;

б) эпке келбеген окуучулар менен иштөөнү каалабай, классты алмаштырууга аракет кыласыз;

в) окуучулардын дооматтарын кабыл аласыз жана проблеманы конструктивдүү чечүүгө аракет кыласыз;

г) бул кырдаалда эмне кылуу керектиги боюнча кесиптештериңиз жана администрация менен кеңешесиз;

д) башка варианттар.

Жантаев Адилбек, Жаңыбаева Майрамкүл, Мокеева Асылай

ПЕДАГОГИКАЛЫК ЧЕБЕРЧИЛИКТИН НЕГИЗДЕРИ

Лекциялар курсу

Адис редактору: Ж. Эгимбаева
Редактору: Н. Бийгелдиева
Тех.редактору: Ж. Токтомаметова
Корректору: С. Оролов

Ченеми 60x84/16. Көлөмү 11,0 басма табак.
Офсеттик басуу. Нускасы 300.
«ЖИ Сарыбаев Т. Т.» басмасында басылды.
Бишкек ш., Манас пр., 101